

Studentförlaget
HORISONT

Guru hand boken.

Guruhandboken

FRIA MODERATA STUDENTFÖRBUNDET

Studentförlaget
HORISONT

Studentförlaget
HORISONT

© 2023 Studentförlaget Horisont,
Fria Moderata Studentförbundet
och författarna.
www.fmsf.se

Omslaget består av ett kollage av individuella
porträttbilder.

CC BY-SA 3.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/legalcode>): Hayek (foto: Mises Institute), Buchanan (foto: Atlas Network), Mises (foto: Mises Institute), Schumpeter (Universität Freiburg), Thatcher (Margaret Thatcher Foundation) och Beauvoir (foto: Moshe Milner).

CC BY-SA 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>): Arendt (foto: Barbara Niggel Radloff).

CC BY 2.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/legalcode>): McCloskey (foto: Policy Exchange).

Övriga bilder tillhör public domain.
Studentförlaget Horisont gör inga anspråk på att
äga rättigheterna till något av bildmaterialet.

ISBN: 978-91-987677-2-8

Omslag och inlaga: Olliver Petersson
Tryck: AMO-Tryck, Solna, 2023

INNEHÅLL

Förord	6
Inledning	9
KLASSIKERNA	15
Frédéric Bastiat	16
Edmund Burke	29
Friedrich August von Hayek	38
John Locke	51
John Stuart Mill	64
Robert Nozick	71
Ayn Rand	85
Adam Smith	95
EKONOMERNA	116
James M. Buchanan	117
Milton Friedman	126
Deirdre McCloskey	131
Ludwig von Mises	139
Joseph Schumpeter	154
Thomas Sowell	168
FRIHETEN I SVERIGE	178
Carl Jonas Love Almqvist	179
Fredrika Bremer	191

Anders Chydenius	213
Erik Gustaf Geijer	221
Lars Johan Hierta	233
POLITIKERNA	243
Benjamin Franklin	244
Ronald Reagan	254
Margaret Thatcher	262
FRIHETLIGA GULDKORN	268
Hannah Arendt	269
Simone de Beauvoir	284
Karl Popper	296
Elvis Presley	304
Samuel von Pufendorf	308
John Rawls	316
Judith N. Shklar	325
Lysander Spooner	329

Förord

Guruhandboken är ett projekt som påbörjades för många presidier sedan. Den har för avsikt att utgöra en samling korta biografier om de främsta frihetskämparna genom tiderna – de som på allra bästa sätt formulerat frihetens idéer och med störst framgång lyckats hålla kollektivismen stängden. Med andra ord: en guide till det studentförbundska idégodset.

På samma sätt som Studentförbundet rymmer en bred flora av argumentationslinjer och ideologiska utgångspunkter omfattar Guruhandboken en uppsättning inbördes väldigt olika tänkare. Många gånger står deras argument i rak motsättning till varandra – även om de flesta räknas som liberaler. Detta är högst medvetet – syftet är att dessa historiska frihetskämpar ska fungera som inspiration för det egna tänkandet, inte som oberörbara profeter.

Denna intellektuella skatt är nämligen inte starkare än dess företrädare. Blir inte idéerna lästa och dis-

kuterade dör de. Inte heller är vi starkare än den ideologiska grund vi står på – för att lyckas formulera en övertygande borgerlig framtidsvision och driva samhällsutvecklingen i den riktningen behöver vi bottna i de idéer och principer som vägleder oss.

Det är dags att beväpna oss på det vis liberaler i alla tider har mobiliserat: genom att läsa, bilda oss och söka de goda samtalen. Nyfikenhet, intellektuell integritet och öppenhet för ständigt bättre argument bör vara den tänkande borgerlighetens ledstjärnor. Vår eviga uppgift är att söka det rätta, det sanna och det goda, utan att värja från komplexa argument eller svåra avvägningar. Idéer dör inte bara när de glöms bort, utan även när de tillåts förstelna till dogmatiska slagord.

Denna utgåva av Guruhandboken är väsentligt utökad jämfört med den förra. Nya tänkare har tillkommit, och vissa äldre texter har uppdaterats. En hög andel av bokens skribenter är personer som är eller har varit engagerade i Fria Moderata Studentförbundet. Övriga är etablerade borgerliga röster som bidrar med värdefulla perspektiv i egen rätt. Målet har alltid varit att hitta skribenter med en personlig relation till tänkaren ifråga, för att genom rättvisa och positiva porträtt uppmuntra till vidare läsning. Vi är mycket tacksamma för alla dessa bidrag.

Avslutningsvis vill vi rikta ett stort tack till den ursprungliga Guruhandbokens redaktör Anna Hård af Segerstad, till 2014 års presidium som byggde vidare på det arvet, samt inte minst till den gurukommitté som under viceordförande Henrik Dalgards ledning har utvecklat och förfinat Guruhandboken till den utgåva du nu har framför dig.

Linnea Dubois

Förbundsordförande 2023

Inledning

En gång ska Napoleon Bonaparte sagt följande:

”Det är på grund av dessa ideologer, tack vara deras diffusa metafysik, som söker grunda landets lagar efter abstrakta principer, istället för att lyssna till hjärtats visdom och historiens lärdomar, som vi måste tillskriva all olycka som någonsin tillfallit vårt vackra Frankrike.”

- Napoleon Bonaparte

Den krigiska kejsarens skepsis mot ideologer är inte något som har dött ut med tiden utan återfinns ständigt i vår tids politiska och kulturella debatt. Även idag är det vanligt förekommande att klaga på ideologiska skyttegravar som fördunklar poli-

tikers sinnen, när de egentligen skulle kunna vara pragmatiska, kompromissa och finna de ”bästa” lösningarna för samhället. I skrivande stund har Sverige en borgerlig statsminister i form av Ulf Kristersson som hävdar att principiella frihetsfrågor är lite av en lyx i det politiska hantverket.

Napoleon och dagens kritikers stora feslut ligger i att ideologi och idéer alltid kommer vara en del av politiken. Alla de pragmatiker som yttrar frasen ”vi ska bara göra det som fungerar” har inte insett att om något ska ”fungera” måste det finnas ett syfte och ett mål. Det målet bestäms av just idéer om rätt och fel. Bakom diskussioner om skattesatser, dynamiska effekter och det offentliga omfattning och uppgifter bryts också olika idéer om vad samhället kan vara mot varandra. Det kan vara idéer om individuell frihet och samhällets mångbottnade komplexitet som styr politiken. Eller så kan det vara tankar om ekonomisk jämlikhet och kollektivets strävan för att utvidga den offentliga sfären i samhället på bekostnad av den enskildes. Det är precis som den brittiske nationalekonomen Keynes (inte allt för ofta citerad i studentförbundskasammanhang) en gång skrev: ”Praktiska män som anser sig vara fria från allt intellektuellt inflytande är vanligtvis slav under någon gammal pennfäktare från förr”.

För den som inte vill vara slav under gamla dolda idéer, utan vill vara med att forma de idéer som

formar samhället och framtiden gäller det först och främst att få ett grepp om var idéerna kommer ifrån. Det är först när vi studerat i vilken tid som exempelvis liberalismens idéer växte fram, vilka tänkare som formulerade dem och framförallt vilka dåtida problem de syftade till att lösa som vi kan börja sätta in idéerna i dagens politiska kontext och börja diskutera vilken roll de kan fylla idag.

Idéers historia kan ibland tyckas dammig och tråkig, men få saker är så inspirerande. Det som blir uppenbart för den som studerar historiens olika perioder är hur låsta dåtidens människor var i den tidens uppfattningar. Synen på moral, statens roll och den ekonomiska sfärens storlek tedde sig ofta lika naturgivna och fasta som naturvetenskapliga sanningar. Så är även fallet idag. Ofta kan det vara svårt att föreställa sig att ett annat typ av samhälle kan vara möjligt. En stelbent planekonomisk välfärdsstat med skyhöga skatter kan även den te sig näst intill naturgiven.

Men historien visar att det som vi uppfattar som fast egentligen är föränderligt, och att sådana förändringar kan ske fort. Idéer om den enskildes rätt och individens okränkbara rättigheter kan formuleras i enskilda sammanhang, på kaffehus och studentpubar för att sedan spridas för till större sammanhang och förändra samhällen i grunden.

Den nya upplagan av Guruhandboken har delats in i fyra olika kapitel. I det första *Klassikerna* ges en bild över de tänkare som fått en kanonisk status när det kommer till att sprida frihetens idéer. Här kan läsaren ta del av texter om bland annat liberalismens fader John Locke, den ständigt finurlige ekonomijournalisten Frédéric Bastiat, och moralfilosofen Adam Smith. I det andra kapitlet *Ekonomerna* tecknas en bild över de tänkare som fördjupat vår bild över den fria ekonomins betydelse. Här kan man ta del av texter om nyliberalen Milton Friedman, public choice-skolans gigant James M. Buchanan och ekonomhistorikern Deirdre McCloskey som ifrågasatt om ekonomin som vetenskap verkligen kan förklara den moderna världen. I det tredje kapitlet *Friheten i Sverige* finns en överblick över några av den svenska historiens viktigaste frihetliga aktörer. När vi diskuterar frihetens idéer blickar vi alltför ofta enbart ut mot Europa och Amerika men glömmer bort de tänkare och perspektiv som tagit form i vårt eget land. Här möter läsaren prästen Anders Chydenius som ett decennium innan Adam Smith lade fram idéer om ekonomins naturliga ordning, Lars Johan Hierta som populariserade liberalismens idéer genom att kommersialisera pressen och skönlitteraturen, och författaren Fredrika Bremer som i sina 1800-talsromaner vävde in budskap om kvinnans rätt till självbestämmande. Det fjärde

kapitlet *Politikerna* berättar om de personer som genom det politiska hantverket hjälpt till att realisera frihetens idéer. Här kan man läsa om Ronald Reagan, Margaret Thatcher och Benjamin Franklin. I det sista kapitlet *Studentförbundnska perspektiv på* introduceras en rad tänkare som inte självklart brukar placeras in i en liberal eller konservativ tradition, men hos vilka det finns många guldkorn att hämta. Här introduceras läsaren till bland annat existentialisten Simone de Beauvoir, filosofen Hannah Arendt och Elvis Presley.

Guruhandboken kan vid första anblick te sig spretig. Det är den också. Syftet med boken är inte att presentera ett enhetligt uppslagsverk utan att ge en inblick i skribenternas personliga möte med tänkarna. Det är en bok som syftar till att uppmuntra till vidare läsning istället för att ge de slutgiltiga svaren. Och framförallt är det ett öppet dokument. Vi har inte haft som ambition att ge en heltäckande bild över de viktigaste frihetliga tänkare utan att bygga vidare på det idémässiga arv Guruhandbokens ursprungliga redaktör Anna Hård af Segerstad startade.

Nationalekonomen Friedrich Hayek påpekade träffsäkert i inledningen på *Frihetens grundvalar* att frihetens idéer för varje generation måste återaktualiseras för att inte falla i glömska. Den frihetliga idéutvecklingen är med andra ord en ständigt

pågående process. Det hoppas vi även att den här boken ska vara. Förhoppningsvis är det här bara en i raden av framtida uppdateringar.

Henrik Dalgard

Viceordförande 2023

KLASSIKERNA

Frédéric Bastiat

1801-1850 | Av Johan Norberg

Den franske liberale ekonomen Frédéric Bastiat var den stora inspirationskällan bakom Sveriges liberala systemskifte i mitten av 1800- talet, och 100 år senare fick hans skrifter Ronald Reagan att intressera sig för marknadsekonomins idéer. Bastiat förklarade varför en fri marknad och lika rättigheter leder till att alla samhällsklasser får det bättre, och som ingen annan kunde han förklara svåra ekonomiska samband. Bastiat var bara aktiv i sex år, men hann under den tiden skriva flertalet klassiska ekonomiska verk, bli nationell politiker, starta flera liberala tidningar och grunda den franska frihandelsrörelsen.

Bastiats liv

Bastiat blev bara 49 år gammal, och det vara bara under de sista sex åren av sitt liv som han engagerade sig i den politiska debatten. Han föddes i Bayonne i södra Frankrike 1801, där hans far var affärsman. Han blev tidigt föräldralös, men fick en

god utbildning. En examen kom han dock aldrig att ta. I stället tog han vid 23 års ålder över familjens lantegendom.

Trots detta började Bastiat intressera sig för politiken. I Bayonne kunde han se hur tullarna skadade näringslivet, och genom att läsa Adam Smith och Jean-Baptiste Say förstod han att politiska ingrepp och regleringar störde marknadens naturliga ordning. När 1830 års revolution bröt ut mot den auktoritära franska monarkin tog Bastiat en blygsam del i den genom att med några hundra andra män omringa slottet i Bayonne.

Den nya regeringen gjorde emellertid Bastiat besviken. De industrialister som fått makt använde den inte till att ge alla lika frihet, utan till att berika sig själva med subventioner och tullar. Bastiat började inse att problemet med politiken inte var att hitta rätt styrande, utan att politiken styr för mycket vem som än har makten.

När Bastiat i mitten av 1840-talet fick höra talas om Cobdens och Brights frihandelsrörelse i England fick han idén att det kanske skulle gå att göra samma sak i Frankrike. Han började med att skriva en artikel om frihandels fördelar till den ansedda tidskriften *Journal des économistes* i slutet av 1844. Redaktionen tog emot den med glädje, och var lyckliga över att ha hittat en så skicklig ekonom på den franska landsbygden.

Nu vidtog en febril aktivitet för Bastiats del. Han skrev rader av artiklar och började skriva på en bok. Han flyttade till Paris där folk tittade konstigt på hans lantliga klädsel med liten hatt och långt hår, men hans idéer gjorde stort intryck. Tillsammans med några vänner startade han en fransk frihandelsorganisation, höll rader av offentliga föreläsningar och startade frihandelstidningar. Organisationen och läsekretsen växte snabbt.

Men verksamheten hindrades av 1848 års revolution. Bastiat var inte nöjd med det gamla styret, men förvånades av att de nya politiska lärorna, ofta olika former av socialism och utopism, krävde än mer statlig kontroll över samhället. För att tala för liberalismen lät han sig väljas in i parlamentet. Där blev den nu i tuberkulos svårt sjuke Bastiat berömd för att ibland rösta med högern och ibland med vänstern – men alltid med minoriteten. Bastiat talade emot alla särintressen och för den individuella friheten på alla områden – t.ex. för avskaffade bidrag, skatter och tullar, för frihet för fackföreningar och strejker, för yttrandefrihet och religionsfrihet, mot kolonialism och krigspolitik.

Utvecklingen gick mot allt mer politiskt kaos och snart svarade det franska folket med att utse en stark ledare, Napoleon III, som utropade sig till kejsare och avskaffade den politiska demokratin. Bastiat var en svuren fiende till Napoleons och an-

dras auktoritära fasoner och bestämde sig för att det bästa sättet att kämpa för friheten var genom långsiktig opinionsbildning. Under sitt sista år i livet skrev han bl.a. tre av sina viktigaste verk – boken *Les harmonies économiques* och essäerna *Lagen* och *Det man ser och det man inte ser*.

På julafton 1850 avled Bastiat, vid tillfället politiskt isolerad. Men redan dessförinnan kunde han ana sig till sitt politiska eftermäle, när en felaktig dödsannons kallade honom ”den store ekonomen” och ”den briljante skribenten”. Hans skrifter fick snabbt anhängare bland europeiska ekonomer och radikala politiker som med hans argument liberaliserade sina länder. Inte minst i Sverige. Finansministern J A Gripenstedt läste hans böcker och blev genom dem en övertygad liberal och frihandelsvän. Gripenstedt blev snart centralgestalt i det svenska liberala systemskiftet. Ekonomen Gustaf Knut Hamilton beundrade Bastiat så mycket att han döpte sin son till Bastiat.

Så småningom fick frihandelsagitationen resultat till och med i Frankrike. År 1860 anslöt sig Frankrike till frihandelspolitiken genom ett traktat med England utarbetat av Bastiats vän Cobden och hans lärjunge Michael Chevalier. Det var inledningen till Europas första frihandelsera, som drog med sig även Sverige. Resultatet blev öppna gränser och välståndsexplosion.

Bastiat's harmoniliberalism

Bastiat var den största av de så kallade harmoniekonomerna. De byggde på idén från fysiokraterna, Adam Smith och Say, om den spontana ordningen i den fria ekonomin. Om människor förbjuds från att stjåla från varandra kan de bara berika sig genom att ge andra människor vad de vill ha. Då måste producenten, arbetaren och handelsmannen göra andra människor tjänster som efterfrågas för ögonblicket.

En av slutsatserna är att statliga ingrepp rubbar dessa välbildande krafter. Regleringar gör det svårare för producenter att tillfredsställa konsumenternas behov. Skatter bestraffar den positiva ekonomiska verksamheten, och bidrag, t ex till arbetslösa och fattiga, blir bidrag till arbetslöshet och fattigdom. Produktion och handel bestraffas och arbetslöshet och subventioneras.

Bastiat breddade resonemanget till hela samhället. Med lika rättigheter och fria marknader kommer alla samhällsgrupper samtidigt att få det bättre, menade han. Det var en revolutionerande slutsats som gick på tvärs med både socialistiska klasskampsteoretiker och pessimistiska ekonomer som Ricardo och Malthus. Med större vinster och kapitalinvesteringar skulle arbetet bli mer produktivt, och då skulle varorna bli allt billigare och arbe-

tarnas reallöner skulle stiga. Med fritt utbyte skulle inga affärer äga rum om inte båda parter ansåg sig tjäna på dem.

Detta gällde även över nationsgränserna. En nation tjänar inte på att andra nationer är fattiga, menade Bastiat. Tvärtom tjänar de på att andra är rika och effektiva producenter. Då kan man byta till sig billigare och bättre varor från dessa länder. Bastiat ville se öppna gränser internationellt, och en avveckling av en omänsklig och ekonomiskt destruktiv kolonialism och konfliktpolitik. Genom att ömsesidigt dra nytta av varandra skulle världens folk närma sig varandra: "Om inte varor korsar gränserna kommer soldater att göra det", som Bastiat påpekade i ett ofta citerat uttalande.

Harmoniläran innebär i grunden att om människor får frihet kommer deras intressen stå i överensstämmelse med varandra. Då tjänar man på att andra berikar sig och producerar. Om intressena i stället hade varit de motsatta hade mänskligheten varit fångad i ett tragiskt öde där någon part alltid måste tvingas till underkastelse och självuppoftning. Men nu är det tvärtom så att de enes egoism gynnar den andre. Då blir friheten möjlig – och önskvärd.

För Bastiat är harmoniläran förknippad med kristendomen. Han trodde inte att Gud hade kunnat skapa en imperfekt värld där människor alltid mås-

te hamna i konflikt med varandra. Argumenten för denna harmoni bygger inte på tro, utan på förnuftsresonemang och observation.

Bastiat var inte utilitarist, utan rättighetsanhängare i Lockes anda. Eftersom människans egenskaper och potential är något positivt som kan utnyttjas utan att andra skadas borde individen ha rätt att utnyttja detta. Tvång är bara legitimt i självförsvar. Eftersom staten inte är en övermänsklig enhet kan den inte ha mer rättigheter än individerna som har skapat den, menade Bastiat. Därför bör staten bara fungera som en institution för självförsvar, som en nattvaktarstat. Den ska skydda människor från tvång och våld, men i övrigt låta människor och deras egendom vara i fred. "Det säkraste sättet att få respekt för lagen är att göra lagen respektabel", som Bastiat konstaterade i sitt rättvise- och rättighetsmanifest Lagen.

Om staten går över sina legitima befogenheter är det inte längre rättvisan som är dess mål och rättfärdigande. Då blir den istället ett medel för vissa att berika sig på andras bekostnad. Det var något Bastiat fick se i Frankrike där särintressen stred om vem som skulle få utöva makt över de andra. Människor koncentrerar sig då inte på att göra något bra i ekonomin och det civila samhället, utan i stället på att försöka få politiska privilegier och fördelar. Staten blir inte en institution för att hindra plundring och

förtryck, utan tvärtom en institution för plundring och förtryck av de grupper som för tillfället inte är politiskt mäktiga. "Staten är det stora illusion i vilken alla försöker leva på andras bekostnad", som Bastiat på ett klassiskt vis definierade särintressenas stat.

Gentemot de konservativa förklarade Bastiat att staten inte heller bör användas för att upprätthålla en viss moral, utbildning eller religion. Kunskap i sådana frågor kan bara komma från individerna själva, och de måste därför få vara fria att införskaffa den själva. Dessutom finns risken att staten monopoliserar fel kunskaper och moral, och stoppar utvecklingen mot mer kunskap. Vägen till förbättring och insikt går i stället genom konkurrens, variation och experiment, menade Bastiat. Då kan allt bättre lösningar och förslag växa fram, sakta men säkert. Precis som på ekonomins område var det inte ett utopiskt sluttillstånd Bastiat talade för, utan ständig utveckling och framsteg, möjliggjord genom frihet.

Det var framför allt idéerna om intressegemenskap och harmonilära som gjorde att Bastiat blev impopulär under en stor del av 1900-talet. När Marx kom på modet blev alla övertygade om att samhället bygger på djuplodande konflikter mellan olika klasser och grupper. Bastiats tal om intresseharmonier förkastades som enkel propaganda för borgerligheten. Efter att keynesianismen erövrade

nationalekonomin ansåg de flesta att kapitalismen inte hade någon stabilitet, utan var kaotisk och självdestruktiv. I ett sådant klimat uppfattades harmoniekonomin som ytlig.

Men i slutet av 1900-talet tillbakavisades Marx och Keynes idéer grundligt av utvecklingen. Det visade sig att politiken var mer instabil och kaotisk än marknaden, och genom kapitaltillväxt, produktivitetssökningar och nya innovationer hade alla samhällsgrupper fått det bättre. Bastiats och harmoniekonomernas idéer framstår idag som betydligt mer korrekta än de flesta andra ekonomers och samhällsvetares.

Det man ser och det man inte ser

Bastiat är ihågkommen som en lysande stilist. Han kunde förklara svåra ekonomiska samband på ett enkelt vis, och knastertorra sakfrågor tacklade han med humor och ironi. Schumpeter har frågat sig om han inte var “den mest briljante ekonomiska journalist som någonsin levte”, och Cobden tyckte att hans texter var “lika underhållande som en roman”.

En av Bastiats vanligaste metoder för att motbevisa motståndarnas argument var “reductio ad absurdum”, dvs visa att deras idéer, om de tillämpas konsekvent, leder till helt absurda konsekvenser, och följaktligen inte är överensstämmande med verklig-

heten. Ett klassiskt exempel är essän *Petition*, där Bastiat låter Frankrikes producenter av stearinljus, fotogenlampor etc framföra den traditionella protektionistiska argumentationen. De är arga över en utländsk konkurrent som översvämmar landet med billigt ljus och därför tar ifrån dem arbete. Om denne konkurrent stoppades skulle de kunna anställa fler och ekonomins hjul skulle börja snurra. Konkurrenten är solen, och för att hindra den bör man instifta en lag om att alla ska stänga sina fönsterluckor. Med detta enkla och humoristiska argument visar Bastiat att billiga varor och tjänster inte är ett hot mot ekonomin, utan en ren vinst som gör att samhällets resurser kan användas till att tillfredsställa andra behov.

Åsikten att det var tvärtom, att arbetet i sig är ett mål och inte produkten av den, delas av alla som vill tvinga oss att dela på jobben, eller som är oroliga över att maskinerna eller globaliseringen ska ta ifrån oss arbeten, eller att ökad invandring eller fler kvinnor på arbetsmarknaden skapar arbetslöshet. De som tror att det är så borde med samma logik, enligt Bastiat, förbjuda arbetare att använda sin högra hand – det skapar ju mycket mer arbete! Eller varför inte förbjuda dem från att slipa sina yxor? Bastiat visade på så sätt att resonemanget är absurt, och att effektivisering tvärtom skapar nya arbeten. Genom att vi billigare kan tillfredsställa vårt matbehov kan arbetare lämna jordbruket och övergå till att möta efterfrågan i annan industri.

Bastiats mest berömda text är den ca 50-sidiga essän *Det man ser och det man inte ser*. Den börjar med ett exempel om en krossad ruta. Innehavaren blir ledsen, men tröstas av en folkmassa som förklarar att olyckan är bra för ekonomin. Det ger ju glasmästaren jobb, och när han får lön kan han köpa kläder och ge skräddaren jobb. Ekonomins hjul börjar snurra genom denna "multiplikatoreffekt" som Keynes senare uppskattande kom att kalla den.

Bastiats invändning är enkel. Detta är den effekt man ser, men det finns också effekter som man inte ser. Det är att fönstrets ägare hade gjort andra saker med sina pengar om fönstret inte hade krossats. Han hade kanske köpt skor, vilket hade givit skomakaren arbete, och på så vis fått ekonomins hjul att börja snurra. Då hade han haft både ett helt fönster och ett par nya skor. Nu har han bara ett helt fönster, och därför innebär händelsen totalt sett en förlust. På det viset förklarar Bastiat att statliga försök att med skattepengar stimulera efterfrågan och skapa arbete aldrig kan skapa något nytt, det kan bara flytta pengarna och de ekonomiska aktiviteterna. Från människors egna prioriteringar till politikernas.

Bastiats poäng är emellertid ännu bredare – han tillämpar denna enkla tankemodell i rader av saksfrågor i hela essän för att verkligen trumma in den. Eftersom det finns effekter av ekonomiska beslut

som man inte kan se gäller det att förutse dem. Det gäller särskilt konsekvenser av statliga ingrepp, eftersom vinsten av dem ofta koncentreras till en liten grupp (t.ex. företagen som får ett tullskydd eller bönderna som får ett bidrag), medan kostnaden fördelas i tid och rum. Man ser inte vad skattebetalarna hade gjort med pengarna annars, och vilka idéer, projekt och företag som hade kunnat blomstra om staten inte hade ingripit.

Den lilla grupp som gynnas av statens ingrepp kommer att kunna organisera sina särintressen effektivt, och i varje enskild sakfråga kan det se ut som att statliga ingrepp gynnar samhället eftersom man bara ser vissa omedelbara effekter. Det är därför det är nödvändigt att sammanfatta kunskapen om alla de effekter som man inte ser i en princip. En princip som konsekvent avvisar att staten försöker gynna vissa på andras bekostnad, eller ersätta medborgarnas prioritering med sin egen. Bara med en principiell liberalism kan man hindra en ständig vidgning av regleringar, tullar och omfördelning som annars nästan automatiskt inträffar och som tycks gynnsam i varje enskilt fall, men som totalt sett leder till politikermakt och ekonomisk kollaps.

Hayek har konstaterat att denna enkla modell om det man ser och det man inte ser är det mest effektiva argument för ekonomisk frihet som någonsin har skapats. Att det är skrivet på ett humoristiskt

vis och med exempel som är aktuella än idag gör Bastiat till både lättillgänglig, lärorik och underhållande för dagens läsare. Det är ingen slump att det var läsning av Bastiat som gjorde Ronald Reagan misstänksam mot statsingrepp, och att Margaret Thatcher såg Bastiat som sin favoritskribent i ekonomi.

Lästips

Oevres Complètes de Frédéric Bastiat, 1854-60, 7 band.

Frédéric Bastiat: *Ekonomiska sofismer*, (2015)

Frédéric Bastiat: *Det man ser och det man inte ser – och andra texter av Frédéric Bastiat*, (2021)

George Roche, *Free Markets, Free Men : Frederic Bastiat 1801-50*, (1977)

Dean Russel: *Frédéric Bastiat: Ideas and Influence*, (1965)

Edmund Burke

1729-1797 | Av Rutger Brattström och
Gustaf Blomberg

*”Vårt tålamod kommer att uppnå
mer än vår kraft”*

- Edmund Burke

Burkes liv

Edmund Burke var för sin framtid känd som en skarp tänkare och välformulerad skribent främst inom den filosofiska teoribildningen kring det sköna och det sublima, men det var inom den politiska filosofins område som han framförallt kom att göra ett avtryck i idéhistorien. Idag är han känd som konservatismens fader.

Burke föddes på Irland 1729 och gav redan vid 19 års ålder ut verket *Filosofisk undersökning av ursprunget till våra begrepp om det sublima och det sköna*. Efter sina insatser inom estetiken fick Burke 1765 anställning som sekreterare hos markisen av

Rockingham. Rockingham var engagerad inom en gruppering i det politiska parti som vid denna tid gick under namnet Whigs, en föregångare till det liberala partiet i Storbritannien. Samma år valdes Burke in i underhuset, där han snart blev omtalad för sina välformulerade och passionerade inlägg. I parlamentet förespråkade han ofta liberala idéer såsom frihandel, frihet åt de amerikanska kolonierna och religionsfrihet för katoliker.

Reflektioner om den franska revolutionen

År 1790 utgavs hans verk *Reflektioner om franska revolutionen*, vilket fick stor uppmärksamhet. De tankar han framlade däri har fått stort inflytande över det politiska tänkandet. Burke fokuserade i sin bok på hur politisk utveckling sker, och bör ske, och kontrasterade detta mot vad som samtidigt skedde i Paris.

Burke framhöll att det är den samhälleliga kontexten som avgör vad som är bra eller dåligt. Att utarbeta allmänna filosofiska principer som man sedan försöker applicera på verkligheten är enligt honom en dålig idé. Politiken är istället ett hantverk där man ständigt arbetar på utan något förutbestämt mål. I denna anda kritiserade han den franska revolutionens vurmande för frihet och mänskliga rättigheter som han menade var meningslösa oanvändbara konstruktioner som gör det omöjligt att

regera. Om alla människor har okränkbara rättigheter finns det inga möjligheter att kompromissa kring de målkonflikter som oundvikligen uppstår i ett samhälle.

Burke hade även en stark tilltro till gamla institutioner och sedvänjor, och höll de högre än “dagens förnuft eller dagens böjelser”. För honom är varje individs förnuft en mycket begränsad resurs som inte kan antas kunna göra mer än något litet bidrag till den totala kunskapen. Istället bör vi sätta vår tilltro till fördomar, som är äldre generationers koncentrerade kunskap, och traditioner som ger oss en känsla av gemenskap och sätter in oss i ett sammanhang. Om ett land ska bli framgångsrikt måste dess traditioner vara levande. Han skrev att “[d]et borde finnas en etikettsordning i varje land, beskaffad på ett sådant vis att den uppskattas av varje välutbildat sinne. För att få oss att älska vårt land bör vårt land vara älskvärt”. Det är inom traditionen och de gamla levnadsreglerna som Burke menade att moralen existerade, den är redan satt av tidigare generationer och några nya framsteg kan inte göras.

Burke var inte emot förändringar, men såg eftertänksamhet och försiktighet som centrala när förändringar sker. Om vi ska ändra i de lagar och institutioner som vi fått till skänks av våra företrädare måste vi förstå anledningen bakom deras existens. Han varnade också för att bryta kontinuiteten med

tidigare generationer. Att förändra för mycket för snabbt kan få katastrofala konsekvenser. "Ingen generation skulle mer kunna anknyta till någon annan. Människorna skulle bli föga bättre än sommarens flugor".

Traditionen och lagen räcker dock inte i sig, det är, enligt Burke, av största vikt att en stark statsmakt upprätthåller dessa regler. Detta följer av hans syn på människan, som inte bara har en brist på förnuft, hon är också alltför ofta styrd av sina passioner och måste tyglas i det civiliserade samhället. "Samlevnaden kräver inte bara att individernas passioner hålls tillbaka, utan också, enskilt och samfällt, att människans böjelser ofta hejdas [...]. Detta kan enbart ske genom en makt utanför henne själv".

Med detta i ryggen är det föga förvånande att Burke var mycket kritisk mot den franska revolutionen. Han hävdade att samhällsliga förändringar bör ske lagenligt inom det gamla systemet då den snabba ändringen av styrelseskick medför det brott mot traditionen som gör oss till flugor. De extraordinaära åtgärder utanför lagen som behövs under en revolution kräver också våld, och skapar godtyckliga prejudikat för när lagen kan bortses ifrån. Burke menade därmed att den traditionella makten måste vara okränkbar. En kung kan abdikera, men inte avskaffa monarkin, och ett parlament kan inte tillåtas upplösa sig självt. Dessa institutioner har gi-

vits ansvar att styra landet och kan inte avsäga sig denna makt. Successionsordningen är kungarikets viktigaste lag då det är genom denna som kungarikets fortsatta existens försäkras. Enligt Burke hade fransmännen brutit mot allt som är gott inom sin tradition genom att förvillas av övertron på rationaliteten. Han vände sig mot deras försök att i ett enda slag omvandla de politiska och samhällsliga institutionerna. Han såg abstraktioner, högtflygande utopier och verklighetsfrämmande teorier, som inte tog hänsyn till historiska omständigheter och människans brister, och menade att deras tillämpning skulle leda till en destruktiv politik kantad av besvikelser.

Burke pekade ut att trots allt prat om frihet så måste det finnas viss mängd makt i en samhälle, så han menade att revolutionen på sin höjd skulle åstadkomma att makten bytte händer och namn på några ämbeten. Av de drastiska försöken för att förändra skulle bara ny ofrihet följa. Dessa försök att rycka upp samhällets rötter skulle leda till anarki, och ur detta kaos skulle en stark ledare träda fram för att frambringa ordning. Den totala omvälvningen skulle följas av det totala tyranniet. Efter en period av kaos menade han att en stark, karismatisk general skulle vinna sina trupper lojalitete och använda den till att gripa makten över staten. Burke förutsåg därmed på ett insiktsfullt sätt den jakobinska terrorregimen och Napoleons diktatur.

Som alternativ till den franska utvecklingen ställde Burke det brittiska exemplet. Han ansåg att ett samhälle måste förändras och utvecklas, men genom en successiv och långsam process, där hänsyn hela tiden togs till de traditioner och institutioner som växt fram genom historien. En nation kunde liknas vid en organism, vars delar var komplext sammanfogade, och måste därmed behandlas med stor varsamhet för att inte falla sönder. Burke såg ett exempel på sådan organisk förändring i det brittiska samhällets utveckling efter den ärorika revolutionen 1688. I sitt hyllande av Storbritannien kritiserade han det moderna jämlika demokratiidealet. För Burke var principen om "en man, en röst" inte rättvis då den ger otillbörlig makt åt de som knappt bidrar till samhället. Det är istället en grogrund för generös bidragspolitik. Dessutom, hävdade han, ser demokratin inte de verkliga skillnader som finns mellan människor som ståndssamhället baserades på. På ett sätt var Burke en tidig identitetspolitiker som menade att en enhetlig riksdag tvingar in människor i en enhetlig massa utan att se till deras grupptillhörigheter. Han såg också en fördel i ojäm representation då han menade att det kommer förmå representanterna att naturligt se till hela landets intressen istället för bara sin lilla landsända: "Den ojämlikhet i representation som man så dumt klagat på, är kanske just det som skyddar oss från att tänka och handla som medlemmar från ett distrikt. Cornwall väljer lika många ledamöter

som hela Skottland. Men tar man bättre hand om Cornwall än Skottland?”

Burke var också kraftfull i sitt försvar av den privata egendomen med anledning av de stora konfiskationer som skedde i Frankrike i revolutionens fotspår. Han ansåg att det låg i människans natur att äga saker, så konfiskationer av privat egendom innebar en degradering av människor som aldrig vara rättfärdigad. Enligt Burke är konfiskatörer alltid tyranner. Följande samma argumentationslinje var Burke mycket tveksam inför att ge staten makt över valutan. Ett oförsiktigt användande av sedelpressen kunde få samma konsekvenser som en konfiskering då människors egendomar blir värdelösa. Därmed argumenterade han för att papperspengar måste backas upp av guldreserver. Däremot var Burke inte negativt inställd till skatter då de var den trygga basen för en stark statsmakt. I hans mening verkar det inte heller finnas några bättre eller sämre skatter och han bannade revolutionärerna för att ha tagit bort den otroligt skadliga och hatade saltskatten som var så smidig och inkomstbringande för staten.

Burkes eftermäle

Burke ses ofta som den förste representanten för den moderna konservatismen. Han påverkade också starkt 1800-talskonservatismen där den tyske tänkaren Hegel blev den starkast lysande stjärnan. Men det finns viktiga skillnader mellan de båda.

Burke var präglad av en anglosaxisk, frihetlig och individualistisk samhällssyn. Han fokuserade på de aktuella omständigheterna och det unika i varje samhällsbygge, medan Hegel betonade de abstrakta, generella och övermänskliga drivkrafterna i historien, vars existens han ansåg sig ha vetenskapligt bevisat. Därigenom inspirerade Hegel även radikala tänkare som exempelvis Karl Marx. Men även Burke kunde ibland ta ställning för genomgripande samhällsförändringar. Han stödde de irländska kraven på ökad frihet från brittiskt styre liksom de amerikanska koloniernas kamp för detsamma, och han såg den oblodiga revolutionen i England 1688 som föredömlig.

Det motsägelsefulla i Burkes politiska tänkande har gjort att han kritiserats för brist på systematik i sina teorier. Möjligen kan denna brist ses som naturlig utifrån Burkes aversion mot abstrakta och förment vetenskapliga samhällsteorier. Liberalen Friedrich Hayek erbjöd en annan förklaring. Hayek såg inte Burke som företrädare för en konservativ ideologi, utan snarare som förespråkare för en moderat liberal politisk tradition i vilken Hayek placerade sig själv. Samhällsutveckling genom den spontana förändring som sker i ett fritt samhälle, snarare än genom omfattande statliga interventioner utförda i enlighet med en viss plan, var enligt Hayek huvudingredienserna i denna politiska tradition. Hayek ifrågasatte faktiskt i att överhuvudtaget tala om nå-

got sådant som en konservativ ideologi. Det är som nämnts svårt att finna något systematiskt uppbyggt idé- och värdesystem i Burkes verk och detta gäller även andra tänkare som brukar benämnas konservativa. I Burkes fall rör det sig snarare om en hållning avseende politisk förändring som bygger på moderation, utveckling genom reformer och respekt för den komplexitet som finns i ett samhälle. En hållning som många idag, oavsett politiskt läger, borde kunna ställa sig bakom.

Lästips

Edmund Burke: *Reflektioner om franska revolutionen* (1790)

Claus Bryld: *Edmund Burke : konservatismens profet* (2020)

Friedrich August von Hayek

1899-1992 | Av Jesper Katz

Hayeks liv

Friedrich August von Hayek föddes den 8 maj 1899 i Wien. Familjen Hayek var intellektuella katoliker och dess manliga medlemmar (far, farfar och morfar) var alla verksamma professorer vid universitetet. En annan känd släkting var filosofen Ludwig Wittgenstein. När Hayek växte upp var Wien hjärtat i Habsburgarnas dubbelmonarki (Österrike-Ungern) och en intellektuell världsmetropol med ett dynamiskt kulturliv.

Vid slutet av första världskriget tjänstgjorde Hayek som artilleriofficer i den kejsarliga armén förlagd till den italienska fronten. Han var efter erfarenheterna vid fronten påverkad av socialismen. När centralmakterna förlorat världskriget upplöstes imperiet. Wien som administrativt, ekonomiskt och mentalt varit huvudstad i ett imperium skulle nu styra ett litet land som till övervägande del bestod

av bönder. Storhetstiden var över och ekonomiskt umbärande och politiska kriser väntade.

Hayeks akademiska studier vid Wiens universitet påbörjades 1919 och resulterade i doktorsexamina i både juridik (1921) och statsvetenskap (1923). Parallellt med studierna arbetade Hayek på ett regeringsanknutet institut under ledning av den liberala ekonomen Ludwig von Mises. Kontakten med Mises, som var professor i nationalekonomi, påverkade Hayek så pass att han anammade den österrikiska skolan, ett metodologiskt synsätt på ekonomisk forskning som skulle vara livet ut. Ännu viktigare var att Mises skrifter om socialism omvände Hayek till liberalism.

Läsåret 1923-1924 tillbringade Hayek vid New York University. Det var under denna tid som han vidareutvecklade den österrikiska skolans konjunkturteori och demonstrerade hur statliga åtgärder kan framkalla konjunkturcykler. Några år efter återkomsten blev han chef för det statliga konjunkturinstitutet (1927-1931).

Hayeks arbeten om konjunkturteori resulterade 1931 i en inbjudan att bli professor vid London School of Economics. I London hamnade Hayek i en långdragen debatt om konjunkturteori med Keynes som Hayek, enligt den samtida ekonomiska professionen, förlorade.

Hitlertysklands brott och Sovjetunionens växande makt föranledde Hayek att skriva boken *Vägen till trälldom* (1944). Boken förklarade varför kollektivistiska planekonomier – som de nazistiska eller kommunistiska systemen – inte kan vara demokratier. Efter denna bok kom Hayek att skriva allt mer om politik och filosofi och ägna mindre tid åt nationalekonomiska problem.

Hayek fick 1950 en professur vid University of Chicago. Det var där Hayek skrev *Frihetens grundvalar* (1960) som nog är hans mest kända verk. I denna bok visar Hayek att individers frihet och det system han kallar spontan ordning ger bättre resultat än planering och kontroll.

Hayek fick 1974 Riksbankens pris till Alfred Nobels minne för sina insikter om penning- och konjunkturteori och för sina analyser av samspelet mellan ekonomiska, sociala och politiska fenomen. Priset delades med Gunnar Myrdal som varit en förespråkare för planhushållning i Sverige.

Nobelpriset ökade intresset för Hayeks tankar. En som blev intresserad var Margaret Thatcher som senare blev premiärminister i Storbritannien. Hayeks tankegodts var, tillsammans med Milton Friedmans och Robert Nozicks idéer, bärande i den liberala omvandling som på 1980-talet drev fram avregleringar, privatiseringar och sänkta skatter i hela

västvärlden. Hayek intog då en position bland vår tids mest intressanta och nydanande tänkare (och allt fler började samtidigt ifrågasätta Keynes idéer).

Hayek dog 1992 och fick därmed uppleva kommunismens kollaps, en kollaps som han redan sextio år tidigare förutspått drabba alla planekonomiska system.

Hayeks tankar

Hayek lämnade vetenskapliga bidrag på många områden, exempelvis psykologi, filosofi, statsvetenskap, juridik, historia, vetenskapsteori och nationalekonomi. Vi har valt att sammanfatta Hayeks arbete genom att redovisa centrala argument i några av de vetenskapliga, politiska och filosofiska debatter han deltog i.

Vetenskaplig metod

Den metodologiska skolbildning som Hayek tillhörde brukar benämnas den österrikiska skolan (inom nationalekonomi). Hayek var i många avseenden mer pragmatisk än andra forskare i denna skolbildning. Den österrikiska skolan skiljer sig på flera sätt från den dominerande neoklassiska skolan. Viktiga skillnader är österrikarnas tveksamhet till den långt drivna användningen av matematik som analysredskap, deras skepticism vad gäller statens möjligheter att intervensera i ekonomin, och

deras kritik av bärande delar av välfärdsteorin. De föredrar att se ekonomin som en process där olika aktörer använder tids- och platsbunden information och avfärdar neoklassicismens detaljerade jämviktsmodeller där aktörer antas ha perfekt information. I österrikarnas modeller har aktörerna, i synnerhet entreprenörer, en viktig roll och antas kunna hitta nya lösningar och genom detta uppnå ”övervinster”. I neoklassiska modeller finns det inte någon plats eller förklaring till entreprenörer och det är ett tecken på monopolmakt om någon får vinster som är större än den riskkompenserade normalvinsten. Hayek deltog aktivt i den inomvetenskapliga metoddebatten i nationalekonomi mot både keynesianer och neoklassicismerna.

Planhushållningsdebatten

Hayek deltog i den s.k. planhushållningsdebatten mellan akademiker som förespråkare för planekonomi och de som föredrog marknadsekonomin. Det som Hayek tillförde denna debatt var det så kallade informationsproblemet. Hayek menade att den information som behövs för att veta vilka produkter (och vilka kvantiteter) som skall tillverkas och konsumeras är utspridda på ett otal individer. Exempel på den typ av kunskap som behövs är konsumenternas efterfrågan på olika varor och den relativa värderingen av dessa varor, olika producenters produktionsprocesser och alternativa till dessa produktionsprocesser. Det skulle, enligt Hay-

ek, vara omöjligt för en planekonomisk myndighet att samla in, bearbeta och sprida den nödvändiga kunskapen från konsumenter till producenter innan informationen har blivit föråldrad. I en marknadsekonomi sprids denna information genom prissystemet som både verkar som ett signalsystem och som ett incitamentssystem.

Hayek illustrerar sitt resonemang med en tennproduktion. Antag att en tenngruva någonstans på jorden sinar eller att det uppträffas en ny produkt i vars produktion tenn ingår som en beståndsdel. I en marknadsekonomi kommer priset att gå upp. Detta är en signal till alla de som använder tenn att de skall vara mer sparsamma med sin förbrukning av tenn och om möjligt använda andra råvaror. Det högre priset ger dessutom aktörerna incitament att agera på detta sätt. Producenter och konsumenter av tenn och tennsubstitut kommer att anpassa sitt agerande i respons till prisförändringar och behöver inte kunskap om vad som föranlett det högre priset.

I ett planekonomiskt system skulle en myndighet för att lösa motsvarande problem behöva kunskap om hur mycket tenn som produceras, hur mycket som skulle kunna produceras och av vem, vilka som konsumerar tenn och till vilket syfte och vilka alternativa produktionsmetoder som finns både för tenn och tennsubstitut. Myndigheten skulle dess-

utom behöva veta hur mycket de som konsumerar tennprodukter värderar dessa. Den som funderar lite på problemen som en planeekonomisk myndighet måste lösa inser snart att marknadens sätt att samordna olika aktörers handlande är både billigare och bättre.

Hayeks forskning om konjunkturcykler

Hayeks forskning om konjunkturcykler gjordes huvudsakligen vid New York University på 20-talet och i London på 30-talet. Hayeks stora verk om konjunkturcykler *Geld Theori und Konjunktur Theori* utkom 1929 och på engelska som *Monetary Theory and the Trade Cycle* 1933. Forskningens eldprov var debatten med Keynes om depressionens orsaker. Hayek menade att konjunkturcykler orsakades av monetära faktorer. Teorin illustreras enklast med ett exempel. Antag att staten ökar penningmängden. Detta kommer att resultera i en artificiellt låg ränta vilket kommer att öka efterfrågan i ekonomins kapitalintensiva sektorer relativt de mindre kapitalintensiva. Kapital kommer att investeras i dessa sektorer och individer kommer lockas att ta anställning i de nya expansiva delarna av ekonomin med hjälp av högre löner. När ekonomin anpassar sig till den nya penningmängden kommer räntan att återgå till dess naturliga läge. När räntan går upp kommer det visa sig att en del investeringar i de kapitalintensiva sektorerna är olönsamma.

Ekonomin går in i en nedgångsfas som avslöjar vilka investeringar som inte klarar marknadens krav. När företag med olönsamma investeringar går i konkurs och de anställda avskedas kommer det upplevas som en ekonomisk kris. I realiteten är dessa smärtsamma förändringar ekonomins sätt att återställa den balans mellan olika sektorer som speglar konsumenternas efterfrågan.

Balansen återställs genom att investeringar likvideras och anställda går till relativt lägre betalda arbeten i andra sektorer. När detta sker återhämtar sig ekonomin. Investeringarna i den kapitalintensiva sektorn skulle kunna förbli lönsamma om centralbankerna kontinuerligt accelererade ökningen av penningmängden men en sådan penningpolitik skulle ge upphov till hyperinflation.

Hayeks budskap var att vi borde se till att våra institutioner inte försätter ekonomin i obalans eftersom ekonomiska kriser blir oundvikliga i sådana lägen.

Hayeks debatt med Keynes pågick under första hälften av 1930-talet. Debatten startade när Keynes presenterade en teori för att förklara depressionen, *Treaties on Money* (1930), som utsattes för hård kritik av Hayek. Efter en våldsamt debatt accepterade Keynes till slut delar av Hayeks kritik och publicerade en omarbetad version av teorin i *General Theory of Employment, Interest and Money* (1936).

Enligt Keynes berodde 30-talsdepressionen på för låg total efterfrågan i ekonomin. Hans recept för att lösa problemet var ökade offentliga utgifter. Hayek menade att depressionen orsakats av att centralbanker pumpat in för mycket likviditet i ekonomin vilket genererat ökade investeringar och av den brittiska regeringens beslut att återgå till guldmyntfoten på samma kurs som innan världskriget. Detta nödvändiggjorde en period med deflation (sjunkande priser och löner). Depressionen var, enligt Hayek, det oundvikliga resultatet av tidigare synder och krisen kunde inte åtgärdas, bara genomlidras.

Det fanns visst statistiskt stöd för Hayeks teori men många beslutsfattare föredrog nog Keynes tankar eftersom de då kunde ”göra något” åt den ekonomiska krisen. Hayek beslutade att inte recensera *General Theory* eftersom han förväntade sig att Keynes snart skulle ändra sin teori igen. Detta har Hayek kallat sitt livs stora misstag.

Vägen till trälldom

Mitt under brinnande krig utkom *Vägen till trälldom* (1944) som kanske är Hayeks mest inflytelserika bok. Den dedikerades ”till socialister i alla partier” och förklarar varför det är omöjligt att kombinera planekonomi med demokrati och individuell frihet. Det säger sig själv att det inte går att vara utan en plan i en planekonomi. De ekonomiska planerna i en planekonomi är mycket detaljerade och är en

komplex helhet. Därför går inte att rösta om detaljer utan den beslutsfattande församlingen kan bara debattera olika fullständiga planer. Eftersom det är ett omfattande arbete att utarbeta en plan tvingas den beslutande församlingen antingen rösta ja till planeringsmyndighetens förslag eller tvinga dem att göra om hela arbetet. I realiteten blir det alltid ja. Demokratiska fri- och rättigheter undermineras även på gräsrotsnivå eftersom planeringsmyndigheten måste ha kontroll över vad alla producerar och konsumerar. Ingen kan flytta, studera, byta arbete eller starta ett företag utan tillstånd från myndigheten eftersom planen då störs. Vidare kan man tänka sig att den som vill att planmyndigheten skall fördela papper, trycksvärta, tryckeri och distribution till en regeringskritisk bok eller tidning kan få vissa svårigheter att få tillräckliga resurser.

Herbert Tingsten har berättat att det var *Vägen till trädedom* som gjorde att han blev liberal. Boken hade ett så stort inflytande att vissa hävdar att den hindrade socialdemokraterna från att införa planhushållning i Sverige.

Frihetens grundvalar

I *Frihetens grundvalar* (1959) beskriver Hayeks hur ett liberalt samhälle bör vara beskaffat. Inledningsvis ges en idéhistorisk exposé över frihetsbegreppet, därefter diskuteras de juridiska grunderna i en liberal samhällsmodell och slutligen

föreslås hur reglerna för olika politikområden bör vara utformade.

Ett centralt begreppet i Hayeks tänkande är det han kallar spontan ordning. Spontan ordningen är resultatet av att individer interagerar och skapar institutioner och regler utan statlig inblandning. Begreppet kan ses som en generalisering av Adam Smiths osynliga hand. Smith menade att välstånd inte var ett resultat av statliga direktiv utan uppstod när individer som ville tjäna pengar sålde varor och tjänster som var efterfrågade. Individer styrs mot bra handlingar utan att det finns någon avsikt att gynna det allmänna bästa.

Marknaden är givetvis ett av de exempel som Hayeks använder för att illustrera spontan ordning, men Hayek menar att begreppet är vidare än så och att det kan appliceras på hela vår civilisation. De regler och institutioner som gynnar mänsklig interaktion och ökar samhällets produktivitet överlever medan sämre regler konkurreras ut. Detta leder till ett väl fungerande system av regler, traditioner och institutioner utan någon medvetet konstruerat dem. Konkurrens får olika grupper och stater att pröva nya lösningar och de lösningar som fungerar kopieras.

Liberal eller konservativ?

Den samhällsordning som Hayek förespråkar är definitivt inte radikal och inte heller konservativ. Den bör betraktas som en form av liberalism även om det finns många inslag i hans tankegod som är konservativa. Ett exempel på det som kan betraktas som konservativt är respekten för institutioner och traditioner. Hayek menar inte att vi ska respektera dessa institutioner av vördnad för våra förfäder utan för att de sammanfattar många generationers erfarenheter. Hayek varnar oss för att överskatta vad vi kan planera med vårt förnuft. Det är riskfyllt att ändra regler eller förbjuda det vi betraktar som mindre önskvärt eftersom vi inte helt förstår vilken effekt det får. Eftersom vi inte helt kan förstå det samhällssystem vi lever i bör vi inte avskaffa institutioner utan istället utsätta dem för konkurrens. Ju fler människor som får möjlighet att pröva sina tankar desto fler innovationer kommer prövas. De nya lösningar som är bra kommer naturligt väljas av medborgarna framför sämre lösningar. Det är denna utveckling som driver samhället framåt och som är den grundläggande orsaken till att de liberala samhällsordningar som tillåter flest experiment kommer utvecklas snabbast.

Lästips

Stein, P: *Att läsa Hayek*, (1985)

Sheamur, J: *Hayek and After – Hayekian liberalism as a research program*, Routledge (1996)

Ebenstein, A: *Friedrich Hayek. A biography* (2001)

Caldwell, B., *Hayek's Challenge : An Intellectual Biography of F.A. Hayek*, (2004)

Hayek, F.A: *Vägen till trälldom*, (2018)

Hayek, F.A., *Frihetens grundvalar* (2015)

Spontan Ordning - *F.A. Hayek i urval*, Timbro Förlag (2022)

John Locke

1632-1704 | Av Joakim Löf, viceordförande
1998-2000

Den historiska bakgrunden

För att förstå ett politiskt tänkande krävs ett sammanhang. Historien är inte allena rådande som förklaringsmodell, men den är en nödvändig del av varje förklaring. Lockes politiska filosofi kan både vara allmängiltig vara giltig samtidigt som den endast kan förstås utifrån sin tidsålder. Därför kommer här en historisk bakgrund om 1600-talets England.

John Locke var son till en advokat som var aktiv i det engelska inbördeskriget på parlamentets sida. I tvåhundra år hade den engelska politiken pendlat mellan splittring och enighet, från "rosornas krig" på 1400-talet till inbördeskriget vid 1600-talets mitt. Minnet av inbördeskriget var fortfarande färskt. Då revolterade parlamentet mot kungen Charles I som regerat alltmer enväldigt.

Ledare för parlamentets styrkor blev Thomas Cromwell som under elva år gjorde sig till Englands diktator genom kontroll av en effektiv armé av hän-givna protestanter. Kulmen på periodens paranoia och despotiska maktkoncentration var avrättandet av kungen 1649, och det totala åsidosättandet av parlamentet och all politisk frihet. Restaurationen följde som en reaktion på Cromwells död och mo-narkin återställdes.

Vad har allt det här att göra med John Locke? Han var redan från tidig ålder djupt indragen i konflik-ten på parlamentets sida. Efter en omfattande klas-sisk utbildning i London blev Locke privatläkare och rådgivare åt Earlen av Shaftesbury 1667, en av de framstående ledarna i parlamentet som återigen motsatte sig en despotisk monarks politik.

Restaurationens falska lugn höll vid tidpunkten på att brytas. Tronföljaren James II dolde inte sin kato-licism som sin bror och företrädare på tronen, och startade gamla rädslor för förföljelse av protestan-ter och allianser med Englands katolska fiender på kontinenten. James II visade prov på dumdristig-het och hybris när han ignorerade parlamentets protester och försökte stoppa religiösa minoriteter från att få tillträde till landets ämbeten. England höll nu andan, skulle ännu ett inbördeskrig slita sönder landet? Whig-partiet med protestantiska parlamentsvänner och reformivrare stod mot to-

ry-partiets kungavänner och konservativa bevarare. De båda sidorna kan även ses som grunden för 1800-talets liberala och konservativa partier. Locke flydde ur landet 1683 då det gick rykten om att han konspirerade med en revolution i sikte, och försökte organisera oppositionen tillsammans med andra delar av Whig-partiet. Lösningen för Whig-politikerna var dock inte en våldsam revolution eller ett nytt inbördeskrig.

I den ärorika revolutionen 1688 stödde de den holländske fursten William II:s krav på den engelska tronen. Locke var till och med och förberedde Williams landstigning i England. Whigs och de flesta Tories accepterade kompromissen, liksom folket som var tacksamma för att slippa ett nytt inbördeskrig. Socioekonomiskt har händelserna förklarats som motiverade av det ekonomiska egenintresset hos en växande borgerlig medelklass. Även om det ligger en viss sanning i det så var stödet för Whig-idéerna minst lika starka hos protestantiska bönder och fattiga. Parlamentets makt och toleransen för protestantismen representerade mycket mer än ett ekonomiskt klassintresse, det stod för frihet från en auktoritär kungamakt och en lugn, fredlig samhällsutveckling.

En kung av Guds nåde hade genom folkets missnöje avsatts av parlamentet utan blodspillan, en epokgörande händelse i världshistorien. Visst var par-

lamentets sammansättning ojämlig, med biskopar och adelsmän grovt överrepresenterade och folkmajoriteten utesluten, men det var fortfarande ett stort steg att fastställa parlamentarismens grundprinciper. Whig-politikerna trodde på en engelsk konstitution grundad på de medeltida lagarna, stadfästa i dokument som ”Magna carta”, och på parlamentets rätt. Den synen var delvis förankrad i landets unika historia, men också en ideologisk produkt. De trodde på människans naturliga rätt att inte behärskas av en enväldig monark i vare sig trosfrågor, beskattning eller frågor om krig och fred. Lockes stora bedrift var att ge en mer filosofisk grund för dessa uppfattningar.

Den filosofiska bakgrunden

Locke var främst en politiker, han blev känd som en av Europas främsta filosofer. Under sin studietid tog Locke till sig tidens mest moderna rörelse – naturvetenskapen. Francis Bacon, Galileo Galilei och Isaac Newton var några av de första som studerade naturen systematiskt med observationer och med hjälp av matematik och teoribyggnad. För första gången sedan antiken fanns här en filosofisk verksamhet som var oberoende av kyrkans och religionens påverkan. Istället för att som medeltidens skolastiker försöka förena filosofiska spekulationer med religionen började 1600-talets upplysningsföregångare från början och byggde upp kunskapen om världen från grunden. Locke studerade fyra år

i Frankrike där han mötte tidens intellektuella och studerade Descartes filosofi. Descartes var en vetenskapsivrare och förespråkade metoden att tvivla på allt som vi inte kan vara säkra på. I filosofiska termer var Descartes rationalist – han trodde att människan behövde vända sig inåt mot förnuftet och rationella härledningar för att nå kunskap.

Locke tog en annan väg. I *Essay concerning human understanding* framlade Locke sin radikala empirism. Kunskap är inte medfödd, vi föds ”tabula rasa”, som skrivtavlor tomma på idéer och mottagliga för kunskap. Locke förnekade alltså Descartes inåtblickande rationalism. Genom att sammanfoga vad vi uppfattar med våra sinnen bygger vi upp vår kunskap enligt det sunda förnuftets och naturvetenskapens principer. Det radikala i dessa idéer låg i att det omkullkastade kyrkans monopol på kunskap, och hävdade att alla människor hade samma förmåga att ta till sig kunskap. Förnuftet var för Locke felbart, kunskap var alltid möjlig att utveckla och han var skeptisk mot alla dogmatiska försök att förklara hela världen genom spekulation. Den här grunden av radikal jämlikhet delade empirismen med protestantismen, som gett individen ett mer personligt förhållande till Gud, framför kyrkans officiella tro och ritualer. Locke förespråkade även en förnyelse i synen på religionen. Han var deist och trodde att Gud skapat världen, naturen och människan och sedan inte ingrep i världen utom

under den bibliska tiden. Förnuftet räckte för att undersöka Guds natur i världen omkring oss, en uppfattning som delades av Newton och andra av den tidens vetenskapsmän.

Med sin empiristiska kunskapsteori riktade sedan Locke blicken mot samhället, något som resulterade i skriften *Two treatises on government*, där den andra delen blivit en klassiker och beskrivs nedan. Den första delen avvisade alla idéer om att monarken skulle ha sin makt från Gud, bland annat eftersom det inte går att veta vem som i så fall skulle vara Guds utsände. Den lämnar fältet fritt för Lockes teori om ett samhällskontrakt som grund för statens legitimitet.

Samhällskontraktet

Locke såg den ärorika revolutionen 1688 som ett exempel på hur den moraliska grunden för samhället fungerar. Alla människor i ett samhälle lever tillsammans med gemensamma regler och institutioner därför att de valt att leva så genom ett samhällskontrakt. Den här uppfattningen var spridd i Lockes samtid och hade systematiserats av engelsmannen Thomas Hobbes. Till skillnad från Hobbes ansåg Locke att naturtillståndet innan civilisationens intåg innehöll både moral och samarbete, och inte bara var ett allas krig mot alla. I Hobbes naturtillstånd sågs människor som okunniga och egocentriska vildar vars enda räddning var en stark

statsmakt. Locke såg istället naturtillståndet mer som ett primitivt samhälle av välvilliga människor som inser det rätta men inrättar samhället för att skydda de rättigheter de tror på. Slående är skillnaden i historiska perioder de levde i. Hobbes såg Englands förödelse i ett inbördeskrig när centralmakten splittrades medan Locke medverkade i en bred rörelse för att skapa en ny och stabil statsmakt. Följaktligen blev också synen på samhällskontraktet mycket olika. För Locke var monarken bunden av samhällskontraktet likaväl som medborgarna, medan Hobbes gav ”suveränen”, som kunde var en person eller en grupp, oinskränkt makt.

Inrättandet av samhällskontraktet hade ett klart mål: det är att skydda medborgarnas rätt till sin person och egendom. En regering som inte klarar detta hade enligt Locke misskött sig så mycket att medborgarna har rätt sluta lyda den, på samma sätt som whig-politikerna gjorde motstånd mot sin kung. Men Locke var ingen revolutionär på samma sätt som det uppfattats från 1789 och framåt. Medborgarna hade enligt honom en skyldighet att lyda lagen och betala skatt så länge staten håller sig inom sin uppgift. Samhällskontraktet var implicit för Locke, alla som uppehöll sig inom ett lands territorium samtyckte till staten. Det är aldrig rätt att aldrig lyda lagen, men det är inte heller rätt att alltid göra det om staten förtrycker medborgarnas frihet. När ett uppror väl sker kan det endast ske i grupp,

genom att bilda en ny styrelse eftersom människan när hon tagit steget in i det civila samhället inte ensam kan träda ut ifrån det.

När bryter staten mot samhällskontraktet? Framför allt när någon åsidosätter folkets representanter i parlamentet. Locke verkade inte allvarligt överväga möjligheten att ett parlament kan hota medborgarnas frihet. När William II 1689 mottog engelska kronan godkände han ett dokument, *Bill of rights*, där han förband sig att respektera parlamentets kompetens och vissa medborgerliga fri- och rättigheter. Det här är antagligen för Locke det närmaste man kunde komma ett samhällskontrakt i verkligheten, en konstitutionell begränsning av makten, underskriven i folkets namn av dess parlamentariska representanter. Samhällskontraktet kan alltså inte ses som ett faktiskt kontrakt mellan alla invånare i ett område, vilket är en vanlig missuppfattning. Snarare är det en underliggande idé som skall reglera medborgares agerande i samhället för att friheten skall skyddas. Att hänvisa till Locke för att legitimera en skatterevolt i moderna välfärdsstater är en anakronism, att överföra en helt annan tids tänkande till vår tid. Locke kämpade personligen för sitt parlaments rätt att beskatta och stifta lag, och såg detta som en självklar del av Englands styre. Han var alltså demokrat och inte anarkist. Ett uppror skulle vara berättigat först när alla andra möjligheter till påverkan är uttömda.

Naturrätten

I moraliska frågor trodde Locke på det sunda förnuftet. Alla människor kan med sitt förnuft inse vissa moraliska principer, som därför är naturliga och giltiga för alla. Att moral och lagar var grundade i en naturrätt är en gammal västerländsk uppfattning, med sin grund i både Platons och Aristoteles filosofi, och utvecklad till fullo i den antika stoicismen med framstående företrädare som Cicero, Seneca och kejsaren Marcus Aurelius. Under medeltiden var det framför allt Thomas av Aquino som utvecklade naturrätten, som kopplades till religionen och Guds försyn, men också grundades i förnuftet självt och den aristoteliska filosofin. Hugo Grotius var en holländare som skrev inflytelserika verk om naturrätten under tidigt 1600-tal, och grundade den radikalt i förnuftets betraktelse av naturen. Han hävdade med andra ord att den skulle vara sann även om Gud inte existerade.

Locke var inte så radikal, han kopplade hela tiden sin naturrätt till Guds skapande av världen, något som senare har setts som en avgörande brist i teorin. Men eftersom det är förnuftet och samvetet som självt kan inse den naturliga lagen är det fullt möjligt att sekularisera Locke. Det är också så som naturrätten fick sitt stora inflytande. Grundprincipen i naturrätten var för Locke den negativa friheten, att inte bli utsatt för intrång eller kränkningar

i ens fredliga handlande. Locke fokuserade särskilt på två delar av den negativa friheten, äganderätten och toleransen.

Äganderätten såg Locke som grunden för hela samhället. Genom arbete omger sig människan med föremål för att överleva och utveckla sin levnadsstandard. Locke menade att det var naturligt att den som blandar sitt arbete med oägd egendom, som världen från början består av, också har rätt att disponera över denna egendom. Sedan utövar människor handel med andra för att förbättra sina levnadsvillkor, och så länge det sker med respekt för andras äganderätt har ingen rätt att stoppa det. Lockes människosyn var starkt inriktad på människan som en arbetande och tillverkande varelse, och därför var äganderätten det viktigaste skyddet för människans frihet.

Den andra viktiga delen av naturrätten är toleransen. Här kommer Lockes kunskapsteori åter in i bilden. Eftersom förnuftet är felbart och inte med säkerhet kan uttala sig i svåra frågor, är det både felaktigt och omoraliskt att tvinga på andra sina övertygelser. Det gäller särskilt religionen som ligger människan nära men som är svår att få kunskap om. Locke var en av de tidigaste förespråkarna för religiös tolerans i sitt verk *Letters on toleration*. Något som kan verka inkonsekvent för den moderne läsaren är att ateister och katoliker inte omfattades

av toleransen eftersom de ansågs som för farliga för samhället. Å andra sidan går det alldeles utmärkt att argumentera för samvetsfrihet också för papis-ter och gudsförnekare med Lockes egna argument. Det var också precis vad som hände när toleransen spred sig i Europa under 1700-talet. USA:s konstitution fastställde toleransen som grundläggande för staten som sådan, en av många influenser från Locke.

Förespråkandet av tolerans kan ses som en lärdom från 1600-talet blodiga religiösa konflikter, en insikt om att frihet för tanken är nödvändigt för både samhällsfred och demokratins funktion. Utvecklat till den moderna politiska friheten med press- och yttrandefrihet i spetsen har grunden lagts för en verklig demokrati i länder världen över. Även här är Locke den viktigaste stamfadern för liberalismen.

Lockes inflytande

Det mest logiska sättet att se naturrätten idag är som något som fastställs i en konstitution som överordnade värden i en demokrati. Om någon, det må vara en monark eller en parlamentarisk majoritet, åsidosätter konstitutionen, så har samhällskontraktet brutits och medborgaren löses från sina skyldigheter. För Locke och hans samtida var naturrätten något mer än en skapelse av människan: naturrät- tens principer var som naturlagar, lika fasta som Newtons lagar om gravitationen och gav alla en in-

sikt i vad som var rätt och fel. De trodde helt enkelt att upplysningens förnuft och vetenskap skulle ge människan svaret på de moraliska frågorna genom ett studium av naturen. Den här uppfattningen har mycket färre anhängare idag. Den moderna filosofin är enig om att vetenskapen kan lära människan om fakta men inte om värden.

Locke var här inte trogen sin empirism, han blev självmotsägande därför att naturrätten var så viktig för hans filosofi. Att förnuftet ger en moral av sig självt är svårt att förena med att erfarenheten ger all kunskap, och passar bättre in i rationalistisk filosofi. Det blev istället David Hume och Adam Smith som drog konsekvenserna av empirismen och grundade moralen och rättvisan i en moralisk känsla, en sympati för andra kombinerat med förnuftets bedömning av en handlings konsekvenser.

Ett problem med att basera moralen på känslor är att moralen kan ses som godtycklig och omöjlig att rättfärdiga eller argumentera kring. Emotivism kallas en modern form av detta, och den har kritiserats av MacIntyre för att utmynna i nihilism. Naturrätten förankrad i förnuftet utvecklades istället i Lockes anda av Immanuel Kant och hans efterföljare i den deontologiska etiken. Medan moderna tänkare som Hayek, Popper och Mises följde Lockes kunskapsteori till en utilitarism, så följde Rand, Nozick, Rawls och Oakeshott honom i att grunda moralen i det rena förnuftet. Men av dessa moderna deontologis-

ka tänkare är det bara Rawls och Oakeshott som erkänt att naturen inte kan ge moralen, och som därmed tagit den moderna människan moraliska problem på allvar.

Locke tänkande var med andra ord långt ifrån felfritt men han är den tänkare som kommit att beskrivas som liberalismens fader.

Det var Lockes idéer som spreds till Frankrike och Europa i upplysningen under 1700-talet av män som Montesquieu och Voltaire, och hans inflytande på den amerikanska republikens födelse har präglat USA sedan dess. Parlamentarism, maktindelning, konstitutionalism, negativa rättigheter och tolerans kommer för alltid att vara förknippade med John Locke, samtidigt som de är grunden för modern demokrati och liberalism. Lockes inflytande har varit större än någon annan politisk tänkares, med undantag för Karl Marx. Historien har sedan visat att Lockes tänkande, till skillnad från Marx, främjat människors integritet och lycka världen över.

Lästips

John Locke: *Essay concerning human understanding* (1689)

John Locke: *A letter concerning toleration* (1689)

John Locke: *Andra avhandlingen om styrelseskicket* (1690)

John Stuart Mill

1806–1873 | Av Adam Nelvin,
viceordförande 2006

J. S. Mill var en av 1800-talets viktigaste anglosaxiska filosofer. Han sökte förena den klassiska liberalismen med utilitaristiskt och socialistiskt tankegods, och har därför ofta betraktats som en viktig socialliberal förgrundsfigur.

Barndom och uppväxt

John Stuart Mill (döpt efter Sir John Stuart) föddes i London, den 20 maj 1806, som son till James Mill. Hans uppväxt och intellektuella mognad skulle i hög grad komma att präglas av två herrar: dels fadern, dels dennes läromästare och mentor, Jeremy Bentham. James Mill var en högt uppsatt tjänsteman vid det Ostindiska kompaniet, nationalekonom, liberal, en filosof och samhällsdebattör. Jeremy Bentham var ”utilitarismens fader”, den stora radikalen och innovatören, fängelsereformatorn, filosofen, kemisten, psykologen och ingenjören, som inte var rädd att ta sig an något ämne, men som sällan ägnade

en fråga tillräckligt mycket tid och uppmärksamhet för att åstadkomma några som helst insikter av bestående värde.

Det viktorianska England bjöd på allsköns irrationalism. För att skydda John från den dåraktiga tidsandan, och i enlighet med Benthams läror (Bentham hade åsikter även om barnuppföstran), skolades därför den unge John i hemmet, av sin far. Bekantskapskretsen begränsades kraftigt, och han förvägrades det mesta i väg av konst och poesi, metafysik och religion. Istället sysselsattes den unga Mill av studier i klassisk litteratur, historia, naturvetenskap, språk och sanktionerad filosofi. Utbildningstakten var hög: Vid fem års ålder kunde Mill grekiska och vid nio algebra och latin. Snart började han undervisa sina yngre syskon (vilket han avskydde), och uppmanades att skriva artiklar för faderns tidskrift, *Westminster Review*. ”Vid tolv års ålder” förklarar Isaiah Berlin i en välkänd föreläsning ”ägde John Mill kunskaperna hos en exceptionellt bildad trettioåring”.

Mill skulle sedan själv påstå, att hans speciella uppföstran gav honom ett kvartsekels försprång framför hans jämnåriga. Medan hans intellekt var väl utvecklat, var hans känsloliv tämligen svältfött. Syftet med hans utbildning, hela hans föstran, hade varit att skapa en fullständigt rationell och samhällsnyttig medborgare. Han hade ett mål i livet: ”att refor-

mera världen” och, skriver han, ”min föreställning om min egen lycka identifierade jag också helt med detta mål”. På denna bräckliga grundval var hela hans liv uppbyggt. Under hösten 1826 drabbades Mill av sin första andliga kris. I ett tillstånd av avtrubbning faller det honom in att fråga sig: ”Antag, att [...] alla de förändringar i samhällsinrättningar och människors åskådning som du ser fram emot kunde helt genomföras i detta ögonblick: Skulle detta skänka dig stor glädje och lycka?”. Förskräckt konstaterade han: ”Nej!”.

Under den efterföljande depressionen började Mill omvärdera den livssyn som inpräntats i honom av Bentham och hans far. Förändringen var på samma gång subtil och dramatisk. Han förblev hela livet en anhängare av upplysning och empiri, trogen utilitarismen och den reformistiska andan. Han förblev fientlig till religion och mysticism, hierarki och despotism. Men hans attityder förändrades. Vad den myndige John Mill skulle komma att värdera högst var inte enbart välstånd och lycka. Att föredra en större mängd kvantitativ lycka framför en mindre mängd kvalitativ dito är absurt, konstaterar han, i skarp polemik med benthamiterna. Sin vision om det goda livet fyller han med allt det hans eget liv dittills saknat: dramatik, romantik, konflikt och strid.

År 1830 träffar Mill feministen Harriet Taylor, som han börjar betrakta som en intellektuell jämlike. De

förälskar sig och trots att Harriet är gift inleder de en relation, som får hennes äktenskap att krackelera. I tjugo år inväntar de makens död. Sedan väntar de två år till, innan de gifter sig. Flera av deras vänner finner hela affären skamlös och säger upp kontakten. Mill och Taylor svarar med en rad artiklar om tolerans och kvinnans rättigheter. Oroliga inför vad de betraktar som en utveckling mot ökad samhällelig likriktning och konformism påbörjar de författandet av ett försvar för den enskildes rätt till självbestämmande. Taylor avlider dock tragiskt i tuberkulos 1856, och Mill tvingas färdigställa verket, *On liberty*, på egen hand.

Mills verk

I sin första bok, *System of Logic* (1843), hade Mill försökt redogöra för logiken och för vetenskapens metod och tillämpning. Med sin *Principles of Political Economy* (1848) gav han sig in i samhällsdebatten, argumenterade för distributiv rättvisa och kraftigt progressiva arvskatter samt framställde som ett ideal en ekonomi av arbetarägda kooperativ, en form av arbetarkapitalism eller marknadssozialism. I *Utilitarianism* (1861) tar han en utvecklad utilitarism i försvar (hans grundtes, att vi bör eftersträva lycka eftersom lycka är vad vi faktiskt eftersträvar, har ofta utsatts för hård kritik). Mills mest kontroversiella bok var den liberalfeministiska *The Subjection of Women* (1869), som han skrev tillsam-

mans med Harriet och färdigställde tillsammans med hennes dotter, Helen, där de argumenterade för kvinnlig rösträtt.

Hans mest berömda och inflytelserika verk är dock *On liberty* (1856), en politiskfilosofisk klassiker i klass med Burkes *Reflections on the Revolution in France* och Lockes *Two Treatises Of Government*. Boken är ett våldsamt, entusiastiskt försvar för individualismen. Syftet, förklarar Mill, är att ”förfäktas en enda mycket enkel princip, med vars hjälp man undantagslöst kunde avgöra, när samhället med tvångsmakt och kontroll bör blanda sig i individernas angelägenheter, vare sig nu de medel som det använder är fysiskt våld i form av lagstiftande straff eller den allmänna opinionens moraliska press”. Principen går i korthet ut på, att sådana ingripanden är acceptabla endast i självförsvar, eller för att förebygga oförrätt mot andra. Individerna har rätt att handla såsom de finner lämpligt, förutsatt att ingen annan kommer till skada.

Mills explicita argument är utilitaristiskt: Frihet är en förutsättning för det goda livet, för framsteg och vetenskap. Visionen är den av ett progressivt, rationellt och välståndsskapande samhälle, sprudlande av experimentlust, där gamla sanningar ifrågasätts och nya prövas. Men mellan raderna förmedlar Mill en annan vision; En vision som inte är pragmatisk, utan romantisk. Hans vanliga rationalism över-

skuggas av skräck för det mediokra och slätstruket banala, för uniformitet och underkastelse. Framför det att människor slentrianmässigt underkastar sig traditionen föredrar han civilisationens undergång. En återgång till medeltida förhållanden (där individen åtminstone var ”en makt i och för sig”), antyds det, är att föredra framför det viktorska England. ”Seder”, skriver han, ”är till för sedvanliga förhållanden och sedvanliga karaktärer”. Men England byggdes av män av ett annat virke; av stora män, inte av feiga ynkryggar.

Tankar om Mill

John Stuart Mill tillhör inte de tänkare som man lätt skapar sig en bild utav. Inte för att hans filosofi är speciellt djup eller märkvärdig, utan för att han uppvisar så många sinsemellan svårförenliga sidor. Han är en filosofisk kameleont, i ständig opposition till sig själv. Rationalisten Mill möter romantikern Mill, socialisten möter liberalen, den praktiskt lagde statsmannen möter den fullvärdiga esteten. Mill beundrade Saint-Simon, Auguste Comte, Wilhelm von Humboldt, Alexis de Tocqueville och Jeremy Bentham. Han uppvisar en livlig individualistisk ådra och argumenterar för friheten, samtidigt som han försvarar utilitarismen, enligt vilken individen kan offras på kollektivets altare. Han förfäktar den allmänna rösträtten, men varnar samtidigt för mobbstyre, och anser att bildade människor borde ha fler än en röst. Trots att Mill hela livet höll fast

vid att laissez faire måste vara grundinställningen i varje gott samhälle, kom han med tiden att förespråka allt fler undantag. Till exempel argumenterade han för arbetstidsregleringar, protektionism, landreformer, födelsekontroll och kraftigt progressiva arvsskatter. Många av hans efterföljare (som han i och för sig inte skall hållas ansvarig för) skulle försvara ännu fler inskränkningar i den individuella friheten. Även om han uppenbarligen förtjänar det, ligger det dock någonting tragiskt över det faktum, att samma person som skrev ”Över sig själv, över sin egen kropp och själ, är individen suverän”, skulle gå till historien som socialliberalismens fader.

Lästips

John Stuart Mill: *Mitt liv* (1961)

John Stuart Mill: *Om friheten* (2009)

John Stuart Mill: *Utilitarism* (2002)

Isaiah Berlin: “John Stuart Mill och människans livsmål” i *Essäer om frihet* (2011)

Michael Oakeshott: “The new Bentham” i *Rationalism in politics and other essays* (1991)

Robert Nozick

1938-2002 | Av Anton Lindblad

Robert Nozick (1938–2002) var en amerikansk filosof, huvudsakligen produktiv under den senare halvan av 1900-talet. Nozick identifierade sig själv som libertarian – det vill säga en anhängare av den politiska filosofi vari frihet utgör ett egenvärde och som präglas av maximering av individens autonomi samt minimering av statens inverkan på, och kränkningar av, individens frihet. Nozicks självidentifiering som libertarian blev vid tillfällen ifrågasatt, men han vidhöll sitt ställningstagande livet ut.

Nozicks biografi anknyter i stor utsträckning till övriga framträdande liberala, amerikanska filosofer under 1900-talets senare hälft, framför allt John Rawls (se eget avsnitt i Guruhandboken) vars centrala verk *A Theory of Justice* publicerades något tidigare än Nozicks svarsverk *Anarchy, State and Utopia*. Nozicks tankegodts gjorde avtryck inom ett flertal fält, däribland den analytiska filosofin och

metafysiken, beslutsteori, epistemologi och, givetvis, politisk filosofi.

I denna text beskriver jag Nozicks liv, huvudsakliga idéer, koncept och omvärldsföreställningar. Vidare berör jag den kritik som har lyfts mot Nozick. Slutligen följer en blygsam förteckning av några av Nozicks mest centrala verk för läsaren att fördjupa sig med.

Bakgrund och liv

Robert Nozick föddes 1938 i Brooklyn till en rysk judisk immigrantfamilj. Han erhöll en filosofi-examen från Columbia University år 1959 och en fil. dr. i filosofi från Princeton University år 1963. Han undervisade ett par år vid Princeton, Harvard och Rockefeller innan han flyttade permanent till Harvard år 1969. Han blev välkänd genom sitt verk *Anarchy, State, and Utopia* från 1974, som gav ett robust och sofistikerat försvar av minimalstaten – den stat som är begränsad i omfång till skyddet av individuella rättigheter till liv, frihet, egendom och kontrakt och undviker utövande av statsmakt för omfördelningar, forcera människor att handla ”moraliskt” eller skydda människor från att skada sig själva. Nozick fortsatte att publicera viktiga verk som spände över metafysik, epistemologi, vetenskapsfilosofi och axiologi – *Philosophical Explanations* (1981), *The Examined Life* (1989), *The Nature*

of *Rationality* (1993), *Socratic Puzzles* (1997) och *Invariances* (2001). Nozicks skrifter avslöjar en imponerande bredd och djup förståelse inom många discipliner, inklusive beslutsteori, ekonomi, matematik, fysik, psykologi och religion. Robert Nozick avled 2002 till följd av magcancer och blev således 63 år gammal.

Som student vid Columbia ,och åtminstone under sina tidiga dagar som motsvarande kandidatstudent vid Princeton, stödde Nozick socialism. Vid Columbia var han en grundare av vad som skulle bli en lokal förening av *Students for a Democratic Society* (amerikansk *left-wing*). Den viktigaste kraften i hans övergång till libertarianism var hans samtal vid Princeton med sin filosofikollega, Bruce Goldberg. Genom Goldberg träffade Nozick ekonomen Murray Rothbard, som var den främsta förespråkaren för individualistisk anarkism under senare delen av 1900-talet. En intressant historisk fotnot i detta sammanhang är att Rothbard, liksom Nozick, hade en (låt vara delvis polsk) rysk immigrantbakgrund samt kom från en judisk familj. Nozicks möte med Rothbard och Rothbards rättighetsbaserade kritik av staten – inklusive minimalstaten – ledde Nozick till projektet att formulera en rättighetsbaserad libertarianism som sedermera kom att rättfärdiga inget annat än minimalstaten.

Huvudsakliga idéer och utveckling

Nozicks politiska filosofi kan på ett övergripande sätt beskrivas som rättighetsbaserad. Utifrån föreställningen om människans okränkbara rättigheter söker Nozick beskriva hur staten växer fram och om den över huvud taget kan vara legitim. I denna del presenterar jag kort det centrala innehållet i *Anarchy, State and Utopia*, varefter jag återknyter till Nozicks fundamentala filosofi. Nozicks tankegods ställs ofta i motsats till John Rawls *A Theory of Justice*, som publicerades tre år tidigare¹, vari Rawls differensprincip på ett mycket tydligt sätt kontrasteras mot Nozicks mer absolutistiska förhållningssätt till rättigheter, liksom hans kritik mot vissa typer av distributiv rättvisa.

Anarchy, State, and Utopia

Anarchy, State and Utopia är ett verk om politisk filosofi som publicerades 1974. I verket diskuterar Nozick synen på rättvisa, rätt till egendom och statens roll. Nozick framför genom verket ett argument för en minimal stat, begränsad till att skydda individuella rättigheter och egendom, och argumenterar mot idén om en välfärdsstat eller någon annan form av distributiv rättvisa. Boken är känd för sitt försvar av individualism, sin kritik av utilitarismen och användningen av tankeexperiment för att utforska filosofiska frågor.

Den första delen av boken, som härrör från en föreläsning till en studentgrupp vid Stanford, bemöter anarkismen genom att visa att en stat kan uppstå på ett legitimt sätt. Den andra delen, som utvecklades från diverse föreläsningar vid Harvard som en del av en kurs om kapitalism och socialism som Nozick höll tillsammans med Michael Walzer, utvecklar hans teori om rättighetsbaserad rättvisa. Härvidlag kritiserar Nozick även John Rawls rättvisekoncept (se avsnittet om *John Rawls* i kapitlet *Frihetliga guldskorn*). Nozick strävar efter att fastställa gränsdragningen för vad som utgör en legitim eller godtagbar statlig åtgärd, utifrån ett resonemang om att rättvisövertväganden inte rättfärdigar en breddning av staten och dess inflytande utöver dess minimala roll (eng. *the minimal state*). Tredje delen av boken, som bygger på en essä om utopi presenterad vid ett möte i American Philosophical Association, målar upp en libertariansk utopi som en ram inom vilken människor är fria att jaga sina egna personliga utopier.

Rättighetsetiken

I *Anarchy, State and Utopia* framförs ett systematiserat försvar för frimarknadskapitalism och omfattningen av den stat detta försvar kan ge upphov till. I detta grundläggande verk grundar Nozick sin politiska teori i argumentet att människor har en grundläggande, naturlig rätt till frihet från våld och tvång (eng. *coercion*). De är därför berättigade till

egendom som de utan våld eller bedrägeri erhåller, så länge de använder vad han kallar rättvisa förvärv (eng. *justice in acquisition* och eng. *justice in transfer*).² Nozick filosofiska projekt företas med ett rättighetsbaserat perspektiv, varvid boken inleds med:

“Individuals have rights, and there are things no person or group may do to them (without violating their rights)”

- Robert Nozick

Anarchy, State, and Utopia, s. 9

För att avgöra rättvisan i en given fördelning av egendom, argumenterar Nozick för användandet av ett historiskt tillvägagångssätt, varigenom de olika överföringarna (från ett ursprungligt förvärv) som ledde fram till nuvarande innehav utvärderas. Om egendomens hela historik består av frivilliga överföringar har den nuvarande ägaren en moralisk rättighet (eng. *entitlement*) till den. Om våld eller bedrägeri upptäcks i egendomens historia är den föremål för rättelse av orättvisan (eng. *principle of rectification of injustice*).

Konceptet *individer* som rättighetsbärare är mer centralt för senare av Nozick framförda teorier än vad som först förefaller vara fallet. Att endast individer bär rättigheter bygger på en underliggande

föreställning om att individer är subjekt, med erfarenheter och upplevelser, och därmed intressebärande subjekt. Utgångspunkten att det finns olika individer med olika liv, och att inget liv får offras för ett annat, utgör grundförutsättningen för Nozicks *moral side constraints*. Nozicks syn på rättigheter kan beskrivas som absolutistisk, i det att rättigheter är fulländade och absoluta; de är inte derivat och heller inte moraliska ”målsättningar”. I stället har individer rättigheter till följd av individens varande och dessa rättigheter utgör lika absoluta begränsningar för vilka handlingar andra individer kan företa med hänsyn till individens okränkbarhet. Det är i denna syn på människor som Nozick framför sin huvudsakliga kritik mot utilitarismen och den därmed anknutna mer instrumentella synen på individer. Det bör dock noteras att Nozick inte betraktar rättigheter som *värden* i axiologisk bemärkelse, utan som just handlingsbegränsande förutsättningar (eng. *side constraints*).

För att respektera individens okränkbarhet (eng. *inviolability*) måste individer utgöra ändamål i sig och inte medel (jfr Kant). Detta kräver att deras rättigheter inte kränks och att deras val inte störs eller forceras; dessa individer måste fritt få bestämma vilka mål de vill uppnå och hur de vill leva sina liv. Frågan som nu uppstår är varför individen är okränkbar, varför individen är ett ändamål per se. Nozick närmar sig denna fråga genom att överväga

några av de traditionella svar som har givits, såsom påståendet att individer är rationella, besitter fri vilja eller är moraliska agenter. Nozick anser dock att varje egenskap för sig verkar vara otillräcklig för att ge upphov till moraliska begränsningar. Bara för att någon är rationell eller för att någon besitter fri vilja betyder det inte att personen inte bör behandlas på ett visst sätt. I stället för att välja ett av dessa traditionella svar föreslår han att vi ska överväga dem kollektivt och lägga till en ytterligare funktion: förmågan att forma sin tillvaro i enlighet med en övergripande uppfattning som man själv har valt.

Skälet till att detta aggregat av förmågor och egenskaper är viktigt och ger upphov till moraliska begränsningar, förmodar Nozick, är sammankopplat med det outgrundliga och svårnavigerade problemet med livets mening – ett ämne som Nozick berör i ett flertal av sina verk. Denna argumentationslinje kräver nämligen en förklaring om vad som är viktigt i livet och vad som gör livet meningsfullt. Nozick diskuterar dessa frågor utförligt i några av sina andra skrifter, särskilt i *Philosophical Explanations* och i *The Examined Life*.

I *Anarchy, State, and Utopia* finner vi viss antydning om varför det frivilliga valet av mål är så viktigt – varför det är viktigt att människor fritt sätter mål för sig själva och aktivt strävar efter dem som de anser lämpliga. En persons formande av sin tillvaro i enlighet med en övergripande plan är dennes

sätt att ge mening till sitt liv; bara en varelse med förmågan att så forma sitt liv kan ha eller sträva efter meningsfullt liv. Därför är personer varelsor som kan forma sina liv enligt en uppfattning eller plan som de själva har konstruerat. Personen, eller individen, har därigenom förmågan att förmedla mening till sitt liv och det är på grund av detta som hon är okränkbar och bör behandlas som eget ändamål, separerat från andra individer.

I stället för att använda utilitär effektivitet som utgångspunkt för försvar av frimarknadsideal, vilket inte är ovanligt bland ekonomer, argumenterar filosofen Nozick för att fri marknadskapitalism är moralisk eftersom det är det enda ekonomiska systemet som erkänner människors grundläggande friheter och rättigheter.

En annan central utgångspunkt för Nozicks tankegods reflekteras i tankeexperiment *the experience machine*. Målet med det här experimentet är att undersöka vikten av frihet och verklighet i människors liv. Experimentet går ut på att en individ kan välja att koppla in sig i en maskin som kan simulera upplevelsen av (positiva) livserfarenheter åt individen, men där individen inte har någon verklig kontroll över vad som händer omkring denne. Enligt Nozick medför experimentet att vi måste ställa oss frågan om vi skulle välja den här livserfarenheten, trots att det skulle vara en illusorisk verklighet, eller om vi

skulle välja verklig frihet och möjligheten att påverka våra egna liv och världen omkring oss. Tankeexperimentet anfördes av Nozick som en kritik av hedonism – uppfattningen att tillfredsställelse (i bred bemärkelse) är det högsta värdet i människans liv. Om människor, vid övervägande av tankeexperimentet, når slutsatsen att de inte vill koppla in sig i upplevelsemaskinen så finns det viktigare värden än tillfredsställelse, vilket motbevisar den etiska hedonismen.

Nattväktarstaten

Hur uppstår då staten från naturtillståndet, enligt Nozick? Människor bildar, i naturtillståndet, grupper för att skydda varandra och samordna kostnader (i bred bemärkelse). Dessa grupper blir allt större och människor strävar kontinuerligt efter att gå med i den största och mäktigaste gruppen, som blir den dominerande organisationen. Denna organisation tillämpar ett *de facto* maktmonopol i sitt område. En sådan organisation är vad Nozick kallar en *ultraminimal* stat eller en *statslik enhet*. För att nå den fullständiga minimala staten, måste organisationen försvara även de som inte använder dess tjänster. Organisationen måste försvara sina klienter mot andra, vilket innebär att företagandet av olika handlingar måste förbjudas. Men organisationen är nu moraliskt skyldig att kompensera dessa andra, vilket den gör genom att erbjuda dem skyddstjänster på egen bekostnad, det vill säga på bekostnad av

sina befintliga klienter. Organisationen har nu blivit en fullt utvecklad minimal stat som uppfyller de två villkor som Nozick ställer upp:

- (i) Förekomsten av områdesmonopol; och
- (ii) Erbjudandet av skydd för samtliga invånare i det området.

Frågan om distribution är av central vikt för statens maktutövning. Nozick använder sig av en begrepps-dynamik som utgår från distribution som sker utifrån eller utan *mönster* (eng. *patterned distribution*). Ett sådant mönster kan vara exakt lika mycket för alla, ett annat att mer ska gå till de som har större behov eller liknande. Problemet som Nozick identifierar är att alla typer av mönsterbaserad distribution av resurser kräver förbud mot vissa handlingar som annars skulle rubba det jämviktstillstånd som mönstret frambringar, det vill säga förbud mot i grunden kapitalistiska handlingar som företas mellan samtyckande vuxna människor. För att visa på denna företeelse presenterar Nozick sitt klassiska tankeexperiment om *Wilt Chamberlain*.

Wilt Chamberlain är i tankeexperimentet en basketballspelare (precis som den verkliga förlagan). Chamberlain lever i ett samhälle där ett distributionsmönster förekommer som går ut på att alla samhällets individer får lika mycket, säg, pengar.

Hans prestationer på spelplanen leder dock till att stora mängder människor är villiga att betala en del av de mottagna pengarna för att se honom spela. Som en konsekvens härav kommer Chamberlain att, vid slutet av säsongen, ha påtagligt mycket mer pengar än vad det ursprungliga mönstret gav upphov till. Det första mönstret har således övergivits till förmån för en annan fördelning, endast genom individernas fria handlande. Detta tankeexperiment visar därmed att distributionsmönster är instabila och att fritt handlande allt som oftast länder till deras förfall. Återställandet av det ursprungliga mönstret, som var rättvist, från det som uppstått av sig självt genom frivilligt handlande, skulle kräva antingen ett förbud mot en viss disposition (att inte få köpa biljetter till basketmatcher) eller ett tvångsmässigt ingrepp i Chamberlains mottagna tillgångar för återförande till de som ursprungligen betalade för att se honom spela. I båda fallen anser Nozick att ingreppen är oförenliga med individens okränkbarhet, varvid mönstrad distribution inte kan godtas såsom en moraliskt försvarlig lösning.

Kritik mot Nozick

Nozick försöker utveckla och försvara en förhållandevis strikt, om än stringent, libertarianism, vilken de flesta, men inte alla, av hans kritiker har beskyllt honom för att inte ge ett tillfredsställande moraliskt stöd. Han är i huvudsak en deontolog snarare än

en teleolog och baserar sitt system på individens rättigheter, från vilka grupper eller en myndighets rättigheter måste härledas. Individen har en plikt att respektera dessa rättigheter (och kan även därutöver ha andra plikter, vilka dock som inte kan framtvingas). Individer är åtskilda och har egna liv att leda under egen mening. Detta ger moralen sin form – sidorestriktionerna – vars innehåll till stor del utgörs av den libertarianska icke-aggressionsprincipen. Denna begränsning grundas ytterst på livets mening, vilken Nozick anser innebär att avvisa uppfattningen att bara upplevelser har värde – ännu ett avvisande han har anklagats för att inte förankra med argument.

Välfärdsteoretiker har i synnerhet argumenterat att Nozick betonar frihetsrättigheter på bekostnad av välfärdsrättigheter; men grunden han hävdar i ”livets mening” kan tjäna till att rättfärdiga bådadera om den rättfärdigar endera. Den främsta libertarianska kritiken har varit att Nozicks rättfärdigande av rättigheter är otillräckligt. I grunden för en del kritik ligger påståendet att Nozick har en för absolut syn på rättigheter, vilket leder till hans avvisande av vissa samhällsbärande institutioner.³

Centrala verk och rekommenderad läsning

Robert Nozick: *Anarki, Stat och Utopi* (2019)

Robert Nozick: *The Nature of Rationality*
(1993/1995)

Robert Nozick: *Socratic Puzzles* (1997)

Robert Nozick: *Invariances: The Structure of the Objective World* (2001/2003)

1 Det är värt att notera att Rawls och Nozick hade ett flertal beröringspunkter, bland annat var de båda professorer vid Harvard med examen från Princeton.

2 *Justice in acquisition* och *justice in transfer* är, inom ramen för Nozicks *entitlement theory* (distributiv rättvisa), de sätt på vilket något kan tillföras en annan med bibehållande av moraliskt berättigande av denna äganderätt (eng. *entitlement*). *Justice in acquisition* bygger delvis på Nozicks föreställning om självägande, vilket innebär att individen äger sig själv, sina talanger och förmågor och i förlängningen så även produkten av det arbete man utför.

3 Jämför även Harts *free-rider*-problem.

Ayn Rand

1905-1982 | Av Johan Norberg

Ayn Rand var en av de ledande tänkarna bakom den liberala renässansen i västvärlden. Som ingen annan kombinerade hon det traditionella försvaret av kapitalismens välgörande effekter med ett moraliskt försvar för den fria individen och det fria förnuftet.

Men Rand är betydligt mer djuplodande än andra politisk tänkare. Hon skapade ett helt filosofiskt system av kunskapsteori och etik som hon menade att politiken behövde bygga på. Genom ett försvar för förnuftet, det upplysta egenintresset och laissez-faire-liberalismen gav hon ett inspirerande alternativ till alla dagens dominerande tankeskolor.

Rands liv

Ayn Rand föddes och växte upp i S:t Petersburg i Ryssland 1905 och upplevde den kommunistiska statskuppen och hur de nya härskarna förställdade familjens apotek. Hon flydde från landet till USA,

för att bli författare i den nation som hon såg som frihetens högborg.

Men hon upptäckte snabbt att idéer om kollektivets makt över individen började få inflytande även i Amerika. Hon kom därför att allt mer kombinera en författarkarriär med politiskt och moraliskt engagemang för individualismen. På 1930-talet, när kommunismen och fascismen var på frammarsch skrev hon romanerna *We the Living* och *Anthem*, som avslöjade hur de totala staterna dödade människans livsglädje.

När Rand nästan var helt pank fick hon sitt stora genombrott med romanen *The Fountainhead*, vilken tar upp vikten av integritet och självständigt skapande. Boken sålde i miljonupplagor och den filmatiserades med Gary Cooper i huvudrollen. Rand fick nu andrum att fördjupa sitt filosofiska intresse och hon började arbeta med frågor om hur människan får kunskap och hur människan bör leva.

Rand fick en krets lärjungar, som Alan Greenspan (centralbankschef i USA 1976-2006), filosofen Leonard Peikoff, psykologen Nathaniel Branden och ekonomen George Reisman. Hon flyttade till New York och efter tolv års arbete gav hon ut den monumentala filosofiska romanen *Atlas Shrugged*, som enligt en undersökning är den bok efter Bibeln som har påverkat amerikanska läsares liv allra mest.

Rand blev omdiskuterad och syntes ofta i TV, radio och tidningar från och med 60-talet. Hon kunde sprida sina idéer genom en tankesmedja och en tidskrift, och snart började hon ge ut facklitteratur som presenterade hennes analyser och filosofiska system – objektivismen.

För de radikala studenter som var motståndare till både etablissemangen och till 68-socialismen blev Rand den store förebilden. Hon blev en av Amerikas mest omdebatterade gestalter och bidrog till ett snabbt växande intresse för de liberala idéerna. En hel generation av unga ekonomer, filosofer och statsvetare fick nytt förtroende för frihetens idéer genom Rands individualistiska vision.

När hon avled 1982 hade hennes idéer redan fått genomslag i den nyliberala vågens intellektuella klimat av avregleringar och privatiseringar.

Ayn Rands idéer

Det som drev Rand att kämpa för ett fritt, liberalt samhälle var visionen om en självständigt tänkande individ som existerade för sin egen skull och strävade efter sin egen lycka. En människa som umgås med andra på basis av frivilligt utbyte till ömsesidigt gagn, och inte genom bedrägeri och tvång. I ett samhälle som genomsyras av sådana principer ser människor inte varandra som potentiella hot, fiender eller laster som i dagens välfärdsstat, utan

istället som möjligheter. Samarbete och en grundläggande konfliktfrihet blir därmed möjlig.

För att göra sin vision möjlig utvecklade Rand ett komplett filosofiskt idésystem, som hon kallade objektivismen. Det täcker allt ifrån verklighetens natur, till politisk liberalism; från hur vi får kunskap om verkligheten till hur vi bör leva i den; från människans invanda sätt att tänka till varför konst är ett grundläggande mänskligt behov. Det finns element som tidigare funnits i den aristoteliska och lockeanska idétraditionen, men Rand fördjupar dem och integrerar dem. Delarna i hennes filosofi implicerar varandra, och kan inte isoleras och förstås för sig. De måste beaktas som en helhet.

Rand menade att vad som ytterst styr människans öde är hennes tänkande och mål, kort sagt hennes idéer. Och eftersom mänskligt handlande är det som styr samhällens utveckling och historien måste ett fritt samhälle föregås av förändringar i idéklimatet, dvs kulturen. Man måste exempelvis först visa att den självständiga människan inte är hjälplös och okunnig innan man kan övertyga folk att hon måste få leva i frihet. Rand skriver:

“Ideas can not be fought except by means of better ideas. The battle consists not of opposing, but of exposing; not of denouncing, but of disproving; not of evading, but of boldly proclaiming a full, consistent and radical alternative.”

- Ayn Rand

Ett par av stöttepelarna i Rands filosofi som är fundamentala för den liberala kampen är: individen som förnuftsvarelse, rätten att existera för sin egen skull, samt att det inte finns någon klyfta mellan människans kropp och själ (intellekt).

Det sista kan låta abstrakt, men har viktiga praktiska konsekvenser. Människan är en varelse av både kropp och intellekt. Ska hon därför vara fri kan man till exempel inte isolera social och ekonomisk frihet som många gör, utan friheten är liksom människan en helhet. Tänkande är till för att sättas i praktiken och ens handlingar bygger på vad man har tänkt ut. Man kan inte ha verklig frihet för det ena utan frihet för det andra.

Yttrandefrihet och fri press är här två bra exempel: För att få tänka och skriva det man vill, måste det också vara tillåtet att starta en tidning, sätta priser-

na efter egna preferenser, fritt handla med de leverantörer man önskar etc. Utan den ekonomiska friheten blir den sociala friheten inte möjlig, utan friheten att handla blir friheten att tänka oanvändbar. Därför är Rands insats, som integrerar kropp och själ, tänkande och handlande, viktig.

Rand förklarade att individen är en förnuftsvarelse, som lever efter sina kunskaper om verkligheten. Om det inte vore så, om människan i stället levde blint efter instinkter och drifter eller bara kunde förstå och utträta saker kollektivt, skulle det inte finnas något vis för människor att umgås genom förnuftig diskussion och övertalning. Folk skulle vara tvungna att ta till våld och tvång för att kunna handla tillsammans.

Att människan lever efter förnuftet innebär dessutom att hon måste ha frihet för att kunna leva ordentligt. Om man tvingar en person att göra något så stoppar man henne från att göra egna val och handla efter det egna förnuftet. Eftersom kunskapen är individens sätt att ”se” verkligheten, skaffa fakta och avgöra hur hon ska handla så gör man individen mer och mer blind desto mer tvång och regleringar man utsätter henne för.

Det moraliska är det praktiska

Många personer, även liberaler, tror att det finns en oöverstiglig klyfta mellan det moraliska och det

praktiska. Antingen är man ”moralisk” och respekterar friheten för att man ”bör” göra det, oavsett om det leder till hemska konsekvenser i praktiken. Eller så är man ”praktisk” och ger upp moral och principer för att skapa goda konsekvenser i det verkliga livet. De tror att man måste välja mellan det praktiska och det moraliska.

Rand hävdar att det inte finns någon skillnad mellan det moraliska och det praktiska, mellan det rätta i teorin och det rätta i praktiken. Det finns inget annat än verkligheten som utgångspunkt för hur vi ska leva i den, det finns inte någon ”högre dimension” med idévärldar eller gudar som ger oss diktat som är moraliska ”i sig”. Vi står inte inför valet att följa principer och strunta i konsekvenserna, eller handla hur som helst och bryta mot alla principer, och rättfärdiga det med att det ger goda konsekvenser. Både hur vi handlar och vilka konsekvenser det får är viktigt.

Moral är inget annat än läran om hur vi ska leva här i världen på bästa vis. Genom erfarenhet och tänkande förstår vi att människan överlever genom att använda sitt eget förnuft. Vi inser att rätten att vara fri, att leva efter ens eget förnuft är ett existensvillkor. Det är alltså ingen slump att människor som får frihet faktiskt också överlever, skapar och bygger ett gott samhälle. Är liberalismen ett moraliskt riktigt system, är det också ett praktiskt system för mänskligt liv, och vice versa?

Moraliskt försvar för liberalismen

Många liberala tänkare har nöjt sig med att argumentera för liberalismens praktiska konsekvenser: vi ska ha frihet för att det ökar möjligheterna och höjer levnadsstandarden. Men dessa kan inte bemöta utmaningen från exempelvis miljöfundamentalister eller konservativa som förklarar att detta är falska behov som inte bör tillfredsställas. Argumentet kan inte stå emot utmaningen från socialister som hävdar att det viktiga är att rikedom fördelas lika, inte att den är stor.

För att kunna accepteras måste friheten också ha ett moraliskt försvar för individens rätt att sträva efter sin egen lycka. Så länge folk tror att kapitalismen i och för sig leder till hög levnadsstandard, men ändå tror att den är ondskefull, så kommer de aldrig att acceptera den fria marknaden. Kritiker anklagar individualismen för att vara egoistisk. Det är en anklagelse som brukar få de flesta att ducka. Så länge folk accepterar att människans moraliska uppgift är att vara andras tjänare, att uppoffra sina värden och mål för andra människor, så länge kommer också ideologer och politiker hitta på nya ”fina” storheter som den individuella människan ska uppoffra sig för, samhällsnyttan, folket, rasen, proletariatet, naturen eller Gud. Ingen individ får sträva efter sin egen lycka.

Rand bryter med hela denna tanketradition genom att erbjuda ett inspirerande moraliskt försvar för individens rättighet att leva i frihet och sträva efter lycka. Rand förklarar att individualismen faktiskt är egoistisk, men att det inte är något fel på det, tvärtom. Livet är inte till för att vi ska uppoffra våra värden och våra mål, utan för att vi ska skapa och ta tillvara det som är viktigt för oss. Att upplyst försöka tillfredsställa sina intressen är vad som gör ett lyckligt liv möjligt. Det finns inget moraliskt och vackert i altruismen, idén att människans ändamål endast är att ge upp sina värden för andra, för kollektivet, för samhället.

Alternativet är inte att äta eller ätas, utan Rand presenterar en rationell egoism där individen varken offerar sig för andras skull eller offerar andra för sin skull. Mot den traditionella altruistiska moralen där ingen får leva för sin egen skull sätter Rand ett samhälle där människor strävar efter sin egen lycka och samarbetar på frivillig basis med andra människor till ömsesidig nytta, snarare än ömsesidig uppoffring. Rand är den första som säger att upplyst egoism inte bara är förenlig med andras lycka, utan att den faktiskt också är moraliskt riktigt.

Om någon mot individens vilja använder henne som medel för egna mål beträder han tvångets bana. Han lämnar den moraliska dimensionen av bytesmoral och övertygande och går över till att låta

den fysiska styrkan tala. Då finns det inget annat sätt att bemöta den personen än just med våld, dvs att ta till självförsvar. Detta är enligt Rand statens enda uppgift, att skydda människor från våld och tvång, men i övrigt låta dem vara fullständigt fria.

Detta är några av de banbrytande argumenten för liberalism som Rands filosofiska system, objektivismen, bjuder på. Men filosofin innehåller mycket mer än vad som kan presenteras i en text som denna.

Lästips

We the Living (1936)

Anthem (1937)

The Fountainhead (1943)

Atlas Shrugged (1957)

The Early Ayn Rand (1984, red Peikoff)

Adam Smith

1723-1790 | Av Björn Hasselgren

“Nationernas välstånd är ett flammande försvar för och uppvisning i Smiths tro på värdet av en liberal samhällsordning med fria individer som frivilligt verkar för att nå sina mål, och sluter sig samman i samhällen för att öka sitt gemensamma välstånd. Boken är alltså en god marknadsliberal lektion, men också en bred historieteckning av människans utveckling med individen i centrum.”

- Adam Smith

Skotsk upplysning, moralfilosofi och naturforskning

Adam Smith (1723 – 1790) verkade i upplysningens tidsålder och anda. Han var del av det breda och ämnesmässigt mångomfattande vetenskapliga sammanhang som benämns *Scottish Enlightenment*, den skotska upplysningen. Smith verkade vid universitetet i Glasgow och senare i den intellektuella miljön i Edinburgh. Den skotska upplysningen hade sin storhetsperiod under 1700-talets senare decennier, men var livskraftig ett antal decennier in på 1800-talet. Det är mot denna bakgrund och denna tid som Smith bäst förstås.

Uppdraget för vetenskapen, som det uppfattades av forskarna och vetenskapsmännen utanför akademien, var att genom empiriska studier belysa mänsklighetens utveckling genom olika tidsåldrar och under varierande geografiska förhållanden. De fakta man på detta sätt samlade underkastades ett systematiskt filosofiskt studium. Ur denna analys strävade man efter att identifiera generella mönster och förhållningssätt som individer och samhällen följde genom mänsklighetens historia.

Vad som låg till grund för framväxten av en så livaktig forskningsmiljö som Skottland erbjöd under denna period har diskuterats i många olika sammanhang. Helt klart är att Skottland efter enandet med England 1707, och det omskakande upproret

mot England 1745, slog in på en mer utvecklingsorienterad bana. Stabilitet vad gäller institutioner och en god utveckling av handel och kommersiella förhållanden, i kombination med att tidigare utvecklingshämmande feodala strukturer i jordbruket ersattes av mer moderna förhållanden, brukar framhållas.

En annan viktig faktor var en bildningstradition med rötter i den katolska tiden. Från denna era härstammar universiteten i St. Andrews (1411) och Glasgow (1453), som i sig var en kanal från Skottland till kontinenten och universitet i andra viktiga medeltida städer. När så unionen med England från inledningen av 1700-talet gav stabilare förhållanden förstärktes denna tradition med ett för tiden ovanligt livaktigt forskningssamhälle.

Ursprunget till den forskningsmiljö som växte fram under den skotska upplysningen kan antagligen bäst beskrivas som knuten till klassiskt antik politisk filosofi, naturrättsläran hos Samuel von Pufendorf och Hugo Grotius och den samtida forskningen inom området *Natural history*, som mer kan uppfattas som ett metodologiskt angreppssätt, baserat på empiri och faktaanalys, än en särskild ämnesdisciplin. Det finns kanske inte någon entydig översättning till svenska av detta begrepp, men *naturforskning* eller *naturkunskap* kan vara termer som komma nära i betydelse.

I denna tradition kan innefattas både studiet av växter och djur, där Carl von Linné var en av periodens viktiga personer också i ett internationellt sammanhang. I naturforskning/naturhistoria kan dock även innefattas studiet av samhällen och samhällsutvecklingen sett över tid, ofta med paralleller till antikens kulturer och samhällen som ett väsentligt inslag. Det är rimligt att anta att kategorierna och definitionerna var flytande under detta skede i vetenskapshistorien.

Adam Smith, som innehade en professur vid Glasgows universitet från 1751 till 1764, var initialt verksam inom området moralfilosofi. Smiths första bokframgång var *The Moral Sentiments* (1759), som sammanfattade hans syn på en uppsättning moralprinciper som kunde anses vara önskvärda både för den enskilda individen och i förhållandet till andra individer och grupper, men som också omfattande reflektioner kring samhällslivet i allmänhet. Den enskilda individens förmåga till *sympati* inför sina medmänniskor i olika situationer är en avgörande aspekt av denna filosofi. Genom att öka sin egen nytta, t.ex. genom handel, men under begränsningen att andras välgång inte fick förbises, kunde individuell framgång och samhällelig nytta förenas i en syn på samhället och ekonomin. Smith verkade här inom en tradition med många föregångare och inspiratörer, varav flera från Skottland med David Hume och Frances Hutchison som två exempel.

Hur relationen mellan medmänniskor i samhället kan bedömas och arrangeras är en huvudsaklig del av analysen. Denna djupt filosofiska och sammanhängande syn på mänskligt liv som individ och i grupp är avgörande för att på ett rimligt sätt ställa *Nationernas välstånd* (1776) i relation till Smiths samlade verk.

Nationernas välstånd – en del i en bred intellektuell verksamhet

Nationernas välstånd tillkom i ett skede när Adam Smith lämnat sin formella akademiska karriär. Förarbeten till boken hade han samlat under många år dessförinnan, och det är en bok som ska ses i relation till *The Moral Sentiments*, som ger den moralfilosofiska grunden till det senare, mer ekonomi-inriktade arbetet. *Nationernas välstånd* blev en omedelbar framgång och har sedan dess levt vidare i flera utgåvor. Redan under Smiths livstid kom fem utgåvor med successiva kompletteringar.

Rent biografisk är det intressant att Smith efter att boken gavs ut tillträdde en tjänst som *Commissioner of Customs* i Skottland, att likna vid ledamot av den exekutiva styrelsen för Tullverket. Om Smith gjorde detta av rena försörjningsskäl, om han ombads ta arbetet som något av en expert på området eller av andra skäl är omdiskuterat. Det är dock uppseendeväckande att en person som så högprofilerat kritiserat höga tullar och handelshindrande

regleringar åtog sig detta uppdrag. Frågeställningen återkommer i diskussioner kring Adam Smiths person och verksamhet.

Efter en noggrann genomgång av protokoll och andra handlingar från Smiths tid i den skotska tullen drar Anderson et al (1985) slutsatsen att det mest troliga är att Smith helt enkelt uppskattade sitt arbete som tjänsteman i staten. Han var nitisk och hängiven i sitt värv. Kanske var han, menar Anderson et al, helt enkelt rätt klar med sin akademiska verksamhet vid den tid han tog arbetet i tullen.

I den miljö Adam Smith verkade, både före och efter hans anställning vid Glasgows universitet, fanns således en livaktig intellektuell gemenskap. Smith var nära vän och bekant med flera av de mest omtalade forskarna under perioden, exempelvis David Hume, Lord Kames, William Robertson och Adam Ferguson. Samtliga var engagerade i ett utbyte av idéer och tankar kring samhällsfrågorna och den samtida, historiska och framtida utvecklingen av ekonomin. Ett tema var att skriva Englands, Skottlands, Roms eller hela världens historia.

Edward Gibbons epokgörande verk om den romerska republiken, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, som också började ges ut år 1776, var en given referenspunkt för Smith. Gibbons var för övrigt en av dem som gratulerade

Smith till hans nya arbete i tullverket i ett brev från 1778. David Humes *The History of England*, som kom ut några årtionden före Gibbons verk, tecknar på ett liknande sätt som Gibbons när det gäller Rom, Englands historia från romersk invasion till ingången av 1700-talet, och var minst lika inflytelserik. Adam Fergusons *An Essay on the History of Civil Society* från 1767 baserar sin syn på samhällets utveckling mer i civilsamhället kollektiva strukturer än Hume och Smith, och resonerar också kritiskt kring relevansen av deras vetenskapliga paradig.

Nationernas välstånd skrevs således inom ramen för ett brett intellektuellt nätverk. Man var engagerad i en djuplodande diskussion om Skottlands historia, nutid och framtid. Intresset riktades mot samhällssystemens funktioner och hur dessa borde organiseras för att förväntas ge positiva utfall. Det är i balanspunkten mellan moralfilosofi och ekonomisk teori man finner *Nationernas välstånd*.

Nationernas välstånd – bokens innehåll

Boken består av fem delar. *Den första boken* ger ramen för förståelsen av ekonomiska förhållanden genom att beskriva hur arbetsdelningen som princip och realitet gett underlag för effektivisering och ökad produktivitet. Smiths förmåga att beskriva den utvecklingen i träffsäkra bilder och metaforer är omtalad. Beskrivningen av arbetsdelningens för-

delar utifrån målande bilder från produktionen av nålar i industriell miljö är mycket träffande. Just denna förmåga att beskriva komplexa samband med enkla bilder hör till bokens kännetecken och förklarar till stor del dess framgång.

Den andra boken behandlar kapitalets betydelse i ekonomin: hur det uppstår, ackumuleras och fördelas mellan olika användningsområden. Också relationen mellan kapitalet och arbete som insatsresurs i produktionen diskuteras. Flera begrepp, som sedan har använts brett inom forskning och debatt, rörande kapitalet och dess användning etableras av Smith.

Den tredje boken skildrar uppkomsten av olikheter i välståndsutveckling mellan länder regioner, och mellan stad och land. Smith är överhuvudtaget en effektiv skildrare av denna klassiska motsättning mellan å ena sidan jordbruk och tillverkning (manufaktur), å andra sidan handel, som präglar också vår tids debatt. Organiseringen av jordbruket med dess olika inslag av feodala strukturer ges en relativt omfattande behandling. Slaveriets effekter och funktion analyseras, där Smith förhåller sig kritisk till denna organisationsform.

De tre första böckerna ger en utgångspunkt för resonemanget i *bok fyra*, som ger bokens huvudsakliga budskap. Här kommer kritiken mot det

rådande ekonomisk-politiska synsättet, som Smith ser som en form av merkantilism som tillåtits breda ut sig till snart sagt alla samhällsområden. Frågor om handel, import och export ges stort utrymme. Tullar, handelsmonopol, exportpremier och andra regleringar kritiseras hårt. Smith visar hur den typen av regleringar närmast genomgående leder till sämre tillväxt, snedfördelningar av ekonomiska resurser och ofta höga inhemska priser. Hur regleringarna gynnar vissa intressegrupper och missgynnar andra är en effektiv del av analysen.

Frågan om växelkurser och hur man ska bedöma ett lands finansiella ställning i relation till ett annat land ges en omfattande behandling. Slutligen går Smith igenom de europeiska ländernas kolonisering i andra delar av världen, dess bakgrund, drivkrafter och resultat. Länder som förmått satsa på jordbruk och handel har i allmänhet varit framgångsrika, de som prioriterat att samla guld och silver har i allmänhet misslyckats eller nått relativt sämre resultat.

Bok fem, avslutningsvis, behandlar inom vilka områden offentligt engagemang i samhällsfunktioner kan vara motiverat och hur dessa engagemang lämpligen finansieras. Det är i princip viss infrastruktur, rättskipning, försvar och utbildning som Smith anser kan bedrivas med skattefinansiering. Så ofta det går bör dock principen gälla att brukaren betalar för den infrastruktur som behövs. Det

är exempelvis fallet med vägar, som kan finansieras med vägtullar, och kanaler, som kan finansieras med kanalavgifter. Skatter bör vara enhetliga, utformade med bärkraft som princip, förutsägbara och inte för höga. Smith poängterar möjligheten att överhuvudtaget samla in skatter med låga omkostnader och på ett sätt som inte onödigtvis stör enskilda och den ekonomiska aktiviteten. Skatter bör tas ut på ett sätt som underlättar för skattebetalaren, exempelvis när likviditeten är god i en verksamhet, som efter och inte före skörden. Rent allmänt innehåller detta kapitel och hela boken många betraktelser som är förvånansvärt moderna. Vår samtida debatt kring olika ekonomiska förhållanden förs ofta i samma termer som de som återfinns hos Smith.

Samhällsutveckling i tid och rum – ett analyschema

I enlighet med det vetenskapliga paradigmet han tillhör använde Smith ett antal givna beskrivningsvariabler, som återkommer i boken som sorteringsinstrument. De kan sägas löpa genom både tid och rum. Ur ett tidsperspektiv diskuteras således utvecklingen av samhällen och förhållanden för enskilda individer med start i de tidigaste civilisationer som vi känner; olika jägarkulturer. Mänsklighetens utveckling beskrivs sedan i de tre följande stegen, boskapsförande ”herdekulturer”, jordbrukande kulturer och sist, men också högst på utvecklingsskalan, den moderna mer kommersiella kultu-

ren och ekonomin, där handel och manufakturerna dominerar som ekonomisk organisation och som samhällsprincip.

Denna syn på mänsklighetens utveckling i fyra steg är konsekvent genomförd i *Nationernas välstånd*. Enligt Oz-Salzberger (1995) är det en syn som har sin grund i Pufendorfs teorier om samhällets uppbyggnad och utveckling. En integrerad del av denna teori är också den enskilda äganderätten och, i vart fall hos Hume och Smith, synen att individen är utgångspunkten för den samhälleliga samvaron och utvecklingen.

Den enskildes handlingsutrymme och möjligheter definieras således genom den institutionella och produktionsmässiga ram inom vilken individen är placerad. Den successiva rörelsen ”uppåt” i utvecklingstrappan är med detta synsätt deterministisk. Mänskligheten kommer att röra sig mot alltmer avancerade samhällsformer, som också överensstämmer med olika produktionsförhållanden. Genom en mer framgångsrik institutionell ram, som tillåter lärande och successiv utveckling, kan stegen upp i trappan gå olika fort i olika geografiska sammanhang, men det råder inget tvivel om att en successiv utveckling mot högre nivåer är att förvänta.

De fyra givna utvecklingsnivåerna överensstämmer också med fyra sociologiska organisatoriska

grundmodeller: den primitiva, den lantliga, den pastorala och den kommersiella. Smith bar fram en stark övertygelse att endast i det högsta av dessa utvecklingssteg, det kommersiella, sker en successiv utveckling av en god samhällsordning med en väl fungerande samhällsstyrelse, frihet och säkerhet för medborgarna. Även utan att medborgarna som i tidigare utvecklingssteg måste söka skydd hos en stamhövding, feodalherre eller godsägare. Det är intressant att se denna starka determinism hos Smith, en syn som han delar med flera andra i den skotska upplysningstraditionen. Flera har påpekat att det är en samhällssyn och utvecklingstro som ligger nära den historiematerialism som Marx utvecklar nära ett sekel efter Smith. Hos Marx finns samma betoning av en historiskt given utvecklingsväg för mänskligheten, genom olika sociala och ekonomiska strukturer där ekonomiska förhållanden och produktionsförhållanden avgör samhällsordningens balans.

Smith gör också i *Nationernas välstånd* flera noggranna iakttagelser av den sociala och ekonomiska organisationen och kapitalanvändningen. Stort intresse fås vid hur olika feodala strukturer har etablerats i samhällen och hur man kunnat ta sig ur dessa ofta förlamande produktionsförhållanden. Det blir ett sätt att förhålla sig till olika samhällen och länder, exempelvis genom en jämförelse mellan Kontinentaleuropa och England över tid.

Smith är genomgående kritisk till samhällsorganisation och ekonomiska system som bygger på ofrihet. Det gäller feodala förhållanden, som bygger på en ofrihet för de underställda, som ofta är bönder. Inte nog med att dessa lever under slutna förhållanden inom feodalherrens ägor. Arbetsorganisationen är också ineffektiv och mindre fullgängen än i det kommersiella utvecklingsstadiet. Slaveri är som sagt något som Smith kritiserar, även om han också ägnar sig åt en relativt ”objektiv” analys av olika produktionsförhållanden och slavanvändning i olika situationer. Men bara i ekonomier som präglas av lägre utvecklingsnivåer förekommer sådana ofria relationer mellan enskilda i samhällen, menar Smith.

Det är intressant att läsa dessa delar av Smiths redogörelse som i så hög utsträckning liknar den framställning av de breda dragen i mänsklighetens historia som återfinns i Erik Gustaf Geijers essä från 1818 *Feodalism och republikanism* (2019). Hos Geijer sätts Europas hela utveckling in i en ram där republikanska och feodala samhällsformer stått i en ständig strid med varandra, och som endast i England efter *The Glorious Revolution* 1688 kommit till en harmonisk lösning i förenandet av principerna. Geijer läste Smith och alla de andra centrala företrädarna för den skotska upplysningen. Ibland är det nära mellan Uppsala och Edinburgh.

Det var nära mellan Uppsala och Edinburgh också i ett annat avseende under denna tid. Det gällde naturhistorien, botaniken och biologin, som var en nära integrerad del av begreppet *Natural history*. Carl von Linnés verk hade, även om de inte var oemotsagda eller oomtvistade, ett påtagligt inflytande på den skotska upplysningen. Andersson Burnett & Buchanan (2018) framhåller att Linnés vetenskapsyn, både inom medicin och botanik, men också med bredare influens inom vetenskapen i Skottland vid slutet av 1700-talet, påverkade både angreppssätt och metoder på ett djupare plan än vad man ofta föreställer sig.

Linnés empiriska angreppssätt där studier på plats av växter och djur men också av olika världsdelar, där ett brett antropologiskt material hämtades in, representerade något som låg nära och inspirerade den skotska upplysningen. De omfattande insamlingsresor som gjordes i Linnés regi av hans utsända ”lärjungar” bidrog t.ex. till att skapa en bild av att mänskliga civilisationer existerade men på synnerligen olika utvecklingsnivåer. Det var en empirisk information som det fungerade väl att sortera in under en stegvis utvecklingssyn. Flera av de kulturer som man kom i kontakt med befann sig på Smiths samlar- och jägarstadium, medan andra rest sig till högre nivåer.

Linné hade själv besökt London år 1736 för att marknadsföra sin bok *Systema Naturae* och knutit

kontakter i den engelska botaniska vetenskapskretsen. Flera av hans utsända medarbetare kom att verka som medresenärer och senare som arkivarier i den omfattande naturhistoriska samlingar, som kom att byggas upp i London hos Joseph Banks från 1770-talet och framöver. Den empirism som Linné förespråkade inspirerade också framstående personer inom den skotska upplysningen att organisera naturhistoriska expeditioner till Skottlands högländer och lågländer. Fyrstegsprincipen för mänsklig organisation var utan tvekan en stabil föreställning.

Den rumsliga dimensionen i Smiths *Nationernas Välstånd* är bred. Återkommande tas exempel på olika nivåer av mänsklig organisation från olika världsdelar och länder. En återkommande jämförelse görs mellan Skottland och England. Det kan gälla historien, samhällsorganisationen eller relationen till andra länder inom handel och kultur.

En annan viktig relation är den till Englands dåvarande kolonier. Det kan gälla Nordamerika och Indien ("Hindustan"), eller Västindien. Alla dessa länder befinner sig på olika utvecklingsnivåer, i allmänhet på lägre sådan än England enligt Smith. Kina behandlas återkommande och värderas positivt av Smith. Det är ett land som utifrån sina förutsättningar nått en hög utvecklingsnivå, anser Smith. Man får intrycket att Smith inte riktigt kan sluta sig till en sammanfattande bedömning av landet.

När det gäller kolonisation i övrigt ger Smith ofta träffande beskrivningar av den portugisiska och spanska kolonisationen av Sydamerika. Denna har i alltför hög utsträckning präglats av önskan att samla ädla metaller, vilket i sig är ett av kännetecknen på den felaktiga inriktning som följer av merkantilistiska föreställningar. Man har i dessa länder blivit rik på ädla metaller, men fattig på nästan allt annat. Det är bara genom handel och utbyte med andra kulturer välstånd formas och växer, något Smith visar i flera övertygande passager.

Också antikens Rom är föremål för flera betraktelser. Det gäller politik, ekonomi, handel och frågor om hur en civilisation förmått att gå igenom olika utvecklingssteg. Att relatera till Rom och romerska förhållanden var som nämnts populärt vid denna tid. Vid sidan av de klassiska verken fascinerade och kanske skrämde samtida framställningar av det romerska rikets nedgång och fall. En högtstående kultur som Rom kunde under en historiskt sett relativt kort period hamna i en successiv nedgångsfas som ledde till förfall. Ferguson hade beskrivit stora rikens nedgång och fall i sin *History of Civil Society*, Smith följde här i en tradition.

Ett ytterligare rumsligt perspektiv är det mellan stad och land. Det kan gälla hur städerna kunnat växa fram beroende av landsbygden och jordbruket, men att det ofta också uppstått en spänning mellan

dessa. Den urbana kulturen och produktionsförhållandena har under långa tider låsts i regleringar och begränsningar som skrän eller privilegier som hämmat utveckling och produktivitet. Landsbygden och jordegendomarna har tenderat att lämnas vind för våg av sina traditionella ägare, som hellre velat leva stadsliv. Samtidigt har dessa ägare, enligt Smith, haft något av en plikt att löpande utveckla och förmera sina tillgångar.

Avslutande reflektioner

Den fysiokratiska, ekonomiska teoribildningen ges ett särskilt avsnitt i *Nationernas välstånd*. Här är Smith något ambivalent. Å ena sidan delar han i mångt och mycket synen att jorden och avkastningen, jordröntan, är vad som sätter grunden för den ekonomiska utvecklingen, också i en utvecklad ekonomi. Å andra sidan är han starkt kritisk till att fysiokraterna underskattar värdet av handel och köpenskap. Smith anser att man i fysiokratin gjort ett väsentligt misstag i detta senare avseende, även om det på det hela taget är en god teori, t.o.m. ”*kanske den bästa approximation av sanningen som hittills publicerats i ämnet politisk ekonomi*”.

I detta sammanhang, och lite oväntat, kommer Smith fram till en intressant slutsats som är något av bokens samlade budskap. I ett system där särskilda restriktioner och förmåner avskaffas, som t.ex.

stöd till jordbruket eller regleringar till skydd för städernas hantverkare,

“[...] slår [...] den naturliga frihetens enkla och begripliga system igenom av sig självt. Var och en tillerkänns full frihet att, under förutsättning att han inte bryter mot rättvisans regler, söka sitt eget intresse på sitt eget sätt och investera både sitt arbete och sitt kapital i konkurrensen med det arbete och kapital som investeras av varje annan människa eller klass av människor.”

- Adam Smith

Staten kommer i en sådan situation att befrias från uppgiften att övervaka och styra enskilda och samhället på ett sätt som den ändå aldrig kan ha tillräcklig kunskap eller förmåga att utföra. Kvar blir då tre väsentliga uppgifter för staten:

- Att skydda samhället mot våld och intrång från andra samhällen
- Att skydda varje samhällsmedlem mot orättvisor och förtryck från andra samhällsmedlemmar samt

- Att uppföra vissa offentliga anläggningar, som vägar och kanaler, och att driva vissa offentliga institutioner som är svåra att driva i privat regi, det kan t.ex. gälla utbildning.

När Smith sedan går igenom dessa områden mer nogga visar det sig, som ovan berörts, att han ofta uttalar sig för system med brukarfinansiering snarare än skattefinansiering. Dvs att de som utnyttjar vägar, kanaler och utbildning bör betala för dessa tjänster, eftersom det ofta ger bäst styrning av verksamheten. Här föregår Smith en omfattande problemställning kring hur vi bäst organiserar och finansierar infrastruktur och andra gemensamma tillgångar i våra moderna samhällen, som alltså står i centrum för debatt och politiska strider.

Nationernas välstånd är en ovanligt läsvärd bok trots att det är nästan 250 år sedan den gavs ut första gången. Den ger en sammanhållen skildring av samhället sådant det uppfattades av Adam Smith och andra inom den skotska upplysningen, som del av ett vidare vetenskapligt paradigm. Boken innehåller flera ovanligt pedagogiska liknelser och framställningar av komplicerade samhällsfenomen och sociologiska förhållanden. Merkantilismen, den dominerande ekonomisk-politiska doktrinen vid Smiths tid, ges en obarmhärtig behandling. Regleringar, handelshinder, tullar och exportpremier, monopol och privilegier: allt ges rättfärdig

kritik. Men Smith pekar också på fall då regleringar och statliga insatser kan vara välmotiverade.

Nationernas välstånd är också ett flammande försvar för och uppvisning i Smiths tro på värdet av en liberal samhällsordning med fria individer som frivilligt verkar för att nå sina mål, och sluter sig samman i samhällen för att öka sitt gemensamma välstånd. Boken är alltjämt en god marknadsliberal lektion, men också en bred historieteckning av människans utveckling med individen i centrum.

Lästips

Anderson, G M, Shughart II, W F & Tollison R D (1985) Adam Smith in the Courthouse, *Journal of Political Economy*, Vol. 93, No. 4, pp. 740-759. University of Chicago Press.

Andersson-Burnett, L & Buchan, B (2018) The Edinburg connection: *Linnaean natural history, Scottish moral philosophy and the colonial implications of Enlightenment thought*, Ingår i: Linnaeus, natural history and the circulation of knowledge / [ed] Hanna Hodacs, Kenneth Nyberg and Stéphane Van Damme, Oxford: Voltaire Foundation, 2018, 1, s. 161-186.

Ferguson, A (1767/1995) *An Essay on the History of Civil Society*, ed by Fania Oz-Salzberger, Cambridge University Press, USA.

Geijer, E G (2019) *Erik Gustaf Geijer i urval*, red Björn Hasselgren, Timbro Förlag, Stockholm.

Mueller, P D (2019) *The Curious Origins of the Scottish Enlightenment*, Department paper, The King's College, USA.

Oz- Salzberger, F (1995) Introduction in *Ferguson, A - An Essay on the History of Civil Society*, Cambridge University Press, UK.

Skinner, A (1967) Natural History in The Age of Adam Smith, *Political Studies*, Vol. XV, No. 1 (1967, 32-48).

Smith, A (2020) *Nationernas välstånd, Förkortad utgåva*, Timbro Förlag, Stockholm.

EKONOMERNA

James M. Buchanan

1919-2013 | Av John Norell,
förbundsordförande 2020-2022

James M Buchanan är en av de mest inflytelserika forskarna som har undersökt hur människor agerar i politiska sammanhang. Exempel på frågor han har sökt att besvara är: Vad driver politiker, väljare eller statligt anställda? Hur omvandlas folkets vilja till konkret politik genom politiska processer och vad är konsekvenserna av det? Vad är de bästa reglerna för kollektivt beslutsfattande?

Buchanan var en amerikansk ekonom och Nobelpristagare som är mest känd för sitt arbete inom public choice-teori, där nationalekonomiska verktyg används för att undersöka hur politik fungerar. Han tilldelades Sveriges Riksbanks pris i ekonomiska vetenskaper till minne av Alfred Nobel 1986.

Politiker porträtteras ofta i kulturen som välvilliga företrädare för folket med medborgarnas bästa intresse i åtanke som alltid menar vad de säger. Ett typiskt exempel kan ses i TV-serien ”The

West Wing” från slutet av 1990-talet och början av 2000-talet. En väldigt annorlunda bild av politiker ges i politiska satirserier likt amerikanska Veep och dess brittiska förlaga ”The thick of it”. En ännu lite äldre brittisk politisk satirserie är ”Yes Minister” från 1980-talet som skildrar en politisk värld som består av odugliga representanter för folket och smarta tjänstemän som manövrerar dem, för att bevara status quo. En av författarna till serien, Jay Anthony, har sagt att han inspirerats av James Buchanans tankar och ideer i sitt manusförfattande.

Buchanan var kontroversiell. Många ekonomer antog att politiker var som de porträtterades i ”The West Wing”, välvilliga och trogna politiska ideal. Buchanan ifrågasatte denna bild genom sin teori om att politiker inte nödvändigtvis vill genomföra ekonomisk politik som nationalekonomer föreslår. Istället såg han politik som ett spel mellan olika grupper och intressen där resultatet av politiska processer bestäms av individers egenintressen. Kort sagt, en politik utan romantik, som Buchanan uttryckte det.

Biografi

Buchanan föddes den 3 oktober 1919 i Murfreesboro, Tennessee. Han växte upp i en bondefamilj och var äldsta syskonet i en syskonskara på tre. Politik var närvarande under hans uppväxt, då hans

farfar en gång var guvernör i Tennessee under tidigt 1890-tal som medlem för det populistiska People's party.

Buchanan avlade sin grundexamen vid Middle Tennessee Teachers College och fortsatte sedan till en master vid University of Tennessee 1941. Efter att ha tjänat i flottan under andra världskriget, återvände Buchanan till akademien och började sin doktorsexamen i nationalekonomi vid University of Chicago.

Han tog sin Ph.D. 1948 och fortsatte med att forska och undervisa vid flera universitet, inklusive University of Virginia och Virginia Tech. Det var under sin tid i Chicago som Buchanan började identifiera sig som klassiskt liberal, starkt influerad av sin lärare, ekonomen Frank Knight. Tidigare hade han enligt egen utsago identifierat sig som populistisk kommunitarist/socialist, formad av sin uppväxt.

Den andra personen som gjorde ett stort intryck på Buchanan var svensken Knut Wicksell, som han också ägnade en stor del av sin nobelföreläsning åt att hylla. Wicksell var en av de första starka kritikerna av idén på den välvillige allsmäktige beslutsfattaren.

Buchanan hittade Wicksells habilitation-uppsats från 1896 om principen för rättvis beskattning i en av hyllorna på Harper-biblioteket på Universi-

ty of Chicago. Uppsatsen gjorde så stort intryck på Buchanan att han beslöt sig för att översätta den till engelska (från tyska). (referens: *the soul of james buchanan + The Calculus of Consent at Fifty: Insights for Liberalism*)

Buchanan flyttade därefter till George Mason University där han blev kvar. Buchanan skrev om viktigen av allmänt godkända konstitutioner, regler för hur beslut på den politiska arenan fattas. År 1986 tilldelades han Sveriges Riksbanks pris i ekonomiska vetenskaper till minne av Alfred Nobel "för hans utveckling av kontraktsmässiga och konstitutionella grunderna för teorin om ekonomiskt och politiskt beslutsfattande."

Buchanan förblev aktiv inom den akademiska världen fram till sin död 2013 vid 93 års ålder. Han fortsatte att undervisa och skriva till slutet av sitt liv, och hans arbete hade en bestående inverkan på ekonomiområdet och på den bredare samhällspolitiska debatten.

Public choice-skolan

Buchanans mest kända verk, *The Calculus of Consent*, skrev han tillsammans med Gordon Tullock 1962. Boken gjorde dem med ens till ledande forskare inom Public choice-fältet.

Det Buchanan och Tullock gjorde var att ta samma analysverktyg som används av ekonomer för att för-

stå beteenden på marknader, och applicera på den politiska arenan. Det var något nytt och uppfattades som kontroversiellt bland dåtidens samhällsvetare.

Utgångspunkten för public choice-skolan är att lagstiftare, tjänstemän och väljare alla använder den politiska processen för att främja sina privata intressen. Precis som de gör på en marknad. Deras slutsats var att de beslut som fattas genom den politiska processen inte kan antas vara varken samhällsekonomiskt effektiva eller ett uttryck för det ”folkets vilja”.

När ekonomer studerar människors handlande på marknader antas att individen agerar rationellt utifrån sitt egenintresse. Det är inte rimligt att anta att samma individer plötsligt överger egenintresset när de agerar på den politiska arenan. Politiker vill bli valda och omvalda, byråkrater vill ha en så hög budget som möjligt och intressegrupper vill tillskansa gruppen så stora fördelar som möjligt. Detta brukar i forskningen benämnas som metodologisk individualism.

Politik som byteshandel

Den fråga där Buchanan gjorde sina mest betydelsefulla insats var kring kontraktsteori, och vilken typ av regler för beslutsfattande som undviker de mest problematiska konsekvenserna av den politiska beslutsprocessen. Frivilliga transaktioner mellan

köpare och säljare på en marknad är garanterade att vara till nytta för båda parter eftersom båda har veto för transaktionen. Om någondera part uppfattar att de har att förlora på transaktionen så kan de lämna förhandlingsbordet. Samma princip bör utsträckas till samhällskontraktet, menade Buchanan.

Deras främsta bidrag var att skilja det konstitutionella skede där röstningsreglerna beslutas från de efterföljande omröstningar som fattas enligt dessa regler. De insisterade på att en konstitution måste kräva enhällig överenskommelse: annars kan majoriteten utforma ett system genom vilket minoriteten kan utnyttjas i framtida omröstningar.

Buchanan och Tullock såg det politiska systemet som en process genom vilken individer försöker skydda sina egna intressen, snarare än en process där vi alla strävar efter att uppnå en uppfattning om det "allmänna intresset". Deras tillvägagångssätt utmanade den rådande uppfattningen att omfattande statliga ingripanden behövdes för att förbättra den sociala välfärden genom att korrigera fall av "marknadsmislyckande". Det verkliga problemet, insisterade de, var regeringens mislyckande. Problem som monopol, externa effekter (skadliga biverkningar av andra människors handlingar) och begränsad eller ensidig information var mycket mer uppenbara i myndigheter än på marknader. Och på grund av de offentliga beslutens vinnare-tar-allt-karaktär var möjligheten att fly från dem mycket mindre.

Inflytande på politiskt tänkande

Public choice är en inte alltför sällan förekommande nationalekonomisk skola i Studentförbundets tidskrift Svensk Linje genom åren.

Buchanan betraktade sig själv som klassiskt liberal och flera av hans texter behandlar ämnen som frihet och liberalism. Det viktiga för liberaler att hämta från Buchanan är dock från hans forskning. Den har implikationer för hur man ser på politik och samhälle.

Det är inte tillräckligt att kunna visa att marknadsprocessen leder fram till samhällsekonomiskt ineffektiva utfall. Du måste också kunna visa att den politiska processen skulle leda till ett utfall som är att föredra. På grund av möjligheten för intressegrupper att gynna sig själva på bekostnad av de stora flertalet finns ingen anledning att automatiskt tro att den politiska processen skulle leda till en bättre situation än marknaden.

Vidare läsning

James M Buchanan var en flitig författare, och han publicerade många böcker och artiklar under sin karriär. Några av hans mest inflytelserika publiceringar inkluderar:

”The Calculus of Consent” (1962) - Den här boken, som är skriven tillsammans med Gordon Tullock,

är en av Buchanans mest berömda verk och anses vara en klassiker inom public choice-teori. Den presenterar ett ramverk för att förstå politikernas och väljares beteende och hur det kan leda till ineffektiva eller underoptimala policyresultat.

”Democracy in Deficit: the political legacy of Lord Keynes” (1977) - I den här boken hävdar Buchanan tillsammans med Richard E. Wagner att demokratiska regeringar är benägna att spendera över utöver budget och samla skuld eftersom politiker är mer intresserade av att vinna val än att hantera ekonomin ansvarsfullt.

”The Reason of Rules: constitutional political economy” (1985) - I den här boken diskuterar Buchanan och Geoffrey Brennan rollen av regler i att forma ekonomiskt och politiskt beteende, och hur de kan användas för att främja effektivitet och rättvisa.

Lästips

Buchanan, James M (2013), *Konstitutioner, politik och frihet : James Buchanan i urval*. Redigerad av Niclas Berggren. Stockholm: Timbro.

Mitchell, M., & Boettke, P. (2017). *Applied mainline economics: Bridging the gap between theory and public policy* (No. 06895). George Mason University, Mercatus Center.

Coyne, C. J. (2014). Symposium on James M.

Buchanan and classical liberalism. *Independent Review*, 18(3), 325-331.

Buchanan, J. M., & Eklöf, M. (1988). *Maktens gränser*. Ratio.

Buchanan, J. M. (1986) *Den ekonomiska politikens grundregler*, Nobelföreläsning den 8 december 1986

Milton Friedman

1912-2006 | Av Christian Sandström,
viceordförande 2004-2005

“Den stora fördelen med ett frimarknadssystem är att det inte bryr sig om vilken färg människor har; det bryr sig inte om vad deras religion är; det bryr sig bara om de kan producera något du vill köpa. Det är det mest effektiva systemet vi har upptäckt för att göra det möjligt för människor som hatar varandra att hantera varandra och hjälpa varandra.”

- Milton Friedman

Milton Friedman är förmodligen den enskilde individ som förändrat nationalekonomin mest under 1900-talets andra halva. Under en epok när statlig

expansion och intervention var norm förespråkade han skattesänkningar och avregleringar. I egenskap av monetarismens förgrundsgestalt kom han också att punktera den keynesianska hegemonin, för vilket han belönades med nobelpriset för 1976.

Milton Friedman föddes 1912 i New York City. Efter kandidatexamen vid Rutgers University förvärvade han en Master i ekonomi vid välrenommerade University of Chicago. Under dessa år studerade Friedman också matematik, och erbjöds bl.a. en doktorandplats inom tillämpad matematik. Men det var inom ekonomi Friedman tog sin doktorsexamen 1946 vid Columbia University.

Monetarismen

Det offentligas expansion och välfärdsstatens uppbyggnad kom att prägla efterkrigstiden. Begrepp som det svenska "folkhemmet" utgjorde idealbilden för hur samhällen skulle fungera. Under en stor del av sin karriär arbetade Friedman därför i motvind. Längre avfärdades han som en marknadsliberal extremist som vägrade begripa Keynesianismens välgörande effekter. Vid 70-talets början hade emellertid Keynesianismen nått vägs ände. Efter oljekrisen uppstod ett nytt fenomen, stagflation, d.v.s. inflation och arbetslöshet samtidigt. De ledande Nationalekonomerna var förbryllade och kunde inte finna någon förklaringsmodell. In på scenen kom Milton Friedman och hävdade, till skillnad från Keynes, att

mängden pengar i en ekonomi spelar stor roll vilket leder till ett paradigmskifte i nationalekonomin.

I boken *A monetary history of the United States* klargjorde Friedman och Anna Schwartz att 30-talets stora depression orsakades av ett minskat penningutbud snarare än av bristande investeringar som Keynes trodde. Här fastslogs också att efterkrigstidens inflation orsakades av en alltför kraftig ökning av penningutbudet. Inflation var ett monetärt, snarare än ett finanspolitiskt problem. Angreppet mot Keynesianismen slutar emellertid inte här, monetaristerna attackerade Keynesianismens själva grundvalar. De argumenterade att en marknad befinner sig i jämvikt så länge den inte utsätts för interventioner. Monetarismen kan därför delvis betraktas som en renässans av den klassiska liberalismen. Med Miltons egna ord: ”Den första och viktigaste lärdomen som historien lär om vad penningpolitiken kan göra – och det är en lärdom av största vikt – är att penningpolitiken kan förhindra att pengar i sig blir en stor källa till ekonomisk störning.”

Vidare kritiserades Keynes teorier för att vara ogenomförbara. Det har visat sig närapå omöjligt för en stat att spara i högkonjunktur, tvärtom tenderar utgifterna att stiga kontinuerligt. För dessa upptäckter belönades Milton Friedman med nobelpriset 1976. Vid det här laget var Friedman en välrenommerad

ekonom och hjälpte ett trettiotal länder runtom i världen med räntepolitik, bl.a. Pinochets Chile, vilket fick, bland annat, det svenska etablissemanget att rasa mot den amerikanska nobelpristagaren. Chiles remarkabla tillväxt under åttiotalet och successiva övergång till demokrati kan, i efterhand, ses som tecken på att Friedman hade rätt.

Nyliberalismens intåg

Med tiden och framgångarna kom Friedman att bli alltmer politiskt involverad. Redan i 1964 års presidentval tjänade han som ekonomisk rådgivare till Barry Goldwater och blev sedan ekonomisk rådgivare till Nixon. Han kom också att inspirera och vägleda den nyliberala renässansen under 80-talet. När Margaret Thatcher tillträdde 1979 sjösattes en monetaristisk ekonomisk politik direkt.

1980 utsågs Friedman att sitta i 'the President's Economic Policy Advisory Board' (PEPAB), som ofta kom att sitta i långa möten med president Reagan. Friedman påverkade inte bara samhällets absoluta toppskikt, utan sökte även nå ut till den breda massan. Tillsammans med sin fru Rose genomförde han projektet Free to Choose, en TV-serie och bok som nådde miljontals människor. Till skillnad från många ekonomer som nöjer sig med forskning sökte sig Friedman till dagsaktuella frågor, alltid med nyliberala förtecken. Med utgångspunkt i Friedman's lag (om någonting produceras på en

fri marknad kostar det hälften så mycket som om ett offentligt monopol hade gjort det) kastade han sig in i skoldebatten. Friedman var en av de absolut första som någonsin hävdade att föräldrar ska få välja skola åt sina barn vilket har fått kraftigt genomslag i Sverige.

Milton Friedman lämnade University of Chicago 1977 och undervisade därefter vid Stanford University. I slutet av åttiotalet engagerade han sig mot den hårda drogpolitiken i USA, det så kallade 'war on drugs' som gav polisen godtycklig makt och fyllde de amerikanska fängelserna till bristningsgränsen. Miltons son, David Friedman, är idag en välkänd nationalekonom som blivit radikalare än sin far. Milton Friedman går till historien som en av nyliberalismens intellektuella smeder. Han kritiserade kärnfullt statens expansion, han fick gehör för sina idéer hos Reagan och Thatcher, i Chile och i Sverige. Men även i framtiden kommer det finnas de som tror att staten kan lösa alla problem. Därmed kommer Friedmans berömda citat för alltid vara aktuellt: "Det finns inga gratisluncher".

Lästips

Milton Friedman: *Capitalism and Freedom* (1962)

Free to Choose: Harcourt Brace Jovanovich (1980)

Milton Friedman & Rose Friedman: *Frihet att välja* (2017)

Deirdre McCloskey

1942- | Av Mattias Svensson

Liv

Deirdre McCloskey är professor emerita i ekonomi och historia, engelska och kommunikation vid University of Illinois i Chicago. Hon fick sin ekonomutbildning vid Harvarduniversitetet och undervisade i tolv år i ekonomi vid Chicagouniversitetet. McCloskey har skrivit tjugo böcker och omkring fyrahundra akademiska artiklar inom ekonomisk teori, ekonomisk historia, statistik, filosofi, retorik, feminism, etik och juridik. Hon blev 2007 hedersdoktor vid Handelshögskolan i Göteborg.

McCloskey definierar sig som kristen klassisk liberal, inte konservativ, och därtill som ”postmodern-frimarknads-kvantitativ-episkopalsk-feministisk aristoteliker”. Hennes liberalism liksom hennes samhällsanalys är således grundad i ett brett intresse för inte bara ekonomi, utan kultur, historia och språk. Detta märks inte minst i den trilogi av böcker om de borgerliga dygderna – *Bourgeois*

virtues (2006), *Bourgeois dignity* (2011) och *Bourgeois equality* (2016) – som formulerar McCloskeys stora tes om de bakomliggande orsakerna till den moderna världens unika tillväxt med start vid den industriella revolutionen.

Fram till 53 års ålder hette hon Donald McCloskey. Könskorrigeringen beskrivs i boken *Crossing – A memoir* (1999).

Borgerliga dygder berikar

Deirdre McCloskeys tes, som hon utvecklar över 1600 sidor i de tre böckerna *Bourgeois virtues* (2006), *Bourgeois dignity* (2011) och *Bourgeois equality* (2016), är att det moderna samhällets ekonomiska utveckling, *den stora transformationen*, drevs på av ”en retorisk förändring som introducerades omkring 1700, om marknader och innovation och borgarklassen, en retorik som fick spridning efter 1800 ... en förändring i sättet att tala om och tänka kring värdighet och frihet.” På kort tid omvärderades det hedervärda i innovationer, handel och eget arbete. Detta sporrade vanliga människor i allt fler samhällen till att börja skapa välstånd i enorm skala.

Framför allt ändrades synen på allt slags arbete. Bondens och aristokratens dröm var att någon gång slippa arbeta. Den borgerliga drömmen är att förkovra sig och hitta nya utmaningar i sitt varierade yrkesliv. Den kreativa, utbildade, pratande och

affärsidkande klass som i dag allt fler i välbärgade västländer tillhör kunde växa och utvecklas genom att de började behandlas med respekt och tolerans för sin kreativa gärning. De fick frihet och värdighet. Först i detta andliga klimat sågs innovationer som någonting gott, spännande och berikande.

Detta är temat för *Bourgeois virtues*, som även presenterar dygdetiken. De klassiska dygderna tro, hopp, kärlek, rättvisa, måttfullhet (*temperance*), mod och klokhets (*prudence*) fungerar lite som grundfärgerna i att de kan kombineras på oändligt många olika sätt och varieras över tid för att få ihop ett gott liv. De kommer alla till användning i det kommersiella kapitalistiska samhället med dess köpande, säljande, investering, sparande och förhandlande. Den praktiska och beräknande klokskapen *prudence* hamnar i högsätet, men behöver modereras av andra dygder för att fungera. Gott och ont handlar inte sällan om hur vi balanserar olika dygder mot varandra. Detta innebär att avvägningar inte är något för en makthavare att göra åt alla i syfte att maximera något enstaka gott utfall, utan en naturlig del av det mänskliga livet som kan och måste variera med livssituation, fallenhet och egna överväganden. Vad en makthavare primärt kan och bör erbjuda är friheten att göra dessa avvägningar.

Den andra boken i trilogin, *Bourgeois dignity*, bemostrar både materiella och idealistiska tidigare förklaringar till dagens rikedom. Den visar att varken

imperier, naturresurser, handel eller andra faktorer som funnits länge kan förklara varför gnistan till det moderna välståndet tändes i en relativ avkrok i norra Europa.

I den avslutande boken *Bourgeois equality* argumenterar McCloskey för att den jämlika friheten och värdigheten genom att omfatta allt fler blev avgörande för att lyfta hela länder ur fattigdom till växande välstånd.

Med frihet och respekt kunde vanligt folk bli innovatörer och framgångsrika. I stort sett alla den industriella revolutionens genombrott gjordes av personer som kom från relativt enkla förhållanden; universitet och forskning var av marginell betydelse. Vanligt folk fick också på marknaden bedöma vilka innovationer som var av nytta och vilka inte – något McCloskey kallar ”*trade tested betterment*”: marknadstestad förbättring. Att tillgodose folkflertalets behov genom billigare och bättre produkter och tjänster har därefter varit det bästa sättet att växa som företag och bli rik som ägare. Så har rikedom vuxit och spridits. Genom decentraliserade marknadsbeslut har också makten över och takten i innovativa förändringar hamnat i folkflertalets händer.

McCloskeys liberalism

Deirdre McCloskey målar i all sin samhällsanalys med breda penseldrag. Det hon definierar som fria, kapitalistiska samhällen kan därför se ut på många olika sätt. Viktigare än att få det exakt rätt är att det inte blir helt fel. ”Med ’kapitalism’ menar jag helt enkelt privat egendom och frihet att arbeta utan centralplanering, reglerat av lagstyre [*rule of law*] och av en etisk konsensus.”

Hennes fria samhälle kan rymma en skandinavisk välfärdsmodell och hon kan leva med ett visst mått av beskattning och regleringar av hänsyn till arbetsmiljö och natur. Hon är rentav för en statlig föräldraersättning, offentligt finansierade förskolor och progressiv arvsskatt. McCloskey skiljer sig alltså från mer renläriga libertarianer genom att förordas betydligt fler statliga uppgifter än den klassiska nattväktarstatens försvar, polis och rättsväsende, och genom att också se dessa ytterligare uppgifter som legitima för staten. Samtidigt vill McCloskey se en stat som avskaffar bidrag till företag, minskar militära utgifter, legaliserar droger och generellt minskar statens omfattning till en tredjedel eller en femtedel av dagens amerikanska omfattning.

Analysen och argumentationen betonar dock så gott som alltid frihetens betydelse för att kunna leva ett gott liv – inte bara materiellt rikt, utan själsligt berikande på alla möjliga sätt. ”Om frihet handlat

om att vi fått två bilar i garaget och pizza till priset av att ge avkall på våra själsliga behov hade jag inte varit attraherad av idén. Men fler har kunnat ägna mer tid åt att förfina själsliga behov, njuta av konst, musik och lära sig språk”, skriver hon i inledningen till *Bourgeois virtues*.

McCloskey har även pekat på att det var staten som drev hysterin mot homosexuella med kulmen på 1950-talet, medan den fria rörligheten gjorde att homosexuella i USA kunde flytta från de mest repressiva delstaterna och att de kunde träffas på barer och andra kommersiella etablissemang (delvis olagliga). ”Ändå är mina vänner på vänsterkanten så besatta av tanken att det är staten som är den goda kraften. Staten ska styra och ställa tillrätta. Det kan gå bra, men jag menar att det är att leka med elden.”

Hon exemplifierar också med sin personliga erfarenhet genom könskorrigeringen. ”Visst, även i USA kunde min syster få mig intagen på mentalsjukhus för att jag ville byta kön. Fast till slut kunde jag göra det. Det hade inte varit möjligt i något samhälle som inte varit både rikt och fritt. I sådana samhällen kan du förändra saker med dig själv som du tidigare var tvungen att ta för givna. Det här var mitt sätt att förverkliga mig själv.”

Till McCloskeys förtjänster hör också den omsorgsfulla polemiken, där oenighet alltid underbyggs

sakligt och paras med respekt och erkännande för gemensamma punkter. I boken *Liberalism: Frihet, jämlikhet, välstånd* (engelsk titel *Why liberalism works*) samlas texter och intervjuer inom en rad ämnen, där särskilt recensionen av ekonomen Thomas Pikettys *Kapitalet i det tjugoförsta århundradet* förtjänar att lyftas fram. McCloskeys kritik är i korthet att bara tre länder i modern tid – USA, Storbritannien och Kanada – visar den trend mot ökad ekonomisk ojämlikhet som Piketty framhåller är lagbunden, och att detta mycket väl kan bero på statliga ingrepp som gynnat de rika. Vidare påstår hon att Piketty ignorerar hur mycket bättre alla får i ett dynamiskt och innovativt samhälle och den enorma ökning av humankapital som detta inneburit för så gott som alla i rika länder.

Lästips

McCloskey, Deirdre, 2006. *Bourgeois virtues – Ethics for an age of commerce*. Chicago University Press.

McCloskey, Deirdre, 2010. *Bourgeois dignity – Why economics can't explain the modern world*. Chicago University Press.

McCloskey, Deirdre, 2016. *Bourgeois equality – How ideas, not capital or institutions enriched the world*. Chicago University Press.

McCloskey Deirdre, 2020. *Liberalism: Frihet, jämlikhet, välstånd*. Timbro.

Svensson, Mattias, 2010. ”En borgerlig intellektuell – intervju med Deirdre McCloskey”. *Magasinet Neo*, nr 2.

Ludwig von Mises

1881-1973 | Av Patrick Krassén

Liv

Få tänkare under 1900-talet identifierade och formulerade så många av liberalismens betydande idéer som Ludwig von Mises. Mises var ekonom, bördig från Lemberg i dåvarande Österrike-Ungern (idag ukrainska Lviv), verksam i Österrike, Schweiz och USA, och en av de centrala teoretikerna i det som kom att kallas den österrikiska ekonomiska skolan.

Mises föddes 1881 och växte upp i en adlig judisk familj som var verksam i järnvägsbranschen. I Mises barndom flyttade familjen till Wien, där Mises kom att doktorera i juridik vid Wiens universitet.

Wien var vid denna tid en stad präglad av de föregående decenniernas tillväxt. Wiens invånarantal tredubblades mellan 1857 och 1888 och staden byggdes ut kraftigt under 1860- och 70-talen. 1867 antogs en ny grundlag med skydd för individuel-

la rättigheter och 1873 hölls världsutställningen i Wien. Högkonjunkturen slutade med en ekonomisk krasch 1873, varefter dubbelmonarkin Österrike-Ungern blev mer pessimistiskt och byråkratiskt paternalistiskt präglad. En vänsterinriktning kallad "katedersocialism" var populär bland politiker och det offentliga fick mer inflytande. Antalet kommunalanställda i Wien ökade från 2 000 till 30 000 under perioden 1873-1900.

Samtidigt var Wien en intellektuell smältdegel, födelseplats för många tankeriktningar som skulle prägla 1900-talet. Wienkretsen, de logiska positivisterna, sionismen, nationalsocialismen, psykoanalysen, den urbana modernismen, jugend; Loos, Wagner, Schönberg, Klimt, Wittgenstein, Freud, Strauss, Mahler, Lueger, Herzl, Trotskij, Stalin, Hitler – alla rörde de sig i Wien under decennierna runt 1900. Wien födde vid denna tid den gamla världens banemän.

Det var under studierna som Mises träffade på de första generationerna av ekonomer i den österrikiska skolan: Carl Menger, som i början av 1870-talet lagt grunden för den neoklassiska nationalekonomin genom utarbetandet av marginalnytteteorin, och Eugen von Böhm-Bawerk, tidigare rådgivare till Österrike-Ungerns finansminister. Mises deltog under flera år i Böhm-Bawerks seminarier, även efter att Mises själv hade doktorerat 1906 och börjat

arbeta i statsadministrationen. 1909 inledde Mises en karriär vid handelskammaren i Wien och höll under åren efter ett eget ”privatseminarium”, där prominenta ekonomer deltog – bland annat Lionel Robbins från London School of Economics, Gottfried Haberler (som var med och lade grunden till GATT, föregångaren till Världshandelsorganisationen), Frank Knight från Chicagouniversitet och Friedrich Hayek.

Vid handelskammaren studerade Mises konjunkturcykler, och lade 1912 i *Theory of Money and Credit* fram den monetära teori som skulle präglade den österrikiska skolans fortsatta framväxt. I kortfattat beskrev Mises i boken hur det på marknaden finns en efterfrågan på pengar och att statlig manipulation av penningmängden orsakar störningar i denna marknadsmekanism, som ger upphov till konjunkturcykler av upp- och nedgång. Teorin byggde vidare på Böhm-Bawerks identifiering av ”naturlig” ränta och kom sedermera att vidareutvecklas av Hayek.

Efter första världskriget föll Österrike-Ungern sönder i ett antal nya nationalstater. Mises och de andra österrikiska ekonomerna såg framför sig hur dessa nya stater skulle lockas att reglera sina ekonomier och sätta upp handelshinder – till men för den fria och välståndbringande internationella handeln. Samtidigt svepte en socialistisk våg över Europa.

Kritik mot centralplanering och socialism

Arbetet mot socialismens centralplanering kom att bli det bärande temat för Mises från 1920, då han publicerade artikeln *Ekonomisk beräkning i det socialistiska samhället*. I artikeln, som bygger vidare på den kritik Mises riktat mot krigstidens ekonomiska centralplanering i en bok året innan, argumenterar Mises för att människors olika värderingar gör att deras val grundas i subjektiva preferenser, som ingen central planbyråkrat kan ha översyn över. Att centralt bestämma priser på konsumtionsvaror gör rationell ekonomisk kalkylering omöjlig; det enda sättet att ta de föränderliga subjektiva preferenserna hos konsumenterna i beaktande är genom prismekanismen, som måste vara fri.

Mises vidareutvecklade denna kritik i boken *Socialism*, som gavs ut 1922. I den framhöll Mises att privat ägande av produktionsmedlen är en förutsättning för en fungerande prismekanism, och att det ytterst är konsumenternas val som avgör hur produktionsmedlen används mest effektivt. Därtill visade Mises också hur ekonomisk frihet hänger ihop med politisk – och omvänt, hur staten i socialistiska ekonomier måste undertrycka även politisk frihet. Detta förebådade vad som skulle komma i Sovjetunionen under kommande decennier.

Kritiken mot centralplanering blev under 1920-talet föremål för en internationell debatt, som kom att

kallas ”den socialistiska kalkyleringsdebatten”. På ena sidan fanns Mises och Hayek (som från 1927 arbetade tillsammans vid Institutet för konjunkturykelsanalys i Wien), som argumenterade för att centralplanering av ekonomin aldrig kan vara effektivare än fri marknadsekonomi. Fri prissättning behövs för att förmedla information och privat egendom är nödvändig för att preferenser ska kunna få genomslag, menade de. På andra sidan fanns socialistiska ekonomer som Oskar Lange och Abba Lerner. Dessa anförde att staten skulle kunna sätta ”skuggpriser” baserat på företagens produktionsutsikter, och att detta skulle göra det ekonomiska systemet stabilt och optimalt.

Planekonomin var populär bland både politiker och akademiker i västvärlden vid denna tid. På ett sätt kan det vara förståeligt – styrning av delar av ekonomin hade dröjt kvar sedan krigsåren, bolsjevikernas maktövertagande i Ryssland innebar ett nytt politiskt system. Med kvantitativa data fick ekonomiforskare nya verktyg för att både studera ekonomin och föreslå interventioner i den. Historien kom att ge Mises och Hayek rätt, men det visste man inte då – de utgjorde vid denna tid enbart den ena sidan i en teoridebatt.

Försvar för klassisk liberalism

Genom 1927 års *Liberalism* breddade Mises sitt anslag från en kritik av socialistisk planering till

ett försvar för klassisk liberalism grundat i privat äganderätt. Ur den privata äganderätten härleds de andra individuella rättigheterna, och ju mer staten avhåller sig från att intervensera, desto bättre för både välstånd och social harmoni. I *A Critique of Interventionism* från 1929 går Mises emot den marxistiskt grundade tanken om att det enkelt går att dela in samhället i klasser, och framhåller att framgångsrika samhällen präglas av frivilliga överenskommelser, inte av konflikt. Statliga interventioner i ekonomin, särskilt när de motiveras av social omsorg, har en inneboende tendens att expandera över tid, då allt fler politiska företrädare vill tävla om vem som kan utlova mest. Detta leder också till att staten växer för att kunna hantera de ökade kraven på intervention. Dessa teman utforskade Mises djupare på 1940-talet, i *Interventionism: An economic analysis och Bureaucracy*.

År 1934 flyttade Mises till Genève för akademiskt arbete. Han blev kvar där till 1940, gifte sig med Margit Serény och utarbetade under dessa år det första utkastet till vad som skulle bli hans magnum opus, *Human Action* (1949).

Under dessa år deltog Mises i ett flertal viktiga internationella ekonomkonferenser. Ett möte som sedermera har blivit känt var det kollokvium som hölls i Paris 1938 för den amerikanske journalisten Walter Lippmans bok *The Good Society*. Där beslu-

tade Mises, Hayek, Wilhelm Röpke med flera att grunda ett internationellt center för återuppväckande av liberalismen. Centret skulle bedriva verksamhet i Schweiz, Storbritannien och USA.

Åren efter led dock den europeiska liberalismen ännu fler nederlag, och det blev inget av centret. Mises, som både stridbar liberal och jude, kände alltmer hotet av nazismens utbredning, och flyttade slutligen till USA 1940. År 1945 började Mises undervisa vid New York University, och blev kvar där till sin pensionering 1969 vid 87 års ålder. Han var då den dittills äldsta yrkesverksamma professorn i USA.

År 1947 var Mises med och grundade Mont Pelerin Society, en sammanslutning för ekonomer och andra intellektuella som delade målet att återuppväcka den liberala demokratin och den fria marknadsekonomin efter andra världskriget. Namnet kommer från den schweiziska alpbys där sällskapet – som finns än i dag – hade sitt konstituerande möte.

I *Human Action* (1949) sydde Mises ihop sina tidigare trådar till en sammanhållen syn på mänskligt handlande: att det kan analyseras utifrån ett ”nationalekonomiskt” sätt att tänka. Genom att utgå ifrån vissa givna sanningar – axiom – kan man deducera fram samband och förutsägelser. Mises kallade detta *praxeologi*, studiet av mänskligt handlande, och det

var en kombination av *rational choice*-analys och en applicering av detta på andra fält, till exempel lag och rätt, brottslighet, politik m.m. Mises framhåller också hur det politisk-institutionella ramverket påverkar individers agerande och val under osäkerhet. *Human Action* är en omfattande bok, och det är intressant att kontrastera dess inriktning mot Paul Samuelsons *Foundations of Economic Analysis*, som utkom 1948 och var vägledande i att föra fram matematiska modeller som metod.

Mises efterföljare

Mises metodsyn slog dock aldrig igenom helt. Empirisk nationalekonomi drog mer mot tillväxtteori; mikroekonomin kom att matematiseras mer och mer, och fokusera på jämviktsförhållanden, antaganden om perfekt information och så vidare. Mises och Hayeks poäng, om betydelsen av konkurrens och den dynamiska aspekten av marknadsekonomin, kom länge att hamna i bakgrunden. Samuelsons metod kom att dominera – även om det finns en hel del framstående ekonomer som Ronald Coase, Vernon Smith, James Buchanan och Armen Alchian som verkat i den riktning som Mises stakade ut.

Mises var, som har noterats, en centralfigur i det som kallas den österrikiska ekonomiska skolan. Skolbildningens huvudsakliga teorier utarbetades i

Wien, men även i Genève, London, New York och Chicago, i takt med att de österrikiska ekonomerna lämnade landet.

Två av de viktigaste efterföljarna till Mises var Joseph Schumpeter och Friedrich Hayek som har egna avsnitt här i guruhandboken. En annan student till Mises var Israel Kirzner, verksam vid New York University. Han har gjort betydande bidrag till forskningen och teoribildningen om entreprenörskap, och vidareutvecklade Mises och Hayeks teorier till en syn på marknaden som en ”upptäcktsprocess”. Fritz Machlup, som var student till Mises i Österrike och också flyttade till USA senare, var pionjär inom forskning om informationens betydelse i ekonomin – något även Hayek var ledande i att beskriva.

Ett till namn som bör nämnas är Murray Rothbard, som var student till Mises i New York. Rothbard kombinerade senare österrikisk nationalekonomi med en naturrättslig syn på människan och en ytterst radikal kapitalism, som kommit att få namnet anarko-kapitalism. Rothbard förordade statens totala avskaffande och var mycket kompromisslös som debattör – och många hade därför svårt för honom. Han ansåg dock att han förde vidare Mises arv.

Österrikiska skolans huvudsakliga utgångspunkter

Metodologi

Skolans företrädare tillämpar metodologisk individualism: endast individer fattar beslut och handlar. Grupper handlande baseras på individers handlande. Individen är alltså utgångspunkten för all analys. Individen antas handla överlag rationellt och i egenintresse utifrån given information och given institutionell kontext. Vad som är i individens egenintresse är dock just individuellt och därför inte möjligt att objektivt bestämma. I grunden är både kostnader/onytta och vinster/nytta subjektiva upplevelser – det kan kallas metodologisk subjektivism. Redan denna utgångspunkt antyder att det är svårt för staten att tillhandahålla nyttigheter på ett sätt som gör alla personer nöjda, eller ens ett större antal. Ju längre man drar subjektivismen, desto svårare blir det att utifrån avgöra nytta/skada, vilket kan göra det svårt att ens dra generella slutsatser. Dessa båda metodologiska synsätt gör att allt som händer ”makro” anses ha grund i ”mikro”, och därför är det svårt att identifiera någon österrikisk ”makroekonomi”.

Österrikarna ställer sig ofta kritiska till den långtgående matematiseringen av nationalekonomin, med dess starka fokus på jämvikt, statistiska modeller och långtgående antaganden som förutsättningar. Däremot inkorporerar gärna österrikarna andra

discipliner, t.ex. ekonomisk historia, institutionell rättslig analys och filosofi.

Penning- och bankteori

Pengar anses av österrikarna ha vuxit fram spontant genom historien som ett medel för handel och värdeförvaring. Därför intar skolan en mycket skeptisk hållning till statlig planering av penningtillgången, och till inflation. Skolan är direkt motståndare till centralbanker och förordar oftast ett fribankssystem, med konkurrerande valutautgivning. Vissa österrikare vill se en återgång till guldmyntfot, och det finns även en kritik mot fraktionella bankreserver, eftersom det spär på kreditbubblan. Att centralbanken sätter räntan är också problematiskt, eftersom det är en prisreglering och lider av samma problem som andra sådana. Den centralt fastställda räntan är sällan samma som marknadsräntan och driver därför fram felinvesteringar. Det är denna manipulering av kreditmarknaden som enligt österrikarna ger upphov till konjunkturcykler.

Konjunkturcykelsteori

Genom att staten manipulerar räntan och penningmängden snedvrids värdet på och betydelsen av pengar. Eftersom pengar är ena halvan av varje transaktion har detta stora effekter på ekonomin. I värsta fall kan det leda till en finansiell krasch. När staten belånar sig – till exempel genom krig eller

genom stora offentliga utgifter för välfärdsstaten, två företeelser som österrikare generellt ställer sig negativa till – blir det sedan svårt för den att betala av skulden, av både ekonomiska och politiska skäl. Med tillgång till en centralbank kan man ”monetarisera” skulden, genom att helt sonika trycka mer pengar. Detta minskar värdet på varje enhet av valutan, vilket leder till inflation och minskade incitament att spara – och eftersom investeringar i österrikarnas syn måste göras utifrån sparade medel, inte lånade, sätter detta igång en ond spiral. Genom den artificiella konjunkturuppgång som kreditexpansionen skapar får också företag och entreprenörer fel signaler, och leds att tro att det är en hållbar uppgång. De investeringar de gör för att anpassa sig till det baseras på förvrängda prissignaler.

På senare år har denna ”kvantitativa” kritik av centralbanker följts av en ”kvalitativ”: Genom att köpa dåliga tillgångar, exempelvis osäkra lån ur det privata bankväsendet, försämrar centralbanken tillgångssidan i sin balansräkning, vilket påverkar ”kvaliteten” på valutan – den backas helt enkelt upp av osäkra tillgångar. Konjunkturcykelteorin har fått ett uppsving i den nationalekonomiska debatten efter finanskrisen.

Kapital- och ränteteori

Österrikarna ser inte kapital som en ”klump”, homogent och enhetligt, som det ofta beskrivs i ne-

oklassiska förenklade modeller. I stället ses kapital som utspritt på olika delar och nivåer av produktionsprocesser, och varor kan vara av en högre eller lägre rangordning beroende på hur mycket kapital som tillförts dem. Synen på ränta hänger ihop med synen på kapital; kapital är svårt att beskriva i generella ordalag, utan är ofta beroende på den enskilda situationen. Ränta finns naturligt som den förväntade avkastningen på investerat kapital som annars hade kunnat konsumeras. Av den anledningen är t.ex. vinster i företag inte ”utsugning” av arbetarna såsom Marx hävdade, utan ett uttryck för ränta på de investeringar kapitalägaren gjort i produktionen (verktyg, maskiner, arbetarnas löner, m.m.).

Entreprenörskap

Det finns inom den österrikiska skolan lite olika syn på entreprenörskap. Till exempel skiljer sig Joseph Schumpeters syn från den syn som Hayek och Kirzner företräder, men överlag lägger österrikarna stor emfas vid entreprenörskapets betydelse för marknadens funktion och utveckling. Entreprenörskap är en del av marknadens ”upptäcktsprocess” och entreprenören får genom sitt agerande på marknaden jämviktslägen att skifta.

Monopol

Marknader som är fria ”på riktigt” har enligt Mises och österrikarna inte den tendens att naturligen närma sig monopol som antas i marxistisk, men

även till viss del i neoklassisk, nationalekonomi. För att definiera monopol behöver man definiera relevant marknad, och det menar österrikarna inte låter sig göras så lättvindigt som bredare ekonomisk teori ofta gör. Konsumenter har i de flesta fall många fler substitutvaror än vad som förutsätts, och i de fall det finns verkliga monopol beror de oftast på legala trösklar på den aktuella marknaden – alltså på politiska ingrepp.

Avslutning

Ludwig von Mises avled i New York 1973, vid 92 års ålder. Ekonomhistorikern Robert Heilbroner skrev en artikel i *New Yorker* 1989 där han erkände att Mises hade haft rätt under 1920- och 30-talens debatter om socialism. Socialismens kollaps under 1900-talets sista år gav Mises rätt, särskilt på ett viktigt sätt: De som ansett att man kunde göra en trade-off mellan frihet och effektivitet, och försvarat socialismen och ekonomisk centralplanering utifrån att det var ett mer effektivt system, fick erkänna att de hade fel.

Som blivande finansminister Anders E. Borg skrev i *Svensk Linje*, nummer 4/1988:

“De flesta av Mises böcker skrevs under den första halvan av seklet, men det tankegods han representerar står sig förvånande väl även i våra dagar. Mises kommer utan tvekan att leva kvar i idéhistorien och inom nationalekonomin långt efter det att hans motståndare är bortglömda.”

- Anders E. Borg

Lästips

Boettke, Peter, *Living Economics*, Independent Institute, 2012

Hülsmann, Jörg Guido, *The Last Knight of Liberalism*, Ludwig von Mises Institute, 2007

Mises, Ludwig von, *Mänskligt handlande*, Timbro, 2020

Mises, Ludwig von, *Medelvägens motståndare*, Timbro, 2012

Slobodian, Quinn, *Globalists*, Harvard University Press, 2018

Joseph Schumpeter

1883-1950 | Av Adam Danieli,
viceordförande 2019-2020

Joseph Alois Schumpeter föddes 1883 i vad som då var Österrike-Ungern, och kom att skriva om nationalekonomins historia och revolutionera fältets teoretiska ramverk. Efter att ha avlagt doktorsexamen i ekonomi redan vid 22 års ålder blev han professor i Wien. Innan Schumpeter fyllt 30 hade han skrivit tre omfattande akademiska verk som avhandlade nationalekonomins historia, metod och teori, och hade därmed kommit att bli en del av den framväxande österrikiska skolan.

Efter en kort tid som opolitisk finansminister i den nyfödda österrikiska republiken 1919, blev han ruinerad i en bankkris och lämnade så småningom Europa för USA. Under sin fortsatta karriär bröt han ny mark inom flera framväxande ekonomiska fält såsom konjunkturteori, studiet av finansmarknader och entreprenörskapsforskning, och blev troligtvis en av 1900-talets mest inflytelserika samhällsvetare. Efter flykten från Europa erhöll Schumpeter en

professur vid Harvard, men kom alltmer att dra sig undan från det offentliga livet. Han dog år 1950.

Den kreativa förstörelsen

Schumpeter är i dag mest känd för begreppet *kreativ förstörelse* – tanken att tillväxt och förbättring av människans tillstånd är förenad med att existerande strukturer bryts ned. Detta som en oundviklig konsekvens av att resurser fördelas om i en marknadsekonomi.

Schumpeter skiljer på omvälvande och stegvis förändring. Alla aktörer på en marknad ägnar sig åt stegvisa förbättringar inom ramen för ett visst paradigm, men det är genom entreprenören som marknader kan genomgå omvälvande förändringar som etablerar nya paradigm. Dessa genombrott innebär kreativ förstörelse – tidigare strukturer raderas till förmån för det nya. Den kreativa förstörelsen är nödvändig för att bereda väg för nya, bättre idéer. När exempelvis digitalkameran gjorde sitt intåg, förstördes otaliga företag och livsverk knutna till den analoga kameran. Detta som ett nödvändigt ont – marknader som inte har kreativ förstörelse kommer oundvikligen att stagnera.

Även om begreppet kreativ förstörelse oftast används fristående, är det ursprungligen en del av Schumpeters syn på marknadsekonomi. Han riktade, i likhet med de flesta österrikiska ekonomer, kritik mot

den handelsteori och statistiska syn på ekonomi som fanns under 1900-talets början. Makroekonomiska modeller, med stark betoning på olika typer av jämvikter, hade börjat växa fram, som såg ekonomin som något trögrörligt som enbart ändrades av yttre faktorer. Marknadsekonomin, menade Schumpeter, borde i stället ses som en dynamisk och utforskande process, en stökig utveckling över tid som innebär ständig förändring med nya aktörers intåg, uppgång och fall. Kunskapen hos en aktör är alltid begränsad, och tillfälligheter kan vara avgörande. Det är över längre tid man ska bedöma hur en marknad fungerar, inte genom statistiska modeller och idealiserade begrepp (som perfekt konkurrens) som döljer vad som egentligen pågår. Detta synsätt ledde honom till en något säregen syn på bland annat monopol, som han menade inte nödvändigtvis var ett problem. Han sammanfattade sin syn genom att säga:

”Problemet [för nationalekonomer] brukar uppfattas som hur kapitalismen förvaltar befintliga strukturer, medan det verkliga problemet är hur den skapar och förstör dem. Så länge man inte inser detta är det meningslöst att studera ämnet” och genom att säga ”Ekonomisk tillväxt, i en marknadsekonomi, innebär tumult”.

Entreprenören

Den dynamiska marknadsprocessen påverkas inte bara av yttre faktorer, såsom krig och tullar, utan också av inre krafter, i form av individer som agerar självständigt. Särskilt viktiga för Schumpeter är entreprenören, som genom nya metoder eller produkter kan skaka om i ekonomin och driva den framåt. Dessa, menade Schumpeter, hade behandlats ytterst styvmoderligt av tidigare ekonomer, som ständigt hänvisade till abstrakta marknadskrafter som svar på frågan varför tillväxt och innovation kommer till stånd. Individens risktagande hade tidigare underskattas .

I sitt tidiga verk *Theory of Economic Development* (1911) sätter Schumpeter entreprenören i centrum för den ekonomiska utvecklingen, och lade en grundsten till det som i dag kallas den österrikiska skolan. Boken utgör ett exempel på det angreppssätt som utmärker skolbildningen och som Schumpeter kallar metodologisk individualism. Studiet av ekonomi måste utgå från den individuella nivån och den enskildes förutsättningar, snarare än ett från ett gudomligt ovanförperspektiv med givna data.

Marknaden som utjämnare

Hos den senare Schumpeter framträder ett större intresse för ekonomins sociala påverkan på samhället och ett synsätt som är svårt att skilja från den

tidiga Hayek. Inte bara, menar Schumpeter, medför marknadsekonomin en våldsam ökning i levnadsstandard för breda lager i samhället utan den medför också andra typer av utjämning av samhället, där avståndet mellan fattig och rik blir mindre. Likhet inför lagen blir en självklarhet, grundläggande utbildning tillgänglig för alla växer fram, rösträtten blir allmän och kvinnor och män mer jämställda. På det internationella planet såg Schumpeter hur kommunikationer och handel minskade ojämlikheten mellan länder och gjorde det allt svårare att bygga våldsamma nationella kulturer som urartade i stora offer av människoliv. Marknaden, och marknadsekonomis institutioner, utgör, enligt Schumpeter, en enorm utjämnande kraft.

Det finns tveklöst invändningar mot resonemanget, men faktum är att Schumpeter avsåg den historiska perioden mellan fransk-tyska kriget och första världskriget. Endast då var de statliga ingreppen så begränsade att en marknadsekonomi faktiskt rådde i stora delar av västvärlden.

Demokratiteori

Under senare delen av sitt liv skiftade Schumpeters intresse till framför allt demokratins väsen och funktionssätt. Det är också inom statsvetenskapen som hans kanske mest omdiskuterade och kontroversiella idéer återfinns.

I den moderna västvärlden råder praktiskt taget konsensus kring att politiska institutioner ska vara demokratiska och i hög grad representativa. Det finns också en lång rad argument för en folklig styrning av offentliga maktresurser som de flesta också erkänner.

Ur Lockes och andra liberala tänkares förespråkande av ett samhällskontrakt och kritik mot patriarkala privilegier springer en tanke om fundamental likhet i politiska spörsmål. Ur den parlamentariska traditionen i såväl antika som anglosaxiska länder hämtas ett annat: det om representation som skydd för individuella rättigheter. Den som har rösträtt och är representerad i politiska församlingar är svårare att ignorera, och har betydligt bättre möjligheter att hävda sin rätt i kollektivt beslutsfattande. Även om man accepterar dessa två praktiska argument för någon form av demokratiskt styrsätt, får man ändå inga svar på frågorna om vad demokratin egentligen ska uppnå eller vad som kännetecknar en framgångsrik demokrati i bredare bemärkelse. Det är i bevarandet av den frågan som Schumpeter intar en intressant roll utanför mittfåran.

Rousseau erbjuder ett svar på vad demokrati egentligen syftar till. Hans tanke om demokrati som folkviljans förverkligande knyter styrelseskicket till en högre, moralisk dimension. Politiken likställs med ett moraliskt imperativ eller naturlig strävan att ut-

övaden offentliga makten i enlighet med en tänkt, kollektiv folklig vilja. Rösthandlingen blir på detta sätt ett slags bidrag till den kollektiva viljan. I det moderna samhället är detta synsätt främst förknippad med nationalistiska rörelser, där demokratiska beslut ses som förkroppsligandet av en sann kollektiv folkvilja, ståendes över individen och samhällets olika egenintressen.

Sverige å andra sidan vilar på en blandning av deltagandedemokrati och det deliberativa demokratidealet. Med deltagardemokrati avses en demokrati med brett, representativt folkligt deltagande i beslutandeprocesser. Den deliberativa demokratisynen, kanske främst förknippad med filosofen Jürgen Habermas, betonar i stället procedurella värden i beslutsfattandedialoger. Debatt och politiskt samtal, menar förespråkarna, är ett sätt att nå mellanmänskligt förtroende, solidaritet och social tillit genom att etablera gemensamma referensramar och grundade verklighetsuppfattningar.

Gemensamt för dessa tre förhållningssätt är att de i grunden är idealistiska och betonar lekmanamedverkan. Ett underliggande antagande är att det demokratiska beslutsfattandet har en moralisk kärna och fodrar medborgarens aktiva medverkan i styrningen av samhället.

Schumpeter tar fullständigt avstånd från alla former av idealistiska demokratiteorier, och formule-

rade vad som skulle kunna kallas en konkurrensdemokratisk modell. Demokrati, menar Schumpeter, är inte kollektivt handlande, jämlikt utbyte eller styre i folkandans intresse. Den kan inte liknas vid ett torg i det antika Grekland, utan måste förstås som en specifik politisk metod som utvecklats i det moderna samhället. Den bild av folkstyret som växte fram under 1900-talets början, påpekade han, var alltför mystifierad och döljer den krassa konflikten som finns mellan elit och allmänhet.

Modern demokrati, menar Schumpeter, innebär inget annat än en metod för att producera politiska eliter och hålla dem ansvariga genom återkommande val bland de styrda. Den politiska processen är i grunden en konkurrenssituation, där olika budskap, lösningar och företrädare tävlar med varandra om stöd från allmänheten. Något hårdraget kan den breda allmänheten sägas vara engagerad i en slags dragkamp mellan samhällets eliter.

Detta kringskär den offentliga makten och företrädare för dessa eliter, som annars skulle kunna utvecklas till despoter, kontrolleras med hotet att bli ersatt. Snarare än förverkligande av den kollektiva viljan eller medborgerligt samarbete, är demokratin ett sätt för en bred allmänhet att hålla eliternas excesser stången.

I *Capitalism, Socialism and Democracy* beskriver Schumpeter sitt synsätt som att "[d]emokrati är en

politisk metod, det vill säga en viss typ av institutionell ordning för att komma fram till politiska – lagstiftningsmässiga eller administrativa – beslut, och därmed oförmögen att vara ett självändamål”. Något intrinsikalt eller moraliskt värde finns inte i ett demokratiskt styrelsesätt.

Schumpeter såg inte sin demokratiteori som utpräglad normativ, utan snarare som definition eller beskrivning av vad som i praktiken sker i moderna västländer – och de svagheter som den har. Tanken på jämlikhet och lika möjligheter till politiskt inflytande avfärdas raskt, och Schumpeter karaktäriserar i praktiken modern demokrati som ett mycket elitistiskt sätt att styra.

I hans ansats går att skymta fröna till det som i dag kallas public choice-skolan. Med det konkurrensdemokratiska synsättet försvinner inte det bistra faktum att politiker i många sammanhang inte bara företräder olika ideologier eller väljare, utan också en egen klass skild från väljare och institutioner. Politiker kommer ha starka egenintressen att stänga ute utmanare, säkra sina positioner, trygga förmåner och motverka konkurrens och granskning – en insikt som bland annat James Buchanan och Gordon Tullock skulle undersöka närmare under 1960-talet och framåt.

Marknadsekonomin död

Ytterligare en bidragande faktor till Schumpeters säregna ställning bland ekonomer är det faktum att han inte hyste några större förhoppningar om marknadsekonomin framtid. Trots att han starkt framhöll dess förtjänster, menade han att den troligtvis inte skulle överleva som ekonomiskt system, utan ersättas av socialismen i takt med det växande välståndet. Anledningen till detta är närmast statistisk – marknadsekonomin balanserar på en knivsegg.

Den frihet som marknadsekonomin kräver är förhållandevis stor. Mängden regleringar som behövs för att bryta ned den och helt enkelt göra den oförmögen att producera välstånd är, för en modern statsapparat, liten. Överlevnaden avgörs alltså av huruvida det politiska systemet och det växande välståndet kommer strypa ekonomin eller inte.

Det sekel eller så av frihet som öppnats under 1800-talet utgjorde, för Schumpeter, ett kort andrum, men kommer inte kunna upprätthållas. Ökat välstånd, kritik från intellektuella och högre krav från befolkningen får stater att öka sin kontroll över ekonomin, stoppa den kreativa förstörelsen och rendera marknaden meningslös. Den entreprenöriella andan skulle försvinna med krav på ”social kontroll” och ansvar för samhällsutvecklingen. Det är inte genom revolution utan erosion som socialismen kommer att införas, spådde Schumpeter.

Österrikisk föregångare

Schumpeters eftermäle är stort, men något dunkelt. Hans tänkande har inspirerat en lång rad ekonomer och tänkare, med Mises, Hayek, Popper och Buchanan som några exempel. I de fålt han verkade är det svårt att överdriva hans betydelse, och inom den österrikiska skolan hörs fortfarande den ton som han slog an. Som humanistiskt lagd inspirerade han även andra discipliner, och har refererats till av såväl antropologer och sociologer som rättsvetare.

Tillsammans med sin samtida kollega Ludwig von Mises lade Schumpeter grunden till den mer humanistiskt inriktade ekonomiska forskningen. De två utvecklade den österrikiska skolan till en tydlig ekonomisk inriktning och som konkurrerat med den mer matematiskt tunga neo-klassicismen. Schumpeter och Mises skrev uppskattande om varandra, men ska aldrig ha varit personliga vänner. Faktum är att (den välkända fyrkantige) Mises sägs ha haft svårt med Schumpeters mindre kategoriska och mer ödmjuka förhållningssätt till marknadsökonomien.

I vidare samhällsvetenskaplig mening är Schumpeter del av en tongivande skara nedstämde liberaler vars verk tröskats av otaliga 1900-talsstudenter. Hayek, Popper och Schumpeter flydde alla den framryckande nazismen i Österrike och skrev, var och en på sitt håll, inflytelserika verk som skulle

komma att bredda den liberala idétraditionen. Hay-eks *Vägen till trälldom* (1944), Poppers *Det öppna samhället och dess fiender* (1945) och Schumpeters *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942) blev på många sätt startpunkten för en ny formulering av liberalismen, med försvaret av det öppna och fria samhället i fokus.

Relevans idag

Är Schumpeter relevant i dag? För det första kan konstateras att Schumpeter varen utpräglad akademiker och teoretiker. Det är inte utan ironi att hans två praktiska försök i ekonomi – som kortvarig finansminister och som bankdirektör – slutade med fiasko. Den österrikiska ekonomin kapsejsade med honom vid rodret, och hans enda försök till spekulation i finansbranschen lämnade honom ruinerad.

Det är med andra ord inte helt överraskande att det är inom akademien och gärna i metodfrågor som han gjort sitt mest bestående intryck. Det gör honom också något svårtillgänglig och först medelbart relevant i politiken, skymtandes i bakgrunden. Den som försöker finna konkreta policyrekommendationer eller systembyggen i hans verk kommer att leta förgäves.

Å andra sidan är den typen av forskning han bedrev mycket aktuell idag. Den statliga industripolitiken i Europa, som successivt monterats ned sedan 70-ta-

let, har gjort en oväntad comeback, inte sällan med miljömotiv som förklädnad. Politiska prestigeprojekt, statlig kapitalförsörjning och handelshinder lider alla av de problem som Schumpeters forskning kretsade kring – övertron på politisk styrning som hot mot spontana och normbrytande initiativ. Entreprenörskap och tillväxt kan inte kommenderas fram, utan kräver en stökig, svårbegriplig och decentraliserad process.

Dessutom upptäcker den som bär schumpeterianska glasögon snabbt hur frånvarande den kreativa förstörelsen är i dagens västvärld. Den tendens som Schumpeter fruktade, att politiken ständigt skulle undertrycka experiment och osäkerhet till förmån för kontroll, är tydlig, särskilt efter större kriser. Antalet zombieföretag, alltså bolag som saknar en långsiktigt lönsam och konkurrenskraftig affärsmodell men som hålls uppe i kraft av sin storlek och tillgång till billiga krediter, ökar ständigt. I stället för att låta verksamheten gå omkull eller ombildas, frigöra kapital och resurser och se nya företag växa fram, bevaras allt fler företag som någon slags samhällsstabiliserande institutioner.

Hade Schumpeter betraktat utvecklingen inom exempelvis EU:s inre marknad hade han sannolikt blivit nedslagen av försöken till reglering av ett framgångsrikt, spontant ekonomiskt liv. Statliga investeringsfonder, symbios mellan politik och nä-

ringsliv, cementering av befintlig teknik, reglering av internet, påbudna investeringar och enorma byråkratiska överbyggnader gynnar stora, befintliga aktörer, men underminerar bit för bit möjligheten för små konkurrenter att driva på samhället genom kreativ förstörelse. Poliken är i full färd att söva marknaden.

Lästips

Schumpeter skrev aldrig något större verk riktad till en bredare publik och tog inte ställning offentligt i politiska frågor. Till överväldigande del är Schumpeters verk akademiska och tämligen svårtillgängliga, och inga av hans böcker har heller översatts till svenska.

Ett antal föreläsningar, utdrag och en av hans böcker erbjuder dock en mer översiktlig introduktion till hans teorier. Introduktioner till den österrikiska skolan erbjuder ofta korta sammanfattningar av Schumpeters viktigaste bidrag.

Joseph Schumpeter: *Capitalism, socialism and Democracy* (1942)

Nicoline Kinch: *Kan kapitalismen överleva?* (1976)

Joseph Schumpeter: *Schumpeter: Om skapande förstörelse och entreprenörskap* (2008)

Johan Hakelius: *Den österrikiska skolan* (2016)

Thomas Sowell

1930- | Av Patrik Strömer,
viceordförande 1997-1998

Thomas Sowell är en av vår tids mest fascinerande tänkare. Han disputerade i nationalekonomi under Milton Friedman vid Chicago University, då 38 år gammal. Under mer än ett halvt sekel har han skrivit över 30 böcker i vitt skilda ämnen, samt fått tusentals upplysande artiklar publicerade. Hans bestående insats ligger mindre i de direkta akademiska meriterna på forskningsområdet och mer genom att outtröttligt förstå och förklara olika samhällsfenomen, alltid med en solid empirisk bas. Om teorier och modeller inte förklarar det de påstår sig förklara, behöver de överges eller förbättras.

Sowell föddes i den amerikanska södern, blev tidigt föräldralös och flyttade vid nio års ålder till New York med sina äldre släktingar. Han gick på high school men fick hoppa av sin utbildning på grund av brist på pengar och bråk inom familjen. Under flera år arbetade han på ströjobb och rekryterades till US Marine Corps under Koreakriget. Så små-

ningom läste han kvällskurser, visade sin begåvning och rekommenderades till Harvard där han tog examen med utmärkta betyg. Hans nyfikenhet och intresse för politisk filosofi präglades inledningsvis av Marx och Engels teorier om fattigdom och ojämlikhet i samhället. När han senare kom att studera det amerikanska programmet för minimilöner hos sockerarbetare i Puerto Rico tvingades han inse att verkligheten inte alls stämde överens med teorierna, och att de statliga tjänstemännen var mer intresserade av att programmet i sig fortsatte än att de som arbetade på sockerfälten fick en bättre situation. Omvändelsen bidrog till en ny sorts nyfikenhet hos Sowell. I stället för att finna färdiga svar, handlade det för honom allt mer om att ställa rätt sorts frågor för att nå fram till hypoteser med större förklaringsvärde än de gamla. Som svar på frågan om varför han slutade vara marxist ska han ha svarat ”Erm... Facts?”.

Medborgarrättsrörelsen

Under 1960-talet och doktorandstudierna var han också aktiv i diskussionen om medborgarrättsrörelsen och de diskriminerande lagarna i USA:s södra delstater. Ättlingarna till de slavar som fördes från Afrika till USA var visserligen inte längre slavar, men deras status som medborgare var inte likvärdig i alla delstater. Dessa Jim Crowe-lagar ifrågasattes allt mer under efterkrigstiden och medborgarrättskämpar och aktivister av skilda slag, från

Martin Luther King till Malcolm X, fick även stöd av nordstaterna. Sowell var inte imponerad av rörelsens ambitioner, utan menade att det inte skulle vara tillräckligt med formellt lika rättigheter mellan svarta och vita för att skapa en bättre framtid. Han hade som svart själv inte fått en känsla av underlägsenhet inpräntad i sig, utan trodde fullt och fast på meritokratins förtjänster, inte minst manifesterat av sin färdighet i matematik som vida översteg hans (i de flesta fall vita) klasskamraters resultat. En ekvation struntar fullständigt i pigmenten hos den som räknar ut den. Senare kom han mer att möta fördomar, men sällan direkt. Det vanligaste var överraskningen hos andra människor när de insåg att skribenten och författaren Thomas Sowell var svart, och det kan förvisso verka nedslående, men var enligt honom knappast en källa till strukturell uppgivenhet.

Sowell fick därför en hel del kritik från andra svarta som menade att han inte var tillräckligt villig att delta i kampen. Men själva kampen var aldrig ett självändamål för Sowell, utan resultaten. Han var själv kritisk mot de mer eller mindre självutnämnda ledare som såg sig själva som talespersoner för en rad individer vars skillnader översteg likheterna.

Han skrev en rad artiklar och deltog i debatter. År 1972 utkom *Black Education: Myths and Tragedies* var hans första större bok i ämnet. Långt senare

skrev han sin ”kultur-trilogi” bestående av *Race and Culture*, *Migrations and Cultures* och *Conquests and Culture*, som utkom under andra halvan av 1990-talet.

Sowell var bekymrad över den särbehandling som förespråkades av många svarta och en hel del vita som stödde de svartas sak. Utan meritokrati kommer det alltid att kunna väckas misstankar om att en svart person inte förtjänat sin position på meriter, utan för att ha blivit inkvoterad. I sina verk visade Sowell dessutom stöd för att sådana misstankar förekom.

Genom historiska observationer kunde han också visa att fenomen som oroade samtiden eller betraktades som samhällsproblem var något som förekommit tidigare. Det blev kontroverser när han ansåg att det inte borde vara så förvånande att det är skillnader i IQ-testresultat mellan olika grupper i USA, när vi vet att liknande skillnader förekommer mellan olika immigrantgrupper genom historien. Men också att de förändrats över tid. Polskättade amerikaner hade ungefär samma resultat som svarta vid tiden för första världskriget, liksom judar. Numera har de polskättade IQ över genomsnittet och en fjärdedel av alla amerikanska Nobelpris har tilldelats personer med judisk härkomst. Ökat ekonomiskt välstånd och höjd social status följs åt och därefter tycks även förbättringar i kognitiv förmåga

följa. Utan möjligheten att bli rikare än sina föräldrar skulle inte heller barnen ha kunnat bli intelligentare än sina far- och morföräldrar.

I stället för att förneka verkligheten ansåg Sowell att samhällets uppgift skulle vara att först erkänna den och sedan se till att de grupper som anses svaga eller orättvist behandlade får lika rättigheter och dessutom någon form av agens som gör att de kan påverka sina liv. Många välfärdssystem är utformade så att den som anstränger sig och vill göra något åt sin situation inte bara blir av med det statliga stödet, hen måste också betala till alla dem som inte vill ändra på något, av apati, ignorans eller uppfosturan. Då har det skapats problem som är betydligt svårare att lösa.

Situationen i USA och utvecklingen under senare år får tyvärr sägas ha gett Sowell rätt i sin analys. Skillnaden i skolresultat, tonårsaborter, kriminalitet, inkomst och livslängd skiljer sig åt. Ett samhälle som ställer lägre krav på vissa grupper kommer också att se att dessa grupper som helhet har det sämre, även om det finns individer som hade klarat sig oavsett.

Ekonomi

Thomas Sowell är utbildad nationalekonom, men hans breda intressen och förmåga att finna felaktigheter lite varstans har gjort att hans namn kanske förknippas med en rad andra fält. Hans avhandling-

en belyste Says lag och analyserade den i ljuset av 1820-talets debatt om överskott på varor, samt den keynesianska analysen av depressionen på 1930-talet. Says lag säger att varje utbud kommer att mötas av efterfrågan. I sin förenklade form framstår påståendet som intuitivt självklart. Men alla som försökt att lägga upp en annons på Blocket med ”Bortskänkes mot avhämtning” vet att verkligheten inte alltid är så enkel. Den djupare analysen av skillnader mellan utbud och efterfrågan kom att få stora politiska implikationer. Med Keynes etablerades en politiskt lättillgänglig teori som fortfarande har sina anhängare, nämligen att lågkonjunkturer beror på att människor inte har råd att efterfråga det som erbjuds. Om staten bara ger pengar till dessa människor kommer efterfrågan att öka, lagren av osålda varor att tömmas och ekonomins hjul börja snurra igen. Keynes ”råkade” dock missa en väsentlig aspekt, nämligen att även sådan artificiell efterfrågan behöver täckas upp av något. Är det nya statliga pengar kommer resultatet ofrånkomligen att bli inflation.

Sowell dyker alltså bortom det keynesianska paradigmet som var starkt rådande i västvärlden under 1960-talet innan USA lämnade Bretton Woods-systemet 1973, och undersöker de historiska rötterna på riktigt.

Först år 2000 utkommer han med ”Basic Economics” som är en lärobok, främst avsedd för icke-eko-

nomer. Här märks det att Sowell tillbringat tid med Friedrich Hayek och Milton Friedman på universitetet. Det faktum att priset i en marknadsekonomi är bärare av oerhörda mängder information gör att kunden inte behöver välja mer än mellan värdet och kostnaden. Och det beslutet påverkar indirekt miljontals människors beslut i en oöverskådlig väv av mellanmänniska interaktioner.

Det typiska exemplet som Sowell framför är ett hotell som fördubblar sina priser på rummen efter att en orkan gjort hundratals människor hemlösa. Den som inte förstår ekonomi kan då bli upprörd över hotellägarens girighet. Men som Sowell förklarar att den verkliga effekten är inte att rummen blir dyrare och att hotellet tjänar mer. Det som händer är att en familj med två barn då tränger ihop sig i ett enda hotellrum, när de annars hade bokat två rum. Då blir det andra rummet tillgängligt för en annan liknande familj som annars hade blivit lämnad utan tak över huvudet. Det är hela vägen fram man måste tänka för att förstå marknaden. Långt ifrån alla gör nu det, men för den som orkar tänka en gnutta blir belöningen ett exempel att använda för resten av livet. Den sortens enkla och pedagogiska exempel har sannolikt gjort mer för förståelsen för marknadsekonomi än alla Excell-tabeller och grafer i världen.

Conflict of Visions

Ett av Sowellts viktigaste bidrag till det allmänna tänkandet finns i boken *Conflict of Visions* (1987), där han delar in mänskligt tänkande i två huvudfårar. Enligt Sowell själv är denna bok hans enda verkligt unika insats som teoretiker, i övrigt är det analys av empiri eller populariserande av redan känd kunskap som dominerat hans arbete.

Sowell delar grovt upp mänskligheten i två grupper som betraktar världen på olika sätt. Det första sättet att tänka är obegränsat och ser inte motsättningar mellan sinsemellan oförenliga mål. Samhällets brister och problem handlar om människors bristande vilja och frånvaron av politiska beslut. Det andra sättet inser att det alltid kommer att finnas målkonflikter och att vi kommer att behöva göra avvägningar mellan olika bra saker eller olika dåliga saker, eftersom det är så verkligheten ser ut.

De som utgår från det förstnämnda tankesättet, ”unconstrained visions”, tycker det är jobbigt med naturlagar eller att människor röstar emot ett förslag. I svensk kontext kan detta sammanfattas med Olof Palmes ord ”Politik är att vilja”, som efter hans död kommit att tolkas som att ett majoritetsbeslut kan avgöra hur verkligheten ska se ut. Grundtan-ken är att om alla bara blir ordentligt kristna, sanna kommunister, övertygade muslimer, engagerade klimatvänner, tillräckligt woke eller något annat så

kommer verkligheten att behöva anpassa sig. Dessutom finns alltid närvarande det faktum att man måste knäcka ägg för att göra en omelett, alltså att vilka offer som helst kan godtas i kampen för det goda och rätta.

På ett plan liknar denna syn det som konstnärer och artister bär med sig. Alla som inte är coverband eller målar tavlor efter färger som nummer, har en ambition att skapa något nytt, något som ännu inte existerar. Eller som Walt Disney uttryckte det: "If you can't dream it, you can't make it". Det är vackert. Men det fungerar uppenbarligen inte när det gäller energipolitik eller säkerhetspolitiska frågor.

Det begränsade tänkandet kallas också för det tragiska tänkandet. Den jobbiga verkligheten sätter verkligen gränser för vad som är möjligt. Det utopiska blir inte sant bara för att tillräckligt många önskar sig det tillräckligt hårt. Det kommer alltid att finnas avvägningar mellan olika intressen och målkonflikter som gör att alla inte blir nöjda.

Det handlar alltså, enligt Sowell mindre om faktaresistens när människor är oense, utan mer om att de obegränsade alltid ser feghet, köpta intressen och konspirationer som hinder för det perfekta samhället, medan de begränsade anför att verkligheten inte hittills har gett dem anledning att ändra på sin grundläggande analys.

Citaten

Det finns ett Twitter-konto som enbart publicerar korta citat – Thomas Sowell Quotes, där små pärlor publiceras med jämna mellanrum. ”Facts can be ignored, but their consequences cannot be escaped” eller “The most basic question is not what is best, but who shall decide what is best.” Det är förstås lättillgängligt och kan i bästa fall skapa nyfikenhet. Men samtidigt missas också djupet i den analys som föregår formuleringarna. Thomas Sowell är en genuint nyfiken person som vill se en bättre värld och inte räds att använda empiri för att nå dit. Hans analyser så tydligt och klart visar att frihet är bästa sättet att nå goda resultat och att alla andra vägar som hittills har prövats har resulterat i misslyckanden.

Sowell på svenska

På svenska finns *Vägen ut ur slummen: Marknader och minoriteter*, samt *Ekonomisk praktika* utgivna av Timbro. Båda är i skrivande stund slut på förlaget och kan möjligen återfinnas på antikvariat eller i bokhyllan hemma hos nyfikna kufar.

**FRIHETEN I
SVERIGE**

Carl Jonas Love Almqvist

1793–1866 | Av Johanna Trapp

Carl Jonas Love Almqvist var en svensk författare, lärare, präst, kritiker och tonsättare – en sann allkonstnär enligt tidsandans ideal. I sitt författarskap skrev han både skönlitterära och journalistiska texter, men även läroböcker. Hans mest kända verk är *Det går an*, en roman som ledde till 1800-talets största moralpanik i Sverige.

Bakgrund

Carl Jonas Love Almqvist föddes 1793 på en gård i Upplands Väsby som son till krigskommissarien och lantbrukaren Carl Gustaf Almqvist och publicistdottern Birgitta Gjørwell. Almqvists morfar uppmuntrade mycket till lärande. Almqvists mor dog 1806 och lämnade efter sig tre minderåriga barn. Huruvida Carl Jonas Love Almqvist hade varit geijerit om han studerat idag är svårt att veta, men studerade vid Uppsala universitet gjorde han.

År 1824 gifte han sig med sin ungdomskärlek Anna Maria Andersdotter Lundström. De träffades redan under barndomen då hon var barnflicka till Carl Jonas yngre syskon efter att hans mor dog. ”*Vår kärlek knöts och uppväxte – oansad, okänd såsom en enkel ros i en dunkel lund*” berättar Almqvist i ett brev till en vän. De hade varit ett par sedan 1812 men gifte sig först 1823. Det var ovanligt att vara ett par så länge utan att gifta sig på den tiden – det första av flera ovanliga relationsbeslut Almqvist fattade.

Almqvist prästvigdes 1837. Två år senare utgavs boken *Det går an*. Dess innehåll ansågs olämpligt att kombinera med prästyrket. Under präststudierna växte ett agg fram inom honom gentemot kyrkans, enligt honom, godtyckliga regler. Han blev avskedad som rektor och fick ingen befordran som präst på grund av den syn på kyrkan som beskrevs i *Det går an*. Till följd av detta började han skriva i den liberala pressen, med fast anställning på *Aftonbladet* från och med 1846. Det var även *Aftonbladets* grundare Lars Johan Hierta som genom sin förläggarverksamhet hjälpte Almqvist att få liberala texter och böcker publicerade. Om Hierta kan du läsa i en annan text i *Guruhandboken*.

På grund av bland annat ekonomiska skäl och diffusa mordanklagelser flydde Almqvist hals över huvud till USA 1851. Väl där gifte han om sig, utan att först ha skilt sig med sin fru i Sverige. Polygami är

olagligt – särskilt enligt kyrkan. Ett annat ovanligt relationsbeslut av författaren.

Även om Almqvist flyttade till USA mot sin vilja verkar han haft förhoppningar om att lyckas där. Han beskriver i ett brev hem till familjen 1854 att det känns som att vara en helt nyinflyttad student i Uppsala att vara ny i USA.

Väl i USA försökte Almqvist slå sig fram som skribent och journalist för amerikanska tidningar. Men redan tidigt grusas hans förhoppningar. Det är två kategorier av människor som har det särskilt svårt i det nya landet, påpekar han i ett brev från sommaren 1854 – han

själv kunde räkna sig till båda: dels är det de fattiga invandrare som inte duger till kroppsarbete, dels ”bok- och skrifvar-folk, med ett ord, just den arma klass, hvartill jag hör, och hvartill ni skulle höra, om ni vore här. Hvad dessa hafva att utstå, kan knappt beskrivas.”

Carl Jonas Love Almqvist var mycket förtjust i både Sverige och hembygden i Uppsala, någonting som märks tydligt i hans bok *Törnrosens bok* (1833). Därför längtade han hem under hela sin tid i Amerika. Hem till Sverige, hem till fru och barn. Trots denna hemlängtan skulle det dröja femton år innan han försökte ta sig hem igen. 1865 reste han till Tyskland för att äntligen försöka ta sig hem, men

dog tyvärr innan han hunnit fram till Sverige, och fick därför aldrig återse sin kära hembygd eller de barn han så djupt saknade. Ett dystert avslut på ett liv fullt av väntan på bättre tider.

Det går an (1839)

Carl Jonas Love Almqvist mest kända verk kom som sagt att bli *Det går an*, en kortroman som gick till frontalangrepp på äktenskapet som institution och det skråväsende som hindrade kvinnor från att bli ekonomiskt självständiga. Almqvist verk kan sägas ligga långt före den tid han verkade i, med ett både liberalt och feministiskt budskap: utan äktenskapets bojar kan kvinnor leva ett friare liv. *Det går an* är ett av de mest inflytelserika verken i den svenska litteraturhistorien, och dess publicering ledde till en viktig kulturell debatt i Sverige. Romanen utmanade samhällets konservativa värderingar och anses ha varit en av de första moderna feministiska verken i Sverige.

Frihetliga ekonomiska idéer har även en central plats i berättelsen: kvinnor skulle ges rätten till privat ägande och ha ett liv utanför hemmet, samtidigt som skråväsendet skulle avskaffas. Boken lyfter såväl kritik mot kyrkans stelbenthet som mot kvinnors orättvisa förutsättningar i samhället. Boken kom att publiceras på Lars Johan Hiertas förlag. Om Lars Johan Hierta kan du läsa mer i ett annat avsnitt av Guruhandboken.

Romanen fick stark kritik från samhällets konservativa kretsar. De ansåg att boken hotade samhällsordningen och den moraliska integriteten varpå samhället vilar. Men boken fick också stöd från några, till exempel Hierta, som såg boken som ett viktigt första steg i ett mer liberalt och, i nästa steg, feministiskt Sverige.

Handling

I *Det går an* följer vi sergeanten Albert och glasmästardottern Sara Videbeck som träffas på en ångbåt mellan Stockholm och Arboga. Albert blir direkt nyfiken på Sara eftersom han inte kan avgöra om hon är gift eller inte. De börjar prata och Albert blir förvånad att Sara insisterar på att betala för sina egna varor, trots att Albert erbjuder sig. De blir snabbt förtjusta i varandra och bestämmer sig för att fortsätta resan till land i varandras sällskap, med svepskälet att det gynnar dem båda ekonomiskt. Under resans gång ”lever de som man och fru”, en mening som antyder att de har en sexuell relation.

När bokens huvudpersoner väl lär känna varandra bättre berättar Sara om sitt agg mot äktenskap. Hon berättar om sina föräldrars olyckliga äktenskap, och om hur viktigt det är för henne att få behålla sin frihet. Framförallt vill hon behålla glasbruket med tillhörande verkstad och hus som hon tagit över efter sin far. På det viset kan hon försörja sig själv och slipper därför att gifta sig.

Grunden till ett äktenskap, hävdar Sara Videbeck, kan aldrig vara vigseln – för vigseln är bara en rit. Ett äktenskap ska istället vara en union mellan två människor som älskar varandra. Gör de inte det tvingas de endast leva i varandras sällskap vilket bara leder till olycka och instängdhet.

Till en början förstår Albert inte alls Saras resone-
mang, men med tiden blir han mer och mer överty-
gad. Boken slutar med att Sara och Albert kommer
hem till hennes hem i Lidköping och planerar att
Albert ska hyra två rum i Saras hus, så att de kan
leva tillsammans utan att behöva ha gemensamt
hushåll.

Symbolik

”Sara Videbeck är också ett mellanting” “Land-
flicka icke, Bondflicka alls icke – men icke heller
riktigt af bättre klass” [...] och uppträder ibland i
vit kambrickshatt som en mamsell, ibland i kapott
eller huvudkläde som en jungfru”. Detta är första
meningen på boken och sammanfattar fint vad Sara
Videbeck är. Hon är inte en vanlig flicka, men ingen
prinsessa heller. Det här är hon och hon är någon-
ting nytt och okänt.

Den efterföljande debatten

Bokens utgivning gav upphov till århundradets kul-
tur och moraldebatt. Både liberala och konservativa
röster kritiserade *Det går an*. Sara sågs av konser-

vativa som en galning som inte borde få påverka samhällets unga eftersom hennes beteende inte var eftersträvansvärt. Liberaler ansåg att hon levde i en utopi som inte var nåbar, och kanske inte ens önskvärd.

En annan vanlig kritik var att äktenskapet var en helig institution. Konservativa tidningen *Svenska Biet* beskrev *Det går an* som ”blott en uppmaning till fri sammanlevnad med en älskarinna” (10 januari 1840). Även flera av Almqvists nära vänner vände sig emot honom efter bokens publicering.

Tidningen *Dagligt Allehandas* J. P. Theorell deklarerade att Saras handlande ”tedde sig alltför osannolikt”. Tidningen *Eos* redaktör C J Lénström skrev en artikelserie i januari 1840 till följd av boken: *Om Qvinnans Emancipation*. Hans argumentation gick ut på att analysen av kvinnors situation var felaktig. Ett budskap i artiklarna var att kvinnor redan hade de rättigheter de behövde. Lénströms kände sig antagligen tvingad till att skriva den här kritiken, eftersom han hade en akademisk och kyrklig karriär. Därför var han tvungen att lyssna på de konservativa och akademiska opinionerna i Uppsala. Men trots detta ändrade Lénström delvis inriktning på artiklarna sedan Almqvist börjat brevväxla med honom.

Som kritik skrevs även en mängd fortsättningar på boken likt Lénströms, där en rad olika författare

skrev vad de trodde hände efter att läsaren lämnar Albert och Sara i Almqvists berättelse. Fortsättningarna i fråga visade vad författaren hade för åsikter.

J V Snellman hette en finsk filosof och publicist som fick publicera *Det går an. En tafla ur lifvet. Fortsättning*. I Snellmans fortsättning bor Albert och Sara ihop i Lidköping. De har fyra barn och alla är odöpta. Albert, som börjat tröttna på Sara, träffar en ny kvinna som han förälskar sig i. Fortsättningen slutar med att Albert blir alkoholiserad, Sara har lungshot, deras son tvingas tigga på Stockholms gator och Albert drunknar till slut i strömmen.

Nästa följskrift kom från Malla Silfverstolpes *Männe det går an?*. Almqvist hade tidigare hyllats i hennes kretsar men mycket förändrades efter *Det går an*. Det märks i hennes bok, som då sågs som relativt positiv till Almqvist. Hennes version utmynnar i en försoning. Ortens kyrkoherde lyckas övertyga Sara om att äktenskapet är ett skydd mot egoism och ett skydd för barnen. Till sist tackar Sara ja och de båda gifter sig. Författaren beskriver hur lycklig Sara till slut är, nu när hon äntligen är lyckligt gift.

Gemensam för all kritik mot Almqvist, inklusive den som sågs som varande på hans sida, var synen på sex utanför äktenskapet som djupt syndfullt. Kritikerna förstod heller inte hur man kan förkasta den trygghet som kyrkan och äktenskapet innebär

både för kvinnan och barnen. De trodde inte att två personer kunde leva ihop som Sara och Albert hela livet utan att det ledde till otrohet och olycka.

Givet dess samtid är den kritiken dock inte helt utan grund. Det var tufft att vara kvinna, gift men om möjligt ännu värre som ogift – aldrig få äga, aldrig få rösta och att aldrig bli myndig. Aldrig tjäna sina egna pengar och kanske aldrig vara lycklig på riktigt. Att föda barn utanför äktenskapet var dessutom otroligt skamfullt ur både kyrkans, samhällets och lagens synvinkel. Hur man än vrider och vänder på det är kvinnor som Sara fast i 1839 och allt som kommer med det.

Nutida funderingar kring boken

I dagens ljus framstår Sara Videbeck som en klok person. Det är tydligt att Almqvist själv hade en mer liberal syn på relationer och äktenskap. Från att ha uppvaktat en flicka i tio år innan han gifte sig med henne, till att gifta om sig i USA trots att han redan var gift i Sverige. Man kan anta att hans präststudier väckte fler frågor om livets mening och kyrkans roll än vad kyrkan nog hade velat.

En romantiker som undertecknad vill säga att jag önskar att Sara och Albert hade gift sig i alla fall, men man förstår att Sara har rätt i allt hon säger – det finns inte en chans för henne att leva så fritt som hon gör nu i någon annan konstellation. I den

sitsen hon sitter är det hon snarare än Albert som har den största makten, ekonomiskt såväl som i deras förhållande.

Resultatet

Det skulle dröja fram till 1919 innan kvinnor fick rösträtt, men *Det går an* ledde till 1800-talets största debatt om moral i Sverige. Kanske är det därför inte en slump att ogifta kvinnor, vid anmälan hos domstol, år 1858 får rätt att bli myndiga vid 25 års ålder – tjugo år efter att *Det går an* publiceras.

Senare under 1800-talet blev så kallade ”Stockholmsäktenskap”, det vill säga samboskap, allt vanligare. Enligt Riksarkivet föddes en tiondel av alla barn utanför äktenskapet i mitten av 1800-talet. Det finns teorier om att det var upp till 40 procent i Stockholm, till följd av den stora andelen unga i den snabbt framväxande arbetarklassen som bodde långt ifrån släktens dömande blickar.

Konsekvensen blev allt fler fosterbarn och överfulla barnhem. Enligt *Populär Historia* bodde endast 38 procent av barn födda utanför äktenskapet 1889 med en förälder när de var sex månader gamla. ”19 procent bodde i fosterhem, på barnhem, eller var omhändertagna av fattigvården. För drygt 42 procent är ödena okända, men ett rimligt antagande är att de var fosterhemsplacerade hos främlingar. I de mest extrema fallen talades det om ’änglamakeri’,

det vill säga medveten vanvård som orsakade barnens död.” Man kan därför anta att en del av samhällets kritik av Almqvists bok kom från empiri av hur det oftast gick för ogifta mödrar och barn som föddes av dem.

Tack och lov innehöll 1800-talet och 1900-talet en rad viktiga och frihetliga reformer för kvinnor, och barn för den delen. Möjligheten att bli myndig, att äga, rösträtten, att få föda barn på sjukhus anonymt med mera. Men även viktiga sociala och kulturella förändringar. Rätten att få bo ogift med vem man vill, göra en abort – eller kunna föda barn fast man är ogift – rätten att vara annorlunda helt enkelt – blir starkare och starkare för varje år som går – låt oss se till att det förblir så.

Som ung kvinna har jag mycket att tacka Carl Jonas Love Almqvist för. Han öppnade kyrkans pandoras ask – så att jag kan leva lite friare idag.

Lästips

Det går an (1839)

Almqvists kändaste bok tillika den som cementerade honom som en liberal författare. Följ Sara och Alberts kärlekshistoria i denna nästan tvåhundra år gamla fängslande roman.

Törnrosens bok (1833)

En samling av flera av Almqvists dikter, berättelser och tankar.

Smaragdbruden (1845)

Boken innehåller många miljöskildringar från tidens Stockholm. Handlingen utspelar sig mestadels i huvudstaden och huvudperson är den unge Gustaf Carl Mannerskog. Han blir inblandad i en arvstvist och när han försöker ställa allt till rätta råkar han ut för äventyr och missöden.

Realisten och liberalen (1923)

Algot Werin var professor i litteraturhistoria i Lund. 1923 disputerade han med doktorsavhandlingen "C.J.L. Almqvist. Realisten och liberalen". I avhandlingen kartlägger Werin Almqvists liberala utveckling från 1835 till 1840, där *Det går an* står i centrum.

Fredrika Bremer

1801-1865 | Av Björn Hasselgren

Fredrika Bremer (1801–1865) är märkligt närvarande men ändå diffus i diskussioner om 1800-talets intellektuella debatt och utveckling. Å ena sidan är frågor om jämställdhet mellan könen, och kanske mest frågor om kvinnors lika möjligheter – som män – att leva ett fullt liv efter sina egna förutsättningar och önskemål, numer något av ett svenskt kärnvärde, både till höger och vänster på den politiska skalan. Å andra sidan är kännedomen om Fredrika Bremer och hennes verk rätt så begränsad, utanför en snävare krets av litteraturvetare och aktiva i olika Fredrika Bremer-föreningar.

Ofta förknippas Bremer idag kanske med mer radikalt feministiska program, något som framstår som tveksamt med tanke på vilka idéer hon faktiskt företrädde och stod för. Det program Bremer förde fram kan kanske bäst förstås som en del av en liberal frigörelse från 1800-talets kvardröjande svenska familjerättsliga kvinnodiskriminerande synsätt och

lagstiftning. Målet för Bremer var en utjämning av förutsättningarna som män och kvinnor lever under, inte att mer genomgripande ändra balansen mellan män och kvinnor, utöver det.

Bremer framställs i allmänhet som en person som var relativt tillbakadragen i sitt förhållningssätt till omvärlden. Det var skildringar av familjeförhållanden och kvinnors villkor i den ”lilla världen” i hemmet som stod i fokus för hennes romaner. Samtidigt var det romaner som såldes i stora upplagor för sin tid, i Sverige och i andra länder. Bremers engelska översättare jämförde Bremer med Jane Austen. Berömmelsen var utan tvekan stor, inte minst Bremers resa till England och USA 1849–52 visar på en berömmelse som få svenskar erfarit.

Bremer var något av en världskändis i sin tid. Hon vändades också under sina resor över att bli föremål för så mycket uppmärksamhet. En inte obetydlig paradox finns här; det nära familjära som reflekterades mot den omfattande berömmelsen för Bremer som person. En berömmelse som gav tillträde och möjligheter, men som inte tycks ha tilltalat Bremer i större utsträckning. Det var genom att knyta an till några få viktiga personer i andra länder under sina resor som Bremer tycktes kunna balansera kändisskapet och välbefinnandet.

Omvärlden iaktogs ofta via hemmet och de nära personliga kontakterna som referenspunkt.

Bremers budskap var, även om det idag kan tyckas som relativt försiktigt och balanserat, i sin tid kontroversiellt. Kvinnor skulle ges möjlighet till egen beslutskraft, full myndighet att sköta sina affärer, att ärra och att göra sina livsval. Inte styras av fäder eller makar, inte förpassas till tillbakadragna roller i hemmen som mor och husföreståndare. Möjligheterna till en god utbildning för både män och kvinnor var central i hennes synsätt.

Utbildningen för flickor och kvinnor var något Bremer ofta kom tillbaka till i sina betraktelser över bristerna i Sverige, och i de andra länder som hon besökte. Exempel på goda utbildningsmöjligheter för kvinnor var något som hon fäste stor vikt vid under sina resor i andra länder.

En väsentlig del av Bremers liv ägnades åt författande och skrivande. Romanerna från 1820-tal till 1850-tal kompletterades med kortare artiklar, debattinlägg och noveller. Bremer var en skicklig skribent och spände över flera olika intresseområden; utöver jämställdhet och familjefrågor intresserade hon sig brett för tidens stora filosofiska frågor, den politiska utvecklingen i stort men också för kultur i olika former.

Artiklarna i dagspressen är många och Bremer kan på detta sätt ses som en av de tidiga svenska journalisterna. Hon insåg tidigt hur det var möjligt att

komma ut till en bredare läsekrets både genom ett aktivt samarbete med olika förläggare och översättare i olika länder, men också genom att framgångsrikt förhandla sig till ekonomisk ersättning för sina böcker. Detta i en tid när nutida regler kring upphovsrätt med mera inte existerade.

Många olika upplagor, bättre och sämre i överensstämmelse med originalen, förekom på bokmarknaden. En inte oväsentlig del av hennes efterlämnade brev handlar just om förläggarkontakter. Att hantera formaliteterna kring utgivningen av hennes romaner och reseskildringar var en viktig del i Bremers författargärning. Men så behövdes också inkomsterna.

Fredrika Bremer växte upp i en relativt förmögen familj, ursprungligen i Åbo men från hennes tidiga år med hemvist i Årsta utanför Stockholm. Hennes far Carl Fredrik Bremer var till exempel en av dem som tecknade sig för en stor aktiepost i det 1810 nybildade Göta kanalbolaget, i nivå med vad kungen själv tecknade sig för. Ett sätt att göra sig bemärkt som en av Stockholms mer förmögna. Successivt kom dock familjens finansiella situation att försämrans och längre fram i sitt liv var Bremer beroende av inkomsterna från sitt författarskap för att kunna upprätthålla det självständiga liv med möjligheter att resa, som hon också utnyttjade. Över tid tog hon alltmer kommandot över sitt eget liv.

Som välkänd och medelålders författarinna hade hon en ställning som gav henne möjlighet att agera relativt fritt när det gällde det egna livet. Priset Bremer fick betala, om det nu ska ses som ett pris, var att hon levde som ogift och utan egna barn. Bara så kunde en tillräcklig frikrets för det egna skapandet ges i 1800-talets Sverige, även för en så intellektuellt stark och publikt framgångsrik yrkeskvinna.

Trots den ålderdomliga regleringen av familjerätten i Sverige under 1800-talets första del, där ogifta kvinnor förutsattes stå under förmyndarskap av en far eller bror eller annan släkting, fanns möjligheten för kvinnor att ansöka om myndigförklaring. Enligt Carina Burman (2001) saknas vetenskapligt hållbara källor som styrker årtalet för Bremers myndigförklaring, men det anses ofta ha skett år 1840. Från detta låg vägen öppen för Bremers fortsatta litterära verksamhet. Nu behövde hon inte fråga någon om lov för att resa, tjäna pengar på sitt skrivande eller i andra frågor. Hon var myndig.

Den religiösa kristna basen för Bremers samhällsyn, jämställdhetssyn och positiva förhoppningar på en liberalisering av samhället är uppenbar i hennes texter. Carina Burman (2001) påpekar i sin breda och väldokumenterade biografi över Bremer på att ett tydligare jämställdhetsprogram fick sitt första och tydliga uttryck i en mindre otryckt skrift från 1842 med titeln *Qvinnans emancipation*.

I denna befäster Bremer enligt Burman att ”Qvinnans politiska rättigheter som medborgarinna och röstgäende i lagstiftningen skola en dag erkännas och stadfästas.” Denna syn kom sedan att präglade Bremers skrifter och samhällsanalys fram till hennes sista skrifter. Hennes mest kända roman, *Hertha* (1856), är ett exempel på när denna syn omsätts i en praktisk version, om än i romanform.

Fredrika Bremer hade genom sin ställning som en del av den välbeställda borgerligheten en god anknytning till tidens intellektuella cirklar redan från tidiga år. Hennes författarskap breddade successivt hennes kontaktnät, både i Sverige och andra länder. Flertalet av de mest välkända kulturpersonligheterna ingick i hennes närmsta vänkrets. Ofta var det personer med ett intresse för den liberala saken och samhällsutvecklingens innebörd och sprängkraft som Bremer umgicks med.

Bland de mer betydelsefulla i hennes vänkrets och nätverk fanns från det senare 1830-talet Erik Gustaf Geijer. Mellan Bremer och Geijer uppstod en nära vänskap på ett personligt plan, men också en stark professionell och intellektuell relation. Diskussionen om de stora samhällsfrågorna; industrialiseringens innebörd, ståndssamhället successiva nedbrytning och frågorna om den politiska representationens utformning, men också jämställdhetsfrågorna, var brännande.

Geijers ”avfall” med en anslutning till en liberal samhällssyn från 1838 och framåt passade Bremer väl. Både Bremer och Geijer var ju upptagna av de stora samhällsfrågorna. Hur skulle det nya liberala samhället utformas och vilka stabiliserande institutioner skulle det finnas att ta till när de gamla föll undan? Svaret för båda låg i det kristna budskapet och tron men också i tilliten till de frivilliga samarbetena i associationerna och föreningarna. Här delade Bremer och Geijer samma brinnande intresse.

Både hade läst *Tocquevilles De la Démocratie en Amérique* (1835) och inspirerats av hur en ung samhällsbildning som USA grundad på demokratiska principer skulle kunna bana väg för en liknande utveckling också i Europa och Sverige. Medan Bremer under 1840- och 50-talen drogs till de mer radikala republikanska liberala, eller ”socialistiska”, rörelserna som hon bland annat besökte under sin resa i USA 1849–51, var Geijer mer försiktig med de republikanska tankarna.

Geijer får nog hela livet ha ansetts vara för monarkin. Och även för Bremer finns uttryck av vördnad för personerna i de kungliga familjerna; hon brevväxlade med den danska drottningen Caroline Amalie, som delade Bremers intresse för de sociala frågorna, och uttrycker i en artikel från världsutställningen i London 1851 en beundran över Prince Albert, som verkar för även de fattigastes förbättrade villkor.

I den intellektuella relationen mellan Fredrika Bremer och Erik Gustaf Geijer kan med fog hävdas att en viktig brännpunkt i 1830- och 40-talens liberalt sinnade intellektuella debatt låg. Flera senare skildrare har noterat vänskapen och det intellektuella utbytet mellan Bremer och Geijer, men kanske sett relationen som huvudsakligen enkelriktad; från Geijer till Bremer. Det förefaller dock rimligt, som bland annat Emil Fernström (1964) påpekat att Bremer och umgänget i hennes vänkrets spelade en viktig roll för Geijer i stort, och det kan konstateras att Geijer umgicks i Bremers sällskap under samma tid som hans liberalism kom att ges ett tydligt uttryck i och med "avfallet" år 1838 och utgivningen av Geijers tidskrift *Litteraturbladet*.

En skarpögd betraktare som Fredrik Böök noterade i en understreckare i Svenska Dagbladet 1921, med anledning av att Fredrika Bremers brev getts ut av Klara Johnsson och Ellen Kleman, att "Fredrika Bremer är Geijers enda lärjunge. Hos Geijer och Fredrika Bremer går den svenska liberalismens höjdlinje." Andra som enligt Böök kunde räknas till denna "höjdlinje" var Victor Rydberg. I en tid som dominerades av en konservativ eller reaktionär ansats, och i Sveriges fall av en fördröjd modernisering, stod ett fåtal intellektuella för att hålla de liberala tankarna och önskningarna vid liv; under den långa tiden efter 1809 med sin frihetliga ansats och före 1850- och 60-talens mer uppenbara genombrott för liberal åskådning och reformer.

Fredrika Bremer påverkades förstås av många i sin samtid, inte minst av relationen och vänskapen till Per Johan Böklin, hennes första och kanske mest inflytelserika intellektuella dialogpartner och kanske också älskade. Näst efter Böklin hade dock Geijer en viktig roll för Bremer. Flera av hennes resor under decennierna efter det att Geijer avled skulle kanske kunna sägas vara förverkligandet av deras intellektuella utbyte; att besöka och utforska demokratin i USA och det idealistiska och kristet religiösa genom Europaresorna årtiondet därefter. Bremer hade med sig Geijers böcker på sin resa i USA och lämnade exemplar av hans översatta texter till de personer som hon satte särskilt stort värde på.

Att Geijer träffade rätt i sin åskådning för Bremer är uppenbart. Fernström citerar ett brev från Fredrika Bremer till Malla Silfverstolpe i mars 1844 där *Litteraturbladets* betydelse för henne blir tydligt; ”när Geijers *Litteraturbladet* kom ut, hälsade jag det med så stor glädje, emedan jag där kände igen eviga sanningar, som sen min barndom hade klingat i min själ, och såg utvecklas i klart ljus, vad som även min själ anat...såsom tidens bästa, innersta mening”. Visst var Geijer viktig för Bremer.

Erik Gustaf Geijer blev under vänskapen en viktig kritiker och läsare av Bremers manuskript. Fredrika och Erik Gustaf var båda till stor del upptagna av kultur och litteratur, för att inte glömma musik,

opera och konst. Som kritiker kunde Geijer vara uppriktig, också när han läste Bremer. Ofta berömdde han, ibland blev han less kan det tyckas på en övertydlig stil, en för tydlig tendens i författandet. Författaren, menar Geijer, bör inte skriva läsaren på näsan vad hon ska tycka; ”Det bästa bör man låta läsaren *tänka* dit, och att han *måste* göra det, är just författarens största konst.”

Bremers texter framstår idag då och då som väl pläderande och kanske övertydliga. Men en motsatt kritik skulle kunna riktas mot Geijer, som ofta är långrandig och dunkel. Det senare kan man inte lasta Bremer för.

Den religiösa frågan; relationen mellan en friare samhällsorganisation, ett större individuellt handlingsutrymme och den kristna etiken och handlingsreglerna tog som sagt stort utrymme i Bremers publika skrifter och i hennes brev. Det var ett intresse hon delade med många i sin samtid. När de tidigare så viktiga och balanserande elementen i samhällslivet; tronen, svärdet och altaret, tappade i betydelse behövdes ett modererande element. Politiska partier fanns inte av modernt snitt och föreningar, som sedan skulle komma att bli så viktiga, var ännu i sin linda. Här kunde kristen etik och en förtröstan till en högre makt spela en viktig roll. Och den gjorde det för Bremer och hennes tidsfränder.

Kyrkans organisation, förkunnelsens innehåll och uttydning och formerna för församlingslivet diskuteras därför återkommande av Bremer. I vår tid förefaller det förlegat, men i Bremers tid var det centralt. Kanske har i vår tid det starka intresset för den religiösa frågan ersatts av ett motsvarande intresse för marknaden eller för politiken och partier. Vem vet om 2100-talets betraktare kommer att se oss som hopplöst föråldrade i det avseendet? Men vår tid kommer man inte att kunna tolka utan att förstå hur viktigt vårt intresse för marknaden och politiken är idag och på samma sätt hur viktig kristendomens framtid var för Bremer.

Med ena foten i uppväxtmiljön som herrgårdsfröken från Årsta Slott kan man förvånas över Fredrika Bremers stora nyfikenhet och öppna inställning till tidens många former av ny teknik. Ofta i hennes skrifter refereras det till resor med olika transportmedel. Ångbåtsresor är en nyckel till dramatiseringen i flera av hennes verk. Järnvägar och resor med järnväg likaså. Här skriver Bremer återkommande om hur ofta, hur snabbt och hur bekvämt/obekvämt det är att resa med järnvägen.

Riskerna med den nya tekniken var också ett tema. Ångmaskinen kan både erbjuda kommunikationsmöjlighet och kraft, men den kan också vara farlig. Explosioner och brand i ångmaskiner förekommer i flera skildringar. I Hertha förekommer båda dessa

teman. Huvudpersonen Herthas vän och sedermera trolovade är ingenjör vid det pågående järnvägsbygget utanför Kungsköping, den fiktiva småstad där handlingen utspelas. Något mer framtidsinriktat eller innovativt yrke är svårt att tänka sig i Sverige på 1850-talet, när järnvägar knappt byggs i Sverige.

I en huvudscen i handlingen reser Hertha därtill med ångbåt till Danmark och utnyttjar då Göta kanal, som får en både romantisk och saklig skildring. Kanalen som hennes far var en stor finansär av. Kanalen ska bidra till att öppna upp det gamla slutna landet för nya intryck och ge grunden för tillväxt och välstånd. Ny teknik och snabbare kommunikationer blir här en del av en förändringsagenda som sträcker sig långt utanför hemmen och de könsrollsbundna traditionerna som Bremer vill bryta upp. Ny teknik och ett öppnare samhälle med jämställda klarsynta medborgare, det är vad Fredrika Bremer ofta beskriver som sitt ideal.

Några exempel på Fredrika Bremers texter

Här nedan ges några korta referat och nedslag ur Fredrika Bremers omfattande författarskap med huvudintresset lagts vid hennes senare författade texter, där ett tydligare samhällsorienterat och liberalt program formas. Bremer var en liberal i sin tid. Det är kvinnornas rättigheter och självständighet

för kvinnorna i hemmen och i samhället i stort som står i fokus för hennes analyserande av sin tid. Men också av mänskliga rättigheter i stort.

Om liberalismen kan kategoriseras hör Bremer huvudsakligen till lika-rättighets-företrädarna. Den ekonomiska liberalismen var för Bremer angelägen som medel för utbytet mellan medborgare, länder och för att ge utrymme för egna handlingar, men inte ett mål i sig. Detta Bremers huvudintresse för lika rättigheter avspeglas i de valda texterna. Här går kanske den av Böök identifierade liberala ”höjdlinjen”.

De fullständiga texterna finns i Timbro Förlags *Myndig* (2021).

”Till Sverges qvinnor” – Aftonbladet 20 december 1843

I den här artikeln träder Fredrika Bremer fram med ett tydligt socialt budskap och program. Det är barnen, de fattiga och utsatta, som genom olika stödsatser ska ges en bättre tillvaro och bättre framtidsutsikter. En kombination av moderlig omvårdnad, utbildning och kristen förkunnelse ska ge en god start för dessa barn i livet.

Det är en text som är en del i en tradition i litteraturen under denna tid med ett intresse för och enoro över de sociala förhållandena, fängelser och andra

korrektionsinrättningar och vad som kan göras. Bremer uppmanar kvinnor att ta ställning och att agera. Pengar ska i jultid samlas in för välgörande ändamål. Idag skulle vi kanske definiera det som ”social fundraising”.

Hemmen i den nya världen – brevroman 1854

Bremer reser i USA under nära två år och skildrar resan i en serie fiktiva reseberättande brev. Det är en mycket omfattande resa i de östra staterna, mellanvästern och södern. Överallt mottas hon som en känd person. Hon reser med de nya fortskaffningsmedlen: ångtåg och ångbåt. Hon bor i hem hos olika par som tar emot henne, och hon ser samhällets utveckling; för kvinnorna, för barnen, utbildningsväsendet, religionens betydelse och frihet och i de olika utopiska försöken med en kollektiv livsstil i falangstärerna.

En nutida läsare kan förundras både över hennes uthållighet och överblick. Men också över hur i våra ögon naiv synen på slaveriet var och på hur denna fråga skulle kunna lösas. Att sända frisläppta slavar ”tillbaka” till Afrika var en lösning som tilltalade många, även de som var liberala, och Bremer är en av de som argumenterar för det.

Den nya nordamerikanska republikens funktionsätt och politikens betydelse är ett annat intresse-

område. Bremer läser konstitutionen, besöker politiska församlingar, träffar presidenten, senatorer och kongressledamöter. På federal och delstatlig nivå. Hon noterar, reflekterar och analyserar.

Två citat ur boken visar bredden av Bremers engagemang, bara som exempel:

”Jag far ifrån hem och till hem inom Amerika, och är överallt mottagen och bemött som barn i huset. Utom det goda för själens och kroppens liv, som detta har med sig, får jag tillfälle att se hemmen och familjelivet i den nya världen, och således lära känna det innersta av livet i denna världsdel på ett sätt, som knappast någon annan resande fått det, och som är mig av högsta värde; ty just detta var vad jag ville lära känna här. Men föga anade jag på vad sätt folkets vänlighet och gästfrihet skulle komma denna önskan till mötes.”

Macon, Vineville · Den 8 maj

”I dag har jag för första gången läst i dess helhet den amerikanska ’Declaration of Independence’, om vilken världen så mycket hört och jag och du även. Och jag läste den i själva salen där den underskrevs och du måste höra den, d. v. s. dess första grundsats, ty i den vila mänsklighetens fri- och rättigheter i den nya världen. Den säger:

’När under loppet av mänskliga händelser det blir nödvändigt för ett folk att upplösa de politiska band, som ha förenat det med ett annat, och att antaga ibland jordens makter den särskilda och jämnliska ståndpunkt, till vilken naturen och naturens Herres lagar berättiga det, så fordrar en passande aktning för människosläktets omdöme, att det skall förklara de orsaker, som föranleda till denna handling.’”

Under ett besök i Philadelphia

England om hösten, 1852

På väg hem från den långa resan till USA 1849–51 stannar Fredrika Bremer hösten 1851 i England och gör omfattande resor i landet. Två av de ursprungliga artiklarna skrevs för införande i Aftonbladet, en av Bremers ofta använda publiceringskanaler.

I en betraktelse över det allmänna samhällsklimatet i den ena artikeln beskriver Bremer det som att ett omslag till en mer positiv känsla har infunnit sig, jämfört med hur hon uppfattade landet två år tidigare, på väg till USA. Här framhåller Bremer att frihandel och industrialisering har lett till ett ökat välstånd och sjunkande priser på spannmål.

Det finns likheter med andra svenskar som reste i England under 1800-talet och vad de såg. Eric Svedenstierna utsänd av Jernkontoret och Geijer besökte båda England och gav liknande rapporter om industrins tillväxt och marknadernas utbredning.

Samtidigt är det ett land med en omfattande social nöd Fredrika Bremer ser. Hon möter London som drabbats av koleran, och tömms på en stor del av den befolkning som har möjlighet att lämna staden. Erfarenheterna från vår tid och covid-19 känns igen. Bremer resonerar om det kan vara så att den utbredda nöden hon ser kan bero av att de välbeställda flytt städerna. Som så ofta fokuserar Bremer på utbildningsväsendet och dess betydelse

för fattigdomsbekämpning. Positiva exempel på sådana skolor och byggandet av modellbostäder för fattiga ingår i hennes studier av landet.

I en annan artikel ges en beskrivning av den pågående Världsutställningen i London i det nybyggda Crystal Palace. Genom sin beskrivning av alla de länder och folkslag som finns företrädade och alla de produkter och teknikområden som visas upp ger Fredrika Bremer något av en temperaturmätare på den globala situationen sedd från England 1851.

Hon är som så ofta positiv till den nya tekniken, här särskilt elektricitetens möjligheter. Den elektriska telegrafens med sitt världsomspännande nätverk blir till en bild av en möjlig sammanlänkning av alla delar av jordens befolkning och med ett löfte om en möjlig kommunikation mellan alla folk. Tekniken inger som vanligt hopp i Bremers världsbild.

Prince Albert verkar också, med sitt lågmälda framträdande på Världsutställningens avslutning, och med sitt sociala engagemang för de svaga och utsatta, göra stort intryck på Bremer. Efter åren med republikanska intryck i USA är hon återigen öppen för en positiv syn på monarkin. En ung radikal Bremer refererar till säger att prinsen har gjort att man inte behövde bli republikaner i England. Bremer har lätt att förflytta sig mellan vänsterliberala republikanska synpunkter och rojalistisk yra.

Hertha, eller ”En själs historia” – Teckning ur det verkliga livet, 1856

I Hertha, Bremers mest kända roman, använder Bremer de olika teman och erfarenheter hon samlat i ett av de tydligare angreppen på den rådande synen på kvinnans ställning och relationen mellan könen. Hertha, dotter till den koleriske ”Direktör Falk”, tar plats i staden Kungsköping där handlingen utspelas, och vägrar inordna sig fullt ut i tidens normer för hur en kvinna, och specifikt en ogift kvinna, bör förhålla sig i hem och samhällsliv.

Romanen växlar mer allmänna beskrivningar över det vardagliga borgerliga livet i Kungsköping, säkert en bra metafor för hur det såg ut i borgerliga hem i Sverige vid mitten av 1800-talet, med avsnitt som lägger fokus på det som är Bremers huvudfrågor. Huvudpersonens Hertha balanserar mellan vad

som förväntas av henne i familjelivet och i relationen till hennes far å ena sidan och, å andra sidan, vad hennes samvete och vilja driver henne till är ett sådant genomgående tema i romanen.

Herthas relation till järnvägsingenjören Yngve Frej, som utvecklas till en kärleksrelation, är ett annat. I relationen till Yngve prövar Hertha gränserna för hur en kvinna och en man skulle kunna leva tillsammans i ett jämlikt förhållande. Hertha vägrar att leva efter tidens sed. För samtiden var det mycket

radikalt. Boken påverkade den politiska debatten och beslut togs i dess efterföljd i Sveriges riksdag som sänkte kvinnors myndighetsålder.

Till slut lyckas hon genomdriva sin vision, men det har ett högt pris. Inte förrän efter lång väntan kan Hertha och Yngve Frej förenas men först när han redan är sjuk och snart avlider.

Romanen slutar med en vision över ett utbildningssideal, med en öppen och fri bildning också för kvinnor som Hertha viger sitt liv åt, men kanske också med en fråga; var det mödan värt med all frihetssträvan? Balansen mellan frihetsidealen och önskan att leva ett liv också i en relation är svår.

”Minne af ett minne” – Illustrerad tidning, 19 augusti 1865

I den här texten uppträder Fredrika Bremer i rollen som en uppsökande journalist. Återigen intresserar hon sig för kungligheter, denna gång genom ett besök hos Storhertiginnan Sofia av Baden, som var Gustav den IV Adolfs dotter. Här skymtar återigen en aspekt på en kvinnas erfarenheter och liv fram. Fredrika har i sin ungdom i Stockholm sett den unga Sofia som prinsessa fara förbi på Stockholms gator, som en ouppnåelig högre existens.

Nu framstår Sofia och Fredrika närmast som för-
systrade i ett samtal om Sverige och litteraturen.

Kanske är det återigen en bild av vad ett demokratiskt samhälle kommer att erbjuda; högt och lågt jämnas ut. Kvinnor med olika erfarenheter har en likartad livserfarenhet som förenar över tid och olika livsval.

”Representations-reformen och kvinnan” – Illustrerad tidning, januari 1866

I denna Bremers sista publicerade text (efter hennes död) framställs förvånande engagerat ett kafferep där ett antal av Stockholms intellektuella kvinnor träffas för att diskutera representationsreformen, som när texten skrevs ännu inte röstats igenom slutligt i Riksdagen.

Huvudpersonen i dialogen mellan kvinnorna vill driva på; visst är det bra med en representationsreform, men nu behövs ytterligare steg. Kvinnlig rösträtt och kvinnligt självbestämmande är ett naturligt nästa steg i utvecklingen av det nya demokratiska samhällsskicket.

Bremer driver sina liberala reformambitioner in i det sista. Det är vågat, framtidsinriktat och stilistiskt säkert med en dråplig ton. Fredrika Bremer behärskade dialogen som form för initierad samhällsdebatt. Hon skulle få moderna efterföljare i sitt eget sekel, som Victor Rydberg och August Strindberg.

Lästips

Arping, Åsa. ”The Miss Austen of Sweden. Om Fredrika Bremer i 1840-talets USA och litteraturhistorisk”omvärdering.” *Tidskrift för litteraturvetenskap* 48.1–2, 2018.

Burman, Carina. *Bremer. En biografi*. Albert Bonniers förlag, 2013.

Färnström, Emil. *Fredrika Bremer och Erik Gustaf Geijer*. Natur och kultur, 1964.

Geijer, Erik Gustaf. *Frihet och framsteg: Erik Gustaf Geijer i urval*, red Björn Hasselgren. Timbro Förlag, 2019.

Hasselgren, B, (Red) (2021) *Myndig – Fredrika Bremer i urval*, Timbro Förlag, Stockholm

Anders Chydenius

1729-1803 | Av Anna Hård af Segerstad
viceordförande 2004-2005 med tillägg av
Henrik Dalgard viceordförande 2022-

Prästen och riksdagsmannen Anders Chydenius har haft stor betydelse för liberalismen i Sverige. Redan tio år före Adam Smiths *Wealth of Nations* introducerade Chydenius den ekonomiska liberalismen. Han är mannen som drev fram tryckfrihetsförordningen 1766 och religionsfrihetsförordningen 1781.

Chydenius trodde på friheten, människovärdet och demokratin som grunden för ett bättre samhälle. Under flera riksdagar krävde han ett fritt näringsliv, fri handel och tryckfrihet. Med andra ord verkade han för att alla onödiga begränsningar och bestämmelser, som hindrar individen från att söka sitt eget och samhällets bästa, skulle slopas.

Chydenius föddes i det karga och fattiga österbottiska Sotkamo då Finland fortfarande var en del av Sverige. Fadern var präst och verkade som kyrkoherde. Till en början fick han privatundervisning

av sin far, men senare gick han i privatskola. Han skrev sedan in sig vid Åbo Akademi och det var där han tog sin examen. Chydenius studerade också en period vid Uppsala universitet. Hans studier omfattade bland annat matematik, naturvetenskap, latin och filosofi. Magisteravhandlingen vid Åbo Akademi är en beskrivning av kanoter som tillverkades och användes av nordamerikanska indianer och hade titeln *Americanska näfwerbåtar*. År 1753 förordnades Chydenius till predikant i Nedervetil kapellförsamling i Österbotten.

Under sina år i Nedervetil var Chydenius aktivt sysselsatt med olika praktiska projekt. Han studerade olika växtarter och tillämpade nya odlingsmetoder. Till följd av sitt intresse för praktiska frågor var Chydenius en utpräglad företrädare för ”nyttans tidevarv”, och han ville med sin verksamhet sprida upplysningen bland bönderna. Han ägnade sig även åt medicinsk verksamhet. Redan under sin livstid blev han berömd för att bota sjukdomar, utföra operationer och framställa läkemedel. Chydenius hade ett stort empiriskt intresse, främst för naturvetenskap, och därför baserade han till stor del sina åsikter på egna erfarenheter. Han var radikal främst för att han lyfte fram det väsentliga, det som fanns bakom maktens kulisser, och ställde viktiga frågor. Detta ledde till att han slutligen blev utesluten från riksdagen och att hans bidrag i skrivartävlingar inte publicerades.

Chydenius inflytande grundar sig till stor del i att han skrev ovanligt koncist. Han behärskade olika stilmetoder och hans texter är fortfarande helt läsbara, något som inte kan sägas om de flesta politiska texter från samma tidsperiod.

Chydenius var en skicklig skribent och talare. Han deltog i 1765-66 års riksdag i Stockholm för att kräva rätt till fri handel med utlandet för de österbottiska städerna och lyckades med sin uppgift. Riksdagen utmynnade även i en tryckfrihetsförordning där censuren avskaffades (bortsett från religiösa skrifter). Detta fick till följd att debattertemperaturen steg och en stor mängd skrifter spreds i landet. Dock blev han utkastad från riksdagen, då hans radikala politik även hotade adeln inom hans parti.

Chydenius deltog synnerligen aktivt i arbetet vid riksdagen och publicerade flera skrifter som kritiserade den rådande merkantilistiska ekonomiska politiken som grundade sig på regleringar, inskränkningar och monopol. Konkreta resultat av Chydenius verksamhet vid riksdagen var till exempel att övervakningen av statsfinanserna skärptes samt att tryckfriheten utökades, vilket han själv ansåg vara sin största bedrift. Den mest kända av skrifterna från denna riksdag var *Den Nationnale Winsten*. Denna skrift, som väckte stor uppståndelse, är en framställning av den ekonomiska liberalismen och är Chydenius mest kända verk. Adam

Smith kom tio år senare ut med sin banbrytande liberala bok *Wealth of nations*. Det sägs att Adam Smith föreläste sina teorier långt innan han skrev sin bok, men han och Chydenius kan dock inte ha haft något inflytande på varandra. Chydenius hade inte läst ekonomi och man kan ana från hans tankegångar att han läst några översatta böcker av Rousseau och Locke. Likheter i tankesätt kommer ifrån hur de båda beskrev ekonomins grundläggande natur.

Genomgående i *Nationnale Winsten* liknar Chydenius ekonomin som helhet vid en flod. Det är en flod som kan flyta fritt och bringa välstånd, men som också kan stocka sig och medföra skada om den hindras eller styras:

”När strömmen får flyta jämt, då är hwarje droppa watten i rörelse. När inga hinder äro i vägen fiks hwarje arbetare om sin föda och ökar med det samma Nationens winst. Men genom författningar samlas folkhoppen i wissa flockar, utwägarna til industrien blifwa inskränkta, och et litet antal människor i hwarje flock flyter öfwer den största hopen,

*hwilkas wälmåga man nyttjar som
skäl til hela Rikets wälstånd. ”*

- Anders Chydenius

Den centrala poängen som görs ovan är att arbetaren, den enskilda människan, måste vara fri att agera på en marknad för att den ska fungera väl. Om människor styrs åt olika håll av lagstiftning eller förmåner störs marknadens naturliga ordning och för med sig oförutsedda skadliga konsekvenser. Det är en poäng som Chydenius gång på gång hamrar fast genom sin text - när man söker styra människor och ekonomier sker det på bekostnad av den enskildes och nationens rikedom.

En annan skrift var *Källan Til Rikets Wan-Magt* där han kritiserade en av stöttepelarna i det merkantilistiska systemet – produktplakatet, en förordning som fastslog att utländska varor enbart fick fraktas med svenska skepp in till landet.. Han beskriver dess uppkomst och försöker visa att Stockholms storköpmän var de som ville driva igenom beslutet för att de skulle tjäna på plakatet. Plakatet var roten till rikets vanmakt, det onda som hade orsakat den passiva handelsbalansen samt inflationen. Genom att förbjuda utlänningar att införa andra produkter än de som härstammade från deras hemland, gynnade plakatet endast de grossister i Stockholm och Göteborg som bedrev sjöfart, men skadade samtidigt de andra näringarna och hela nationalekonomin.

De politiska huvuddragen

Chydenius deltog i 1778-79 års riksdag, där man bland annat behandlade tjänstehjonens ställning. Chydenius försvarade kraftfullt tjänstehjonens mänskliga rättigheter och krävde att en fri arbetsmarknad skulle skapas. På hans förslag (men på kung Gustav III:s initiativ) beviljades även utlänningar begränsad rätt att utöva sin egen religion. Detta ledde fram till att Gustav III utfärdade en religionsfrihetsförordning 1781.

Han ansåg att det var naturligt för människan att flytta till friare länder än Sverige, om de där skulle få ett lättare och friare liv. Därför var han för fri in- och utvandring. Vidare ville Chydenius att det skulle finnas en möjlighet för befolkningen att kontrollera politikernas och byråkraternas handlingar. Det skedde bäst genom att myndigheternas dokument gjordes offentliga och författarna fick rätt att fritt sprida sina åsikter. Han ansåg att censur hindrade människorna att bilda sig. Genom denna tryckfrihetslag blev Sverige ett liberalt föregångsland.

Chydenius angrep alla ståndsprivilegier från utgångspunkten att staten måste behandla alla lika. Även subventioner eller premier till vissa näringsgrenar såg han som en form av tvång då de innebar att pengar togs från en grupp för att gynna en annan. Staten fanns för att människorna ville ha något som kunde skydda deras rättigheter, liv och

egendom alltså skulle den upprätthålla domstolar, polis och försvar. Staten har ingen rätt att ställa fler krav än de som behövs för att upprätthålla rätten och friheten. Chydenius var en tidig förespråkare för det som senare skulle komma att kallas nattvaktarstaten.

Eftervärlden

Det dök upp flera liberala tänkare i Sverige under upplysningstidens senare skede som var inspirerade av Chydenius. De lade grunden för den liberala våg som kom under 1800-talet. Nu för tiden finns inte någon text kvar i våra grundlagar som Chydenius skrev, men hans tankar om yttrande- och religionsfrihet samt offentlighetsprincipen finns kvar.

Orsakerna till att Chydenius är relativt okänd, trots sina banbrytande tankar, är många. Han skrev på svenska, inte på något världsspråk, och han var inte någon universitetsman. Han strävade inte efter att skapa en skola kring sig. Han uppnådde ingen maktställning, bodde långt ifrån stora samhällen och deltog enbart i riksdagsarbetet under två perioder. Det sägs också att han var för mycket av en mångsysslare och tyckte för mycket för sitt eget bästa. De som läst hans verk kan nu i efterhand inse att han var långt före sin tid och vågade stå för sina idéer, trots att de kostade honom en del lidande. Det är troligen de främsta anledningarna till att han inte uppmärksammats i den utsträckning som han borde.

Lästips

Anders Chydenius: *Hwad kan vara orsaken, at sådan myckenhet Swenskt folk årligen flytter utur Landet?* (1765)

Anders Chydenius: *Den Nationelle Winsten*, (1765)

Anders Chydenius: *Källan till rikets wan-magt*, (1765)

Anders Chydenius: *Huruvida Landthandel för et rike är nyttig eller skadelig*, (1777)

Anders Chydenius: *Tankar Om Husbönders och Tienstehions Naturliga Rätt*, (1778)

Erik Gustaf Geijer

1783-1847 | Av Arvid Bertilsson

”I själva verket har jag aldrig tillhört något parti, ej ens mitt eget, om ett sådant funnits. Men sätter någon synnerligt värde på att förebrå mig ett avfall. Välan! Jag har då avfallit ifrån mig själv.”

Förord till Litteraturbladet

De som besöker Universitetsparken i Uppsala finner snart att de står i skuggan av en staty bärandes Erik Gustaf Geijers allvarliga uppsyn. Den svenska nationalskalden och tusenkonstnären är fortfarande kärt ihågkommen i akademiska och kulturella kretsar. Åtskilliga tänkare med olika ideologiska hemvister har under årens gång intresserat sig för Geijers verk.

Under 1800-talet utsattes kungamakten och ståndssamhällets Sverige för en strid mellan starka, omskapande idéer och uråldriga institutioner. Geijers övergång till och offentliga anammande av liberala idéer gjorde honom till en samtida förgrundsfigur för denna uppgörelse. Det blev en omskakande historia. Bestörtning följde när Erik Gustaf Geijer, nationalromantikens främsta sagesman, vars poesi, prosa och historieverk hade formgivit den svenska nationalismen, plötsligt utdömde den gamla ordningen och förespråkade medelklassens frigörelse. Detta skifte fick till och med ett eget namn: det geijerska *avfallet*.

Sanningen är, som den så ofta är, mer komplicerad än så. Geijers utgångspunkter och influenser var bredare än vad som inryms i de för sammanhanget snäva och anakronistiska begreppen konservatism och liberalism. Under den nationalromantiska perioden var Geijer långt ifrån en motståndare till allt vad upplysningsidéerna hette. Under hans mer liberala period veknade inte hans djupa religiösa övertygelse och de idéer om plikt och medansvar som den medförde. Kapitalismens och industrialismens omdanande krafter undkom inte ens på äldre dagar hans stundvisa oro.

Men ett är säkert: Geijer har haft stor betydelse för det svenska liberala samhällsprojektet. Han utforskade och förfäktade frihetliga ideal i ett Sverige

där sådana idéer ännu sågs som radikala och lätt-sinniga. Geijers skickliga anföranden bäddade in liberalismen i svenska sinnen och gav den starka grundvalar. Ett lysande exempel på detta är hans arbete för slaveriets avskaffande i den svenska kolonin Saint-Barthélemy.

Geijer var en sann mångsysslare. Hans intresseområden omfattade bland annat historia, poesi, tonsättning, teologi, filosofi, pedagogik och värtalighet. Under sin levnadstid lämnade han bestående och betydelsefulla avtryck på många av de discipliner och konstformer som han intresserade sig för. Han var särskilt framstående och inflytelserik som historiker.

Kort biografi

Erik Gustaf Geijer föddes i Värmland, till en far som ägde ett järnbruk. Efter undervisning hemma och vid Karlstads Gymnasium skrevs han in vid Uppsala universitet 1799. Den unge Geijer har i sin dagbok beskrivit en stor osäkerhet inför sina egna livsval. Mycket lockade, inklusive det sociala liv som han skyndsamt skapade sig vid universitetet. Hans examen dröjde många år och föräldrarna var bedrövade - vissa nutida studenter kan möjligen känna igen sig i den situationen.

Med hans arbete *Ett äreminne över riksföreståndaren Sten Sture den äldre* vann Geijer Svenska Akade-

miens pris (en ärofylld hyllning av ett sällskap som han senare kom att ansluta). Fyllt med nytt mod fortsatte han sina studier och tog examen. Den karriärmässiga utvecklingen gick därefter trögt. Efter att ha misslyckats med att bli befordrad till docent efter sin disputation arbetade han som privatlärare och befann sig dessutom i England under 1809. Där kom Geijer i kontakt med de skotska moralfilosoferna, vars idéer om människans socialisering och gemenskapens roll i samhället skulle göra stort intryck på honom. 1810 fick en ung Geijer en docentur i historia vid Uppsala universitet. Denna tjänst - mönstret troget - tog snart slut. Vägen till akademisk befordran blev återigen osäker.

Samtidigt dånade Napoleons framtåg i Europa. År 1809 avsattes Gustav IV Adolf i en statskupp. Efter statskuppen antogs en ny författning som var djupt influerad av upplysningens maktdelningslära. I den nya ordningen delades makten upp mellan kungen, regeringen och riksdagen. Den nya ordningen var inte alltigenom populär och debatterades ivrigt i Sverige. Den franska revolutionen och upplysningen hade rört upp en ström av motrörelser i Europa. I Sverige blomnade nationalromantiken ut i akademiska och politiska kretsar, som på den tiden bestod huvudsakligen av adelsmän. En rädsla för Napoleons framtåg i Europa och vad den betydde för Sveriges självständighet (och adelsmännens ställning) hade väckt till liv en svensk patriotism

bland Sveriges lärda. Denna nya skola gjorde starkt intryck på Geijer.

I Uppsala startades 1811 det Götiska förbundet, vars syfte var att återskapa *de gamle göters frihetsanda, mannamod och redliga sinne*. De förfäktade en romantiserad bild av Sveriges fornkultur och historia som något unikt och storartat. Geijer anslöt sig till detta sällskap och fick betydelse för rörelsen, inte minst genom hans skrifter om mytologi, saga och svensk forntid. Det var i förbundstidningen *Iduna* som Geijer publicerade dikterna *Manhem, Vikingen och Odalbonden*, vilka var de dikter som kanske mest skulle komma att förknippas med Geijers nationalromantiska period. Förbundet företog stämмосammanträden under öppen himmel, gav sina medlemmar fornnordiska namn att kallas vid, och tömde festdrycken ur vikingahorn. Geijer kallades inom sällskapet för *Einar Tambaskjälver*.

Den unge Geijer återupptog sin lärartjänst, skrev en uppsättning psalmer och funderade under en ansevärd tid på ett framtida yrke som kyrkoherde. Lyckan vände år 1814, då han blev adjunkt vid Uppsala Universitet. År 1817 blev han äntligen professor. Fram till den tidpunkten hade Geijers världsbild inspirerats av romantiska tänkare som exempelvis de tyska idealisterna Schelling, Fichte och Hegel, men den var inte utan inslag från upplysningsfilosofer som Kant och Montesquieu eller

skotska moralfilosofer som Hume, Ferguson och Robertson. År 1818 publicerade Geijer *Feodalism och republikanism*, en text i vilken han utforskade dynamiken mellan det feodala och det republikanska styrelseskicket i Europas historia, huruvida de två systemen kunde mötas, och i så fall hur. Geijer utdömde en återgång till en svensk feodalism, men texten är allttjämt präglad av en tydlig konservativ hållning i förhållande till de värden som han förknippade med det gamla ståndssamhället. Trohetsförhållandet till konungen var viktig, liksom bördsadels ställning.

Under 1830-talet började liberala skott slå ut i Geijers tankevärld. Hans religiösa övertygelse, som spelade en viktig roll i hans mer reaktionära argumentation, vidhöll sin styrka men kom att lända till nya slutsatser. Människans gudagivna plikter gällde rika som fattiga, mäktiga som svaga, och rätten att bära medborgaransvar och äga självförverkligande skulle därför inte förnekas de många. År 1838, i sin andra artikel om fattigvårdsfrågan, skriver Geijer följande:

”Intet medborgarskap är för högt för den som är kallad att vara medborgare i Guds rike.”

- Erik Gustaf Geijer

När Geijer 1838 proklamerade sitt avfall offentligt i Litteraturbladet - sin egen tidskrift - slogs Uppsala med häpnad. Uppsalas egna skald och sagesman, som en gång hade dansat runt festborden till göticismens lovsånger, hade nu övergivit sina gamla övertygelser. Hans närmsta vänner i den akademiska sfären bröt snabbt kontakten med Geijer, vilket ska ha smärtat honom djupt.

Under sina sista verksamma år intresserade sig Geijer för att finna en systematisk och konsekvent liberalism, där dess olika beståndsdelar bildade en för honom tillfredsställande helhet. Under en serie av föreläsningar vid namn *Om vår tids inre samhällsförhållanden* redogjorde Geijer i detalj för hur den nya borgerliga medelklassen och dess nya politiska rättigheter etablerats i Sverige och satte det i relation till det gamla ståndssamhället. Geijer närmade sig problemen med försiktighet och med stor historisk medvetenhet. Hans redogörelse stakade ut grunderna för en svensk liberalism - en modell som i allt väsentligt skulle komma att förverkligas.

Geijer välkomnade och insåg styrkorna (och kanske ohejdbarheten) i industrialismens och kapitalismens framfart. Han ställde sig positiv till en ökad frihandel mellan länder i Europa. Han resonerade i föreläsningar och texter kring äganderättens närmare beskaffenhet och prismekanismens verkan på kostnaden för varor och arbete. Han presenterade

både fördelar och nackdelar med denna ordning, så som han såg den. Från att inledningsvis vara skeptisk gentemot den brittiska industriella revolutionen noterade han de fördelar som den ökade tillväxten - trots allt - gav de fattiga arbetarna. I den nionde artikeln om fattigvårdsfrågan skrev Geijer:

”Vi har förnämligast sysselsatt oss med att framvisa fördelarna av arbetets befrielse. Skulle denna befrielse ej även ha sina faror? Visserligen! - och dessa faror är frihetens. Alla stora kriser i arbetets historia - t.ex feodalismens, hierarkiens fall - har lössläppt en mängd sådana faror, under det på samma gång nya krafter, att bemöta dessa faror, även blivit frigjorda.”

- Erik Gustaf Geijer

Geijer underströk även hans åsikt att de faror som dessa nya marknadskrafter släppte lös hade ett botemedel i den inre moral och det ansvar som var människa bör visa.

Under denna tid intresserade sig Geijer även för representationsfrågan - hur medelklassens fram-

växt förhöll sig till den demokratiska valrätten, och hur ett sådant system kunde se ut. En stor fråga i sammanhanget var huruvida den nya medelklassen skulle inordnas i det redan existerande ståndsfördelningen, som ett femte stånd, eller ifall det var ståndsfördelningen som var tvungen att ge vika för en republikansk representationsmodell. Geijer argumenterade i liberal riktning, för det senare. Han kom att förespråka en allmän rösträtt för alla - inklusive kvinnor.

I riksdagen (för prästeståndets räkning) stred Geijer dessutom för slaveriets avskaffande på Saint Barthelemy. I sin text *Om slaveriet* skrev Geijer:

*”Må svenska folkets representanter,
må ombuden för det folk, som
tidigare än något annat inom
sig självt avskaffade träldomens
hedniska arv även utplåna dess
sista lämning på svenskt område
och därigenom gå en ädelsinnad
konungs avsikter till mötes!”*

- Erik Gustaf Geijer

Hans önskan gick strax efter hans död i uppfyllelse.

Geijer brottades även med religionens plats i den nya samhällsordningen, och vidhöll sin tro på kristendomens vikt för samhällsbygget i skuggan av en växande kritik mot religionen - en diskussion som han trots sin djupa religiösa övertygelse välkomnade. Det var främst med religiösa spörsmål som Geijer brottades med sina sista år. I slutet av hans liv och kort efter hans död utsattes Geijer för häftiga attacker mot både hans verk och person. Särskilt hänsynslös var historieprofessorn Anders Fryxells kritik mot Geijers historieskildring av den svenska adeln och ridderskapet - vad Fryxell kallade för *aristokratfördömandet*. Även forna vänner utövade liknande attacker.

När han tog sina sista rosslande andetag i sin lägenhet i Operahuset, år 1847, kom en lång och berömlig livsgärning till ända. Geijer hade spenderat en levnadstid med att eftertänksamt och ärligt utforska det moderna samhällets framväxt. En kan svårligen föreställa sig hur det kändes att bevittna den politiska omvandling som skedde, eller den pina, ovisshet och förändringsrädsla som dess förespråkare var tvungen att motstå i sina strävanden att förverkliga den. Nio år före sin död, på 1838 års nyårsdag, skrev Erik Gustaf Geijer en dikt till sin vän Adolf Fredrik Lindblad - en vän som efter avfallet samma år skulle avsluta deras vänskap. Dikten utgör, avsiktligt eller ej, en vacker inblick i hur känslorna gick för Geijer när han obönhörligt närmade sig den nya, oförutsägbara världen med stormsteg.

*Ensam i bräcklig farkost vågar
seglaren sig på det vida hav;
stjärnvalvet över honom lågar,
nedanför brusar hemskt hans grav.
Framåt! — så är hans ödes bud;
och i djupet bor, som uti himlen,
Gud*

- Erik Gustaf Geijer

Lästips

Björn Hasselgrens *Frihet och Framsteg - Geijer i urval* ger en mycket upplysande bild av Geijer som tänkare. Hasselgrens introduktion står med en detaljgrad och kännedom om Geijer som denna sammanfattning, trots friskt lånande, inte kommer i närheten av. Urvalet innefattar många läsvärda texter som exempelvis den tidigare nämnda Feodalism och republikanism, men också En ekonomisk dröm, Om slaveriet och Om vår tids inre samhällsförhållanden. Den sista texten rekommenderar jag särskilt.

Ola Larsmos text ”*Erik Gustaf Geijers skrämmande lycka*” framhäver andra sidor av Geijer och blandar historiska skildringar med författarens egna reflektioner om samtiden. Språket är målande och broderas ut med citat och utsvävningar. De åsikter som

texten ger uttryck för ligger tveklöst åt den vänstra hälften av det socialliberala hållet, och författaren har inte mycket till övers för förbundet. Dessa omständigheter förändrar inte det faktum att texten är intressant, utförlig och till nytta för den som vill lära sig mer om Geijer.

Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL), ett äldre uppslagsverk, innehåller en intresseväckande biografi om Geijer. Den går enkelt att hitta på Riksarkivets hemsida.

För att förstå mer om Geijers relativt komplexa inställning till upplysningen kan *Om falsk och sann Upplysning, med afseende på Religionen* läsas. Denna text går att hitta på Litteraturbankens hemsida, som dessutom ger gratis tillgång till många andra av Geijers texter.

Lars Johan Hierta

1801-1872 | Av Henrik Dalgard
viceordförande 2022-

Den konservativa skalden Esaias Tegnér anklagade en gång tidningsmannen, förläggaren och riksdagsledamoten Lars Johan Hierta för att ha ”ljus och frihet till sitt näringsfång”. Hierta drev från och med 1830 det radikala liberala tidningen Aftonbladet där texter om näringsfrihet och yttrandefrihet fritt värvades med annonser, och var samtidigt företagsman och drev Liljeholmens stearinfabrik. Hierta var med andra ord någon som profiterade på sin tidning och sitt opinionsbildande. Han hade både ljus i fysisk och moralisk mening som sitt näringsfång. Precis som många av dagens kulturskribenter ansåg Tegnér att Hierta med sin tidning riskerade att göra kulturen och journalistiken ytlig och lidande när han gjorde något så hemskt som att försöka sälja tidningar för egen ekonomisk vinning.

Den som studerar Hiertas gärning finner dock svaret till varför hans samtida kritiker, och dagens skribenter, som oroar sig över den kommersiella

kulturen landar så fel. Kommersiell kultur centreras inte runt annonsintäkter och topp 10-listor. Den är i stället intimt sammankopplad med en rad värden – värden som i mångt och mycket lagt grunden för det moderna Sverige.

Liv och gärning

Hierta föddes in i adelsståndet år 1801 i Uppsala, och kom att växa upp med sin ensamstående far. Fadern hade under sitt liv hämtat stor inspiration från upplysningens idéer, och han gav sin son en modern uppfostran. Han använde aldrig aga, något som var ovanligt för sin tid, och fick den unge Hierta att lära sig om allt från filosofi till matematik. Hierta kom att studera juridik vid stadens universitet, och det var under sin studietid han upptäckte den klassiska liberalismens idéer. Under många sena kvällar satt han tillsammans med likasinnade studenter och diskuterade de stora samtida liberala tänkarnas teorier om frihet, marknadsekonomi och maktindelning. Under en sådan kväll lär han ha sagt att den amerikanska självständighetsförklaringens kända textrad ”*Life, liberty and the pursuit of happiness*” var den ”vackraste sanning och grundval för ett samhälle”.

Hierta kom att intressera sig för olika delar av den liberala idétraditionen och läste på om allt ifrån Lockes naturrätt till Montesquieus maktindelning. Det var dock den ekonomiska liberalismen som

kom att uppsluka honom mest. Under en resa genom England inspirerades han av samtidens manchesterliberaler. Människor och företag skulle frigöras från begränsade regleringar, räntan skulle vara fri, järnvägarna privata och statens omfattning skulle begränsas till polis, rättsväsende, militär och på sin höjd folkskola.

Efter studenttiden i Uppsala kom Hierta att jobba som notarie åt det liberala partiet i ståndsriksdagen. Där blev han dock enbart kvar en kort tid. 29 år gammal kom han att satsa all sin tid och allt han ägde på att grunda tidningen Aftonbladet. Projektet blev minst sagt en succé.

Under början av år 1830 såg Lars Johan Hierta med bister blick på det svenska tidningsväsendet. De svenska tidningarna hade en bristfällig rapportering av de inrikespolitiska förhållandena, och belysandet av samtidens centrala händelser utanför landets gränser lyste med sin frånvaro. Rapporteringen om exempelvis den franska julirevolutionen lämnade enligt den unga Hierta mycket att önska. Men framförallt ansåg han att de flesta tidningar var allt för beroende av den politiska makten. I sina självbiografiska anteckningar beskrev han sina tankegångar vid tidpunkten:

”Den bristfällighet och slapphet, som vår egen press sålunda företråde kunde väl icke förundra, då de flesta organerna voro köpta eller officiellt beroende, samt derigenom förlorat all sjelfständighet, men en jämförelse med den franska och engelska journalismen...”

- Lars Johan Hierta

Hierta hade tidigare jobbat med utgivandet av de traditionella riksdagstidningarna som givit honom viss ekonomisk vinning. Allt han ägde kom han nu att investera i ett eget tryckeri för att starta tidningen Aftonbladet vilken helt kom att bryta med den tidigare tidningstraditionen i Sverige. Istället för att vara beroende av den politiska makten eller adeln fick man sin finansiering från donationer, annonsintäkter och framförallt prenumerationer. En av de första prenumeranterna blev den gamla liberala radikalen Georg Adlersparre som i ett brev till Hierta skrev följande:

”På den nya utkommande tidningen anmäler jag mig redan så som prenumerant, Blir den rolig och

pikant så gör den lycka; blir den blott nyttig, så får den samma oförtjenta öde som en annans väl förtjenta, nämligen att sakna läsare. Det profeterar den troligen äldste redaktör, som nu finnes i Sverige.”

- Lars Johan Hierta

Hierta kom minst sagt att följa Adlersparres uppmaning. På tidningens sidor fick läsaren ta del av politiska analyser av det inhemska läget, kåserier, rapporter från omvärldens stora händelser, recensioner av den senaste litteraturen och opinionstexter. Aftonbladet var även en av de första tidningarna som riktade sig direkt till den framväxande borgar- och arbetarklassen, och som följd blev den mest lästa tidningen i landet. Hierta lyckades därmed göra något som få hade lyckats med tidigare: han fick den vanliga svensken att vilja betala för att läsa en tidning. Att läsa om politik och kultur blev således nu något som inte enbart var möjligt för samhällets elit utan även för vanliga medborgare.

Genom sin breda målgrupp kom Aftonbladet att bilda en stor opinion till stöd för liberala reformer, och tidningen blev en av tidens mest lysande liberala fyrbåkar. På tidningens sista sida, som oftast ägnades åt opinionsjournalistik, kunde människor

runt om i Sverige läsa hur Hierta och hans kompanjoner svingade friskt när de tog strid för näringsfrihet, yttrandefrihet och avskaffandet av ståndsriksdagen. Aftonbladet kom även att utgöra en samlingsplats för tidens ledande liberala intellektuella. På tidningens kultursida arbetade exempelvis Carl Jonas Love Almqvist och Wendela Hebbe vid olika tillfällen.

Hierta kommersialiserade med andra ord tidningsväsendet och hjälpte därmed till att lägga den opinionsmässiga grunden för några av den svenska historiens största frihetsreformer, bland annat näringsfrihetens införande 1864 och ståndsriksdagens avskaffande 1865. Detta var något som Hiertas gamla vän Adlersparre tidigt noterade efter sin prenumeration på tidningen när han i ett brev skrev att Hierta ”har verkligen den sällsynta förmågan att förena det nyttiga och goda med det vinstdrivande”.

Lars Johan Hiertas Aftonbladet var såklart inte ensam i denna utveckling, men de är kanske den tydligaste symbolen i Sverige för det den tyska sociologen Jürgen Habermas benämnt som den borgerliga offentlighetens framväxt. Hierta var en av de många köpmän, entreprenörer, författare, poeter, förläggare och tidningsmän som genom sina handelsförbindelser och interaktioner etablerade en ny offentlighet i det svenska samhället. En offentlighet som var något annat än det tidigare adliga hovsam-

hället. Kaffehus, krogar och olika föreningar växte fram och tidens författare och poeter började skildra något annat än adelsståndets avlägsna strävanden när de beskrev den vanliga människans vardag. Den borgerliga offentligheten präglades även av en rad olika dygder som tolerans, nyfikenhet och hederlighet när olika människor genom marknadsinteraktioner kom i kontakt med varandra på ett helt annat sätt än tidigare.

Hierta hjälpte inte bara till att revolutionera den svenska pressen utan även landets utgivning av skönlitteratur genom att 1833 lansera *Läsebibliotheket*. Genom att börja ge ut romaner i följetonger i form av häftesserier sänktes kostnaden på utgivningen, och därmed priset på böcker, drastiskt. Köp av häftena gjordes via subscription, och köparen fick då varje vecka ett häfte med en del av den senaste utgivna boken på romanbiblioteket. De lägre priserna som metoden medförde, kombinerat med den nya betalningsformen, öppnade upp nya marknader för bokutgivning när medlemmar i de lägre sociala klasserna fick möjligheten att köpa skönlitteratur. Metoden blev snabbt framgångsrik och en rad konkurrenter följde i Hiertas fotspår. Mot slutet av 1850-talet gavs två av tre romaner ut i form av skönlitterära häftesserier. Utvecklingen medförde att läsandet av fiktion inte bara blev ett privilegium för adeln utan spreds till de allmänna folklagren. Hiertas kommersialisering av litteraturen öppnade

även upp för en ny typ av författaren – marknadsförfattaren. Tidigare var författare ofta äldre män på universiteten eller i hovets korridorer. Men när litteratur började säljas som en vara på en marknad kunde människor i den breda medelklassen på allvar börja försörja sig på att skriva. Dörren till författaryrket öppnades, inte minst för kvinnor. I häftesserierna kom några av Sveriges mest inflytelserika författare att debutera och skriva – däribland Carl Jonas Love Almqvist, Emelie Flygare-Carlén och Viktor Rydberg.

Hierta kom också att engagera sig i den konkreta politiken, och tjänstgjorde i riksdagen där han först representerade adelsståndet. Så fort möjligheten gavs bytte han dock till borgarståndet. Enligt honom var det finare att väljas till en plats än att få den genom börd. Här kom tidningsmannen att visa stort engagemang för de mer jordnära frågorna. I sin första motion argumenterade Hierta för att förbudet mot berusning på allmän plats skulle rivas. Detta var enligt honom höjden av klassförakt. I de avslutande delarna av motionens skrivelse gör Hierta en mer allmän principiell poäng som kan sägas karaktäriseras stora delar av hans politiska gärning:

*”Jag vågar således endast tillägga
min enskilda öfvertygelse att,
på den lägre arbetande klassen,*

*en förändring uti det politiska
samhällsskicket till constitutionel
styrelseform, har ett jemförelsevis
obetydligt inflytande till förädling
och upplysning, så vida man icke
tillika förbättrar de institutioner,
hvilka stå i närmaste samband
med vanor och lefnadsätt hos
den stora massan; att detta icke
åstadkommes ensamt genom
förbättrade Polislagar, att endast
den återskänkta inre känslan
af den personliga friheten hos
individen ingjuter kärleken för
den medborgerliga, och att det
blott är sålunda man kan lyckas
att småningom skingra den råa
liknöjdhet för allt annat, än den
grofvaste sinnesnjutning, som utgör
slafvens skillnad från den fria
mannen. ”*

- Lars Johan Hierta

Lars Johan Hierta var med andra ord en riktig renässansman som lyckades med det mesta han tog sig för. Hans viktigaste bidrag till den svenska historien är nog dock att, genom grundandet av Aftonbladet, ha populariserat liberalismens idéer. Historiska reformer liksom införandet av näringsfriheten och avskaffandet av ståndsriksdagen kunde genomföras mycket tack vare den frihetliga grund Hierta lade med sin opinionsbildning.

Lästips

Hierta var, som framkommit ovan, ingen regelrätt politisk tänkare utan en tidningsman, riksdagsledamot och förläggare. Det gör att den som vill studera honom inte kan gå till det klassiska materialet i form av skrivna böcker eller pamfletter. För den som vill få en överblick över Hiertas liv rekommenderas hans självbiografiska anteckningar som finns tillgängliga via Litteraturbanken. Den som vill dyka ner i Aftonbladet som liberal tidning bör läsa Jean Göransson's utmärkta avhandling *Aftonbladet som politisk tidning*. För en bredare beskrivning över Hiertas del i den svenska liberala idéhistorien rekommenderas Johan Norbergs *Den svenska liberalismens historia*.

POLITIKERNA

Benjamin Franklin

1706-1790 | Av Simon Mattias Koser

Benjamin Franklin (1706–1790) är en mångfaceterad historisk figur tillika amerikansk grundlagsfäder. Han hann med mycket under sin livstid, och verkade i olika skeenden i livet som boktryckare, diplomat, vetenskapsman, författare, och inte minst politiker. Det är i sin roll som politiker Benjamin Franklin störst påverkat sitt eftermäle, i synnerhet genom sin väsentliga roll i ratificering av den amerikanska konstitutionen – som kom att präglas av för Franklin djupt personliga värden: ödmjukhet, tolerans, och tro på demokrati. Här skildras Franklins uppväxt, centrala skeenden i ett händelserikt liv, och därtill ges en inblick i hans syn på världen.

Benjamin Franklin föddes 1706 i Boston, vid tidpunkten en brittisk koloni, som det yngsta av 15 syskon. Hans far, Josiah Franklin, var en köpman som emigrerat från hemlandet England till den nya kontinenten. Franklins mor Abiah, dotter till en far som flytt Storbritannien av religiösa skäl, sägs ha

haft ett betydande inflytande på Benjamin Franklin och tillfört mycket visdom.

Vid åtta års ålder placerades Benjamin Franklin i ett lokalt läroverk – hans far ansåg honom väl ämnad att bli präst – men tiden i skolan kom att bli kortvarig. Vid ålder tio placerades han istället i sin fars handelsverksamhet, där han sedan fortsatte som lärling. Franklin kom inte att återvända till skolbänken, men behöll trots detta ett läsintresse, och påstod sig under barndomen ha ägnat merparten av sitt sparande åt nya bokinköp.

I Franklins självbiografi framgår det att han var mycket välbeläst – på eget initiativ – och väl förtrogen med skribenter som John Locke redan i tidiga tonåren. Det är mycket möjligt att detta informerade hans världsuppfattning. I sin självbiografi skriver Franklin:

”I have always thought that one man of tolerable abilities may work great changes”

- Benjamin Franklin

– ett citat som belyser en central värdering i Franklins världssyn, nämligen tron på individens förmåga att förändra. Franklin bekräftade återkommande detta genom sina livsgärningar. I kontrast mot an-

dra grundlagsfäder, i synnerhet Thomas Jefferson och John Adams, var Franklin utmärkande demokratiskt sinnad, och önskade se ett samhälle där flit och merit möjliggör social mobilitet – och kan därför anses ha varit meritokrat innan begreppet myntades.

Benjamin Franklin är en av dem historiska figurer som Walter Isaacson författat en biografi om – och där menar Isaacson att det delvis är en historisk tillfällighet att vi idag lär oss *George Washington* som namnet på USA:s första president. Isaacson menar att den enda kandidat som skulle ha kunnat utmana Washington vore Benjamin Franklin.

Philadelphia och filantropi

Vid ålder 20 bosatte sig Franklin i Philadelphia, Pennsylvania, som han senare kom att se som sin hemstad. I Philadelphia bildade sig Franklin snart ett brett nätverk, och ansågs vara en samhällsmedborgare av rang. Utöver att, när han var mer väletablerad, årligen trycka den välomtalade *Poor Richard's Almanack*, som formade en framväxande amerikansk kultur med folkvisdom, anordnade Franklin filosofiska diskussionsklubbar (som sedan formaliserades som *American Philosophical Society*) och petitionerade för en rad privata initiativ för att förbättra samhällslivet i sin delstat Pennsylvania. Bland raden av de projekt Franklin stod som

initiativtagare till finner vi bland annat ett antal bibliotek, ett lokalt sjukhus och dagens University of Pennsylvania.

Universitetet Franklin grundade ämnade han vara en plats för alla, som till skillnad från Jeffersons University of Virginia, syftade uppmuntra och berika alla unga – inte bara samhällets elit. Detta ligger helt i linje med den klassisk liberalismens egalitära bildningsideal, och är ett system i samklang med vad den politiske teoretikern John Rawls beskriver som ett försäkrande att resurser för utbildning allokeras både utefter den vinst de skapar för samhället, men även det värde som finns i att berika medborgares personliga och sociala liv. Högre utbildning, menade även Franklin långt innan Rawls, är inte bara citadell för samhällets elit utan ett system för att lyfta och berika människor från samtliga samhällsskikt.

Tiden i Paris

I oktober månad 1776, några månader efter att han bidragit till framtagandet av *Declaration of Independence*, utnämndes Franklin till det hedersvärda uppdraget som diplomatiskt sändebud till Frankrike. Frankrike kom att bli hans hem de kommande nio åren, och här fick han snabbt ett gott bemötande och bildade nya livslånga bekantskaper, bland annat med Voltaire. I Isaacsons biografi beskrivs det första offentliga mötet mellan Franklin och Voltaire

som på den tiden sensationellt, och ett möte som likställdes med den atenske statsmannen Solons omfamnande av Sofokles. Den som är bekant med bådas politiska syn finner det säkerligen föga förvånande att de två fann ett alldeles särskilt band – det finns i deras politiska syn djupa likheter, inte minst i främjandet av tolerans.

Om vi i Voltaires prosa finner en skiss för ett ideal-samhälle präglad av religiös tolerans, finner vi i Franklins gärning försök att förverkliga detta ideal. Under sin tid i Frankrike bidrog hans offentliga främjande av tolerans till signeringen av Ediktet från Versailles, som var ett viktigt steg mot mer religiös tolerans i Frankrike. Hemma i Staterna fortsatte han detta arbete med att främja tolerans mot religion i alla dess former.

Utöver sin politiska gärning i Frankrike, fick Franklin flertalet chanser att lyfta fram sitt hemlands unika karaktär – något han gjorde med bravur. I ett svarsbrev till en fransk aristokrat beskriver Franklin hur det inte är födelserang som i USA definierar en människa – utan hennes karaktär och kompetens.

”[In] America, [...] People do not enquire concerning a Stranger, What is he? But What does he do? If he has any useful Art, he is welcome;

and if he exercises it and behaves well, he will be respected by all that know him.”

- Benjamin Franklin

**“A republic, madam,
if you can keep it.”**

De koloniala staterna antog år 1781 *Articles of Confederation*, under tiden Franklin representerade konfederationens intressen i Europa. Artiklarna som politiskt arrangemang skulle snart visa sig ohållbara, och frågan var högaktuell när Franklin återvände till Förenta staterna 1785 – då som en av de främsta och mest välomtalade företrädarna för självständighet.

Till följd av det bräckliga politiska arrangemanget staterna mellan kallades i maj 1787 ett nytt möte i Philadelphia – Franklins hemstad. Franklins huvudsakliga ideologiska bidrag till konventionen var tvåfaldigt: en stark tro på demokrati som genomsytrade hela processen, och ett förkroppsligande av upplysningens ideal kring tolerans och pragmatism. Det var en pragmatism övriga deltagarna fann välbehövlig och uppskattad, då det från början fanns stora oenigheter bland kongressens delegater.

Franklins pragmatism genomsytrade hela den fyra månader långa överläggningsperioden. Vid ett

tillfälle citeras Franklin uppmuntra båda sidor att "avskiljas sina krav. Vi är här för att konsultera, inte strida, med varandra" – något som sägs ha haft en direkt lugnande effekt i en i synnerhet hetsk debatt. I en vilja till pragmatisk kompromiss navigerade Franklin framgångsrikt en av Philadelphiakonventionens stora frågor: hur en balanserad maktfördelning skulle säkerställas stora som små delstater emellan. Lösningen i form av en senat och en kongress med olika ansvarsfördelning gick emot Franklins egna övertygelser men var nödvändig för att framgångsrikt ena delstaterna.

Vid ett tillfälle under kongressen förespråkade Alexander Hamilton att låta presidenten agera som en monark livet ut, då det vore ovärdigt en president att "kliva ner" i rang till medborgare. Franklin såg det angeläget att all makt fanns hos folket, att demokratin var så direkt som möjligt, vilket framgår i hans svar till Hamilton att i fria samhällen är de styrande folkets tjänare, inte tvärtom:

"In free Governments the rulers are the servants, and the people their superiors and sovereigns. For the former therefore to return among the latter was not to degrade but to promote them."

- Benjamin Franklin

Trots att många konkreta förslag från Franklin röstades ner, kom Philadelphiakongressens slutprodukt – den amerikanska konstitutionen – att färgas av upplysningsideal, som tron på demokratiskt styre och egalitärism, vilka var principer Franklin förespråkade genomgående i sin politiska karriär. I sitt avslutningstal efter kongressens förhandlingar var det *ödmjukheten* inför det okända Franklin lyfte fram. Konstitutionen blev kompromiss – men en absolut nödvändig kompromiss. Kanske var just detta Franklins största ögonblick – som människa, medveten om sin status som sådan, men som kliver bortom det i sin roll som folkets representant.

Franklins roll i ”miraklet i Philadelphia” var avgörande för mötets framgång. Efter kongressens avslutande, frågade en äldre dam Franklin vilket typ av statskick de har enats om, varvid Franklin svarar:

*”A republic, madam,
if you can keep it.”*

- Benjamin Franklin

Sammanfattning

Benjamin Franklin var både av och före sin tid. Här har vi lyft upp tre skeden av ett mycket mångfacetterat liv, och det finns mycket däremellan. En drivkraft han bar med sig hela livet var intellektu-

ell nyfikenhet – varvid han gjorde ett antal större vetenskapliga upptäckter – som sedermera kom att färga hans politiska gärning. Han visade en intellektuell ärlighet i sin vändning från att ställa sig bakom Storbritannien, till att förespråka kolonial suveränitet och självständighet när det förstnämnda visat sig ohållbart. Mot ålders höst kom han att stärkas alltmer i sin övertygelse att slaveri borde avskaffas, vilket var en viktig utveckling trots att Franklin likt många andra grundlagsfäder sägs ha ägt slavar vid ett tillfälle. Det sista Franklin hann publicera innan han gick bort var en bitande satir av de samtida som förespråkade fortsatt slaveri. Det var en strid han inte hann se slutet på, men som utgjorde ett existentiellt hot mot det nya, enade landet och dess kärnvärden.

Som skribent och politiker har han haft stor påverkan på sitt eftermäle – allra mest USA:s grundande i upplysningens ideal – och illustrerade liberala grundprinciper i sitt livslånga förkroppsligande av intellektuell ödmjukhet, religiös tolerans, och sin självklara tro på ett samhälle större än staten. Därmed förtjänar Franklin lika självklart sin plats som Guru.

Lästips

Här listas verk som Franklin författat själv eller bidragit till, samt verk om Franklins liv och gärning.

Constitution of the United States (1787)

Declaration of Independence (1776)

Benjamin Franklin: *The Autobiography of Benjamin Franklin* (1791)

Walter Isaacson: *Benjamin Franklin: An American Life* (2003)

Ronald Reagan

1911-2004 | Av Gustaf Blomberg

”It is not my intention to do away with government. It is rather to make it work – work with us, not over us; stand by our side, not ride on our back.”

- Ronald Reagan, 1981

En enkel bakgrund

Ronald Wilson Reagan föddes i den lilla orten Tampico, i Illinois, år 1911. När han var 17 år gammal fick han ett stipendium för fattiga från Eureka College, varifrån han tog sin examen i nationalekonomi 1932. Efter avklarade högskolestudier arbetade han en tid som radioreporter. Skådespelarambitionerna ledde 1937 till en provfilmning och därefter till ett kontrakt med Warner Brothers. Under sin tid i Hollywood engagerade Reagan sig fackligt och var

under några år ordförande i fackföreningen Screen Actors Guild. Under denna tid tilltog hans politiska engagemang. Efter att ha varit demokratisk sympatisör närmade han sig under 1950-talet Republikanerna och 1960 var brytningen med Demokraterna i praktiken fullbordad, och under året deltog han i Nixons val kampanj. I Kaliforniens guvernörsväl 1966 blev Reagan Republikanernas kandidat. Han besegrade den sittande guvernören Pat Brown stort, och vann i 1970 års omval över Jesse Unruh. År 1976 försökte Reagan att bli Republikanernas presidentkandidat men nomineringen gick istället till Gerald R. Ford. Fyra år senare lyckades han bli nominerad, och besegrade i valet den sittande demokratiska presidenten Jimmy Carter.

Reagan omvaldes 1984 efter ha besegrat den demokratiska utmanaren Walter Mondale stort. När Reagan avgick 1989 var han, 78 år gammal, den äldste presidenten i USA:s historia. Han avled i juni 2004, 93 år gammal.

En mångtydig president

Reagan kom till Washington med ambitionen ge det amerikanska folket sin självkänsla tillbaka, efter trauman som Vietnamkriget, oljekrisen och Watergateskandalen. Det gällde nu att återupprätta de klassiska amerikanska värdena i form av kapitalism, frihet, patriotism etc. Reagan var optimist och hade en förmåga att inympa denna optimism hos

amerikanerna. Han hanterade skickligt medierna, och fick ett stort genomslag, i synnerhet genom sina TV- framträdanden.

Reagan hade en vision att återupprätta USA, inte minst inom det ekonomiska området. Han ville skapa ett Amerika präglad av ”kommers och kreativitet”. Hans medel för detta var främst sänkta skatter för att göra det mer lönsamt att arbeta och bedriva företagande. Reagan var här influerad av de så kallade utbudsekonomerna som ansåg att skatteintäkterna genom skattesänkningar skulle öka. Ett lägre skattetryck gjorde det mer lönsamt att arbeta och ökningen i antalet arbetade timmar skulle därmed kompensera för skattesänkningarna direkta kostnad i statsbudgeten. Reagan stannade dock inte där. Skattesänkningarna skulle kombineras med privatiseringar, avregleringar och överföring av beslutanderätt från den federala nivån till de delstatliga och lokala politiska nivåerna. Inspirerad av den så kallade monetarismen med ekonomen Milton Friedman i spetsen, hade Reagan även ambitionen att stabilisera penningvärdet. Reagan genomförde stora skattesänkningar, och drog ner utgifter inom flera områden. Nedskärningarna blev emellertid inte alls så stora som planerat. Politiken ledde till en lång period av ekonomisk tillväxt och en kraftig sänkning av inflationen. Baksidan blev stigande handels-och budgetunderskott, och vid Reagans avgång 1989 var det federala budgetunderskottet större än någonsin tidigare i USA:s historia.

Även inom andra områden präglades Reagans politik av liberaliseringar. Han initierade den så kallade Uruguayrundan som genomfördes 1986 inom ramen för GATT-avtalet för global handel. Denna förhandlingsrunda ledde till lägre tullar för världshandeln och till att världshandelsorganisationen WTO uppstod. Reagan drev även igenom 1988 års beslut om ett frihandelsavtal mellan Kanada och USA.

Inom invandringspolitiken bidrog Reagan till att situationen förbättrades drastiskt för USA:s många illegala invandrare. År 1986 skrev han under Immigration Reform and Control Act som i praktiken innebar amnesti för 2,8 miljoner människor som då befann sig i USA illegalt.

Inom utrikespolitiken intog Reagan en skeptisk hållning gentemot internationella organisationer och multilaterala lösningar. Han var övertygad om att USA hade ett behov av kunna agera självständigt militärt och att kunna bedriva diplomati utifrån en styrkeposition. Hans inledande utrikespolitik hade, gentemot Sovjetunionen, en konfrontationsinriktad prägel.

Reagan hade en bitvis mycket aggressiv retorik mot Sovjetunionen och han initierade en kraftig upprustning av den amerikanska försvarsmakten. Försvarsbudgeten ökade under Reagans första period

som president med runt tio procent per år; den största amerikanska rustningsinsatsen under fredstid i landets historia. Politiken innebar, i kombination med ekonomiska sanktioner, ett försök att på sikt påverka den politiska dynamiken i Sovjetunionen. Genom att utsätta den sovjetiska ekonomin för påfrestningar genom sanktioner och rustning ville Reagan göra Sovjetunionens ledare mera medgörliga och bidra till att bereda vägen för ett yngre, mer pragmatiskt ledarskikt i Moskva.

Med tiden ersattes den konfrontatoriska inställningen alltmer av avspänningspolitik. Redan 1982 återupptogs rustningsförhandlingar med Moskva. Avspänningen fick ny vind i seglen genom att Reagans politik verkade ha lyckats, då den mer reformvänliga och pragmatiska Gorbatsjov 1985 blev generalsekreterare i Sovjetunionens kommunistparti. Förtroendet mellan Reagan och Gorbatsjov växte med tiden, vilket bl.a. resulterade i ett nedrustningsavtal gällande medeldistansrobotar. USA:s allt större militära och ekonomiska överlägsenhet, tillsammans med den ökade avspänningen och det sovjetiska systemets allt större politiska och ekonomiska problem underminerade förutsättningarna för det kalla kriget. Reagans politik bidrog därmed i stor utsträckning till sovjetsystemets- och murens fall 1989 samt att väst med USA i ledningen då stod som slutlig segrare i det kalla kriget.

En moderat republikan

I Sverige har bilden av Reagan präglats av extremer. En del har sett honom som en banerförare för nyliberalismen, medan andra betraktat honom som typiskt konservativ. Ett närmare studium av Reagans politik visar emellertid upp en mer mångfacetterad bild, med både liberala och konservativa inslag. Ronald Reagan kan därmed bäst beskrivas som en företrädare för en moderat republikansk tradition, med nutida förespråkare som exempelvis Arnold Schwarzenegger.

Reagan hade en relativt liberal syn på skatter, välfärdslagstiftning, och i viss mån på handel och invandring. Han kombinerade detta med mer konservativa uppfattningar rörande exempelvis rätten till abort och homosexuellas rättigheter. Reagan visade dock sällan vilja att via politiken genomdriva sina mer konservativa värderingar. Han motsatte sig exempelvis ett förslag till anti-gay-lagstiftning under sin tid som guvernör i Kalifornien. Intressant att notera är också att han som guvernör tog initiativ för positiv särbehandling av etniska minoriteter.

Även Reagans utrikespolitik präglades av moderation och mångtydighet. Ekonomiska sanktioner mot Sovjetunionen och en intensifiering av kapprustningen kombinerades med nedrustningsavtal och en öppenhet för förhandlingslösningar, särskilt efter att Gorbatsjov tillträtt som generalsekreterare.

Reagans utrikespolitik anknöt därmed till en tradition inom amerikansk utrikespolitik inom vilken USA främst genom sitt exempel och föredöme skulle påverka omvärlden, snarare än genom korsstågliknande interventioner. Reagans politik bidrog både till att initiera, stärka och befästa en tendens till vridning i den politiska opinionen i västvärlden, i riktning mot ökad tilltro till lägre skatter, individualism, avregleringar och marknadsekonomiska lösningar. Storbritannien blev här en tidig medspelare och efterföljare under toryledaren Thatchers ledarskap. Men en fundamental opinionsförändring som Reagan bidrog till kom att få betydelse för hela det politiska spektrat. Bill Clintons ekonomiska politik var i viss mån en fortsättning på Reagans lågskattepolitik. I Storbritannien blev Tony Blair och hans Labourparti de främsta företrädarna i Europa för arvet efter Thatcher. Reagans och Thatchers politik kom även att bli en viktig inspirationskälla för delar av den svenska borgerligheten.

Lästips

Henriksson, Karin, *Reaganomics – den ekonomiska politiken under Reagan*, Världspolitikens Dagsfrågor 1988:5, Stockholm 1988.

Jönsson Per, *Reagan, USA och världen*, Världspolitikens Dagsfrågor 1986:4, Utrikespolitiska Institutet, Stockholm 1986.

Larsson, Janerik, Allt vad Ronald Reagan rör vid blir skräp, i Larsson, Janerik oh Linder, P J Anders, *Det obegripliga Amerika - Blir allt vad Ronald Reagan rör vid skräp?* Näringslivets MediaInstitut Rapport 1988:2, Stockholm 1988.

Ronald Reagan:

Where's the Rest of Me?, 1965;

The Creative Society, 1968

Abortion and the Conscience of the Nation, 1984

Speaking My Mind, 1989

An American Life, 1990

Margaret Thatcher

1925-2013 | Av Anna Hård af Segerstad,
viceordförande 2004-2005

*”You may have to fight a battle more
than once to win it.”*

- Margaret Thatcher

Förutom att vara den första kvinnliga premiärministern i Storbritannien är Margaret Thatcher den som innehaft ämbetet längst (elva år). Hon förde sitt parti till tre valsegrar i rad. Thatcher var provokativ, utmanande vid politiska möten och en suverän talare. Hon var en del av kapitalismens triumf i en tid när acceptansen av marknadskrafterna som den viktigaste vägen till rikedom nästan kom att bli världsomfattande. Hon var delaktig i den process som ledde till Sovjetimperiets kollaps, liksom i minskandet av statlig makt och byråkrati runt om i världen. Trots att 33 år gått sedan hon satt vid makten har efterföljande politiker tydligt förhållit sig till hennes politiska arv. Bland de mer framträdande

är Tony Blair – en socialdemokrat som otroligt nog delvis fortsatt i hennes politiska spår.

Bakgrund

Margaret Thatcher var dotter till en butiksinnehavare och föddes den 13 oktober 1925 i Grantham. Hon utbildade sig till kemist vid universitetet i Oxford. När hon 1950 kandiderade till parlamentet men misslyckades tog hon istället jobb som provsmakare på ett företag som gjorde fyllningar till tårter och glass. Samtidigt läste hon till advokat.

Hennes fascination för politik ledde henne 1959, vid 34 års ålder, till parlamentet. Där argumenterade hon sig fram till vad som sägs vara en av Torys bästa platser i landet, Finchley i norra London. Hennes snabbtänkthet, humor och goda retorik förde henne uppåt i det konservativa partiet, och hon kom att ta en självklar plats i högerfalangen. Vid 44 års ålder blev hon utbildningsminister, en post hon hade i fyra år (1970-74). Det såg ett tag ut att bli höjdpunkten på hennes karriär. Men 1975 kom hon att utmana den före detta premiärministern och dåvarande partiledaren Edward Heath om partiledarskapet eftersom den tidigare högerfalangskandidaten hoppat av i sista minuten. Thatcher steg in på hans kontor och skulle berätta om sitt beslut, men han tittade inte ens upp från sina papper utan sade bara ”Du kommer att förlora. Adjö till dig”. Han hade fel. Hon vann partiledarduellen och

den 11 februari samma år blev hon partiledare. Fyra år senare, den 4 maj 1979, blev Margaret Thatcher premiärminister i Storbritannien.

Thatcher som premiärminister

Endast 18 månader efter att Thatcher blivit vald till premiärminister blev Ronald Reagan president i USA. De två politiska bundsförvanterna kom att bli mycket goda vänner.

Thatcher hade sin ekonomiska politik – laissez-faire – klar för sig tidigt och väntade bara på att tiden skulle bli mogen att genomföra den. Inflationbekämpningen var ett av de främsta målen. Andra var minskad statsinterventionism, reducerade offentliga utgifter, sänkta skatter, kraftigt begränsat inflytande för fackföreningarna och privatisering av statliga företag. British Airways var ett av de statliga företagen som var otroligt misskött och som därför såldes. Efter privatiseringen blev det ett av världens bästa och mest lönsamma flygbolag. Hennes ekonomiska program blev så framgångsrikt att det fick namnet Thatcherism. Mer än 50 länder följde utvecklingen och genomförde liknande reformer.

Thatcher förvandlade de anti-fackliga känslorna i landet till en majoritet i parlamentet. Facken kunde kuvas efter den misslyckade kolgruvearbetarstrejken 1984-85. Därefter kunde hon begränsa fackets makt genom att stifta ett antal lagar som effektivt

gjorde slut på den fackliga maktkoncentrationen i landet. ”Vem regerar i Storbritannien?” frågade hon en gång när facket kämpade för att få makten. År 1980 visste alla att svaret var ”Thatcher regerar”. Men framgången kostade också i form av ökad arbetslöshet.

En hårdför politiker

Som premiärminister under det kalla kriget blev hon känd för sin kompromisslösa antikommunistiska utrikespolitik. Hon hade nära samarbete med USA, fördjupade samarbetet med NATO och tvekan inte att rusta upp det brittiska försvaret. Tillsammans med Ronald Reagan lyckades hon få den sovjetiske generalsekreteraren Michail Gorbatjov att införa *glasnost och perestrojka*, vilket i förlängningen ledde västs seger i det kalla kriget .

Bland Thatchers internationella framgångar finns även Zimbabwes övergång till majoritetsstyre 1980 och den militära triumfen över Argentina i Falklandskriget 1982. Hon var med och slöt avtalet med Kina 1984 om kronkolonins Hongkong återgång till Kina. Det stora villkoret var att den forna kolonin skulle få ha ett eget demokratiskt självstyre. På grund av sin politik i Nordirlandskonflikten blev hon samma år vid en partikongress i Brighton föremål för ett bombattentat, utfört av terrororganisationen IRA. Följande år ingick Thatcher avtal

med Irland, där regeringen på Irland fick ett visst inflytande över frågor rörande Nordirland.

Det bittra slutet

Thatcher fick smeknamnet Järnladyn, en titel sovjetisk press gav henne redan under mitten av 70-talet efter hennes massiva kritik av landets ovilja att avrusta. Öknamnet spred sig bland motståndarna när hennes inhemska finanspolitik blev alltmer impopulär.

Thatchers hårda ledarskap och politik gjorde att hon började förlora väljarstöd. Hon kom att introducera en ny enhetlig och fast hushållsskatt, *Poll tax*. Den möttes av starkt nationellt motstånd då den ansågs drabba lågavlönade och gynna höginkomsttagarna. Massdemonstrationer mot skatten bidrog till att öka misstroende inom det egna partiet. Thatcher blev till slut avsatt den 22 november 1990 efter ett internt mygel och intriger i partiet.

Efter premiärministeråren

Thatcher blev baronessa under tidigt 1990-tal och tog plats i överhuset och tillhörde de tongivande inom sitt partis EU-skeptiska falang. Hon har publicerat en uppmärksammas memoar *The Downing Street Years* (1993; *Åren på Downing Street*). Den fick senare en uppföljare i *Path to power* (1995; *Vägen till makten*). Boken handlar om hennes uppväxt och hur viljan att förändra uppstod.

Några böcker har ännu inte översatts till svenska. Hennes samlade tal finns i boken *The Collected Speeches of Margaret Thatcher* (1999) och uttalanden i *Margaret Thatcher – Complete Public Statements 1945-1990* (1999).

Efter millennieskiftet kom boken *Statecraft: strategies for a changing world* (2002) ut. Där ger hon sina synpunkter på det nya årtusendets faror och möjligheter. Hon menar exempelvis att politiska ledare, för att säkra framtiden för kommande generationer, måste följa sin instinkt och tro istället för att följa rådande idémässiga trender.

Lästips

Reitan, Earl A, *The Thatcher Revolution – Margaret Thatcher, John Major and Tony Blair*. (2002)

**FRIHETLIGA
GULDKORN**

Hannah Arendt

1903-1977 | Av Ann Heberlein

”Om inte Hannah Arendt funnits hade man varit tvungen att uppfinna henne”, skrev någon för länge sedan. Arendts liv är som en saga, fylld av hinder och segrar, ondska och kärlek, bakslag och framgångar. Hon föddes i början av nittonhundratalet, upplevde två världskrig, tvingades lämna sitt hemland Tyskland och sedan Europa för att leva i exil i Amerika. Arendts liv spänner över ett avgörande kapitel i västerlandets historia, en tid då våra värderingar och idéer om människan och hennes värde, ont och gott, skuld och ansvar prövades och omformulerades.

I förordet till *Men in Dark Times* (1968) skriver Arendt om de sällsynta människor som med sin lyskraft, sina intellekt och sin originalitet förmår sprida hopp och ljus även i mörka tider:

”Till och med i de allra mörkaste stunder har vi rätt att förvänta oss

en strimma ljus och att ett sådant ljus mycket väl härrör mindre från teorier eller begrepp, utan fast mer från det flämtande och ofta svaga ljus som vissa män eller kvinnor, genom sina liv och verk, kommer att tända under vilka omständigheter som helst och kasta det över tidsepokerna det som var deras beskärda del i jordelivet – denna övertygelse är den outtalade fond mot vilka jag tecknar dessa porträtt. Ögon som likt våra har vant sig så vid mörkret kommer knappast kunna veta om ljuset de såg var från ett ljus eller från den blixtrande middagssolen”.

- Hannah Arendt

Utan tvekan kan Arendt själv räknas in i skaran av människor med den sällsamma förmågan att lysa även i de mörkaste av tider, med ett sken så starkt att det påverkar oss andra också långt efter att de lämnat den världsliga existensen.

Hannah Arendt föddes 1906 i Hannover. Hon växte upp i judisk medelklass i den ostpreussiska huvudstaden Königsberg (dagens Kaliningrad i Ryssland), som enda barn till Paul och Martha Arendt. Paul och Martha hade båda studerat och rest. De var sekulariserade judar och betraktade sig som socialister. Arendts far dog efter en längre tids sjukdom när hon bara var sju år gammal. Hennes mamma Martha gifte om sig med Martin Beerwald när Hannah var tolv år och hon fick då två äldre styvsystrar. Arendts barndom präglades av förlusten av en älskad pappa, men också av första världskriget som bröt ut 1914, när hon var åtta år, och som pågick fram till 1918.

Hannah Arendt var en mycket begåvad student som fördjupade sig i klassiska språk. Redan som barn hade hon ett passionerat förhållande till språk, till orden, och hon började tidigt skriva poesi. Strax efter sin artonde födelsedag flyttade hon till Marburg för att studera teologi och filosofi. Där mötte hon den betydligt äldre filosofen Martin Heidegger som då var i färd med att fullborda sitt magnum opus, *Sein und Zeit*. Han blev hennes mentor, bästa vän och älskare. Trots åldersskillnaden – Heidegger var sjutton år äldre än Arendt – och trots att han redan var gift blev relationen dem emellan djup och mycket betydelsefull för dem båda.

Utan tvekan påverkade de båda varandras tänkande i mycket hög utsträckning. De delade intresset för

grekisk filosofi, liksom upptagenheten av språket, av orden och dess betydelse för existensen. ”Vi möttes i det tyska språket”, sade Arendt långt senare om förhållandet till Martin. I brevväxlingen mellan Arendt och Martin blottas ett passionerat, irrationellt drag som står i skarp kontrast till bilden av henne som en förnuftig och stram tänkare. Martin, som var medlem i nazistpartiet och hyste antisemitiska åsikter, skulle komma att svika henne djupt i samband med nazismens segertåg över Tyskland.

Arendt beskrivs som filosof, men det är en beskrivning hon själv värjde sig emot. I en intervju som sändes i tysk tv 1964 protesterade hon mot påståendet att hon ”tillhör kretsen av filosofer”. ”Min profession, om man ens kan uttrycka det så, är politisk teori. Jag varken känner mig som en filosof eller föreställer mig att jag har accepterats i kretsen av filosofer”, förklarade hon för Günter Gaus som intervjuade henne. Koketterade hon – eller fanns det andra anledningar till att hon inte betraktade sig som filosof?

Arendt gjorde i själva verket slut med filosofin tidigt. Krigsutbrottet och antisemitismen tvingade henne till det. 1933 lyckades hon ta sig ut ur Tyskland, och när hon lämnade sitt hemland, så lämnade hon också universitetsvärlden och de intellektuella sammanhangen. Djupt besviken över de tyska intellektuellas beredvillighet till medlöperi och un-

derkastelse inför den nazistiska ideologin lovade Arendt sig själv att aldrig mer befatta sig med intellektuella. Hon ville arbeta praktiskt och politiskt. Hon ville förändra världen, och trodde inte längre på filosofins kraft att göra det.

Arendt bröt dock sitt löfte tämligen omgående. I Paris umgicks hon i en krets av intellektuella. Många av dem var tyskar i exil som tvingats lämna Tyskland för att de, i likhet med Arendt, var judar, eller på grund av ett politiskt engagemang. Där och då fick hon sin politiska skolning. Där påbörjade hon också sitt stora verk om totalitarismen. Är det ett filosofiskt verk eller är det en politisk teori? Etiketten spelar mindre roll. Oavsett vad Arendt definieras som – filosof eller politisk teoretiker – så har hennes tankar, idéer och resonemang haft ett enormt inflytande på 1900-talets filosofi, liksom på statskunskap, sociologi och andra samhällsvetenskaper. Arendt tillhör också den exklusiva skara intellektuella vars teorier blivit allmängods. Hennes begrepp ”den banala ondskan” är känt långt utanför akademiska och intellektuella kretsar, och hennes resonemang kring människan och hennes ansvarighet har gjort avtryck i offentligheten.

1951 blev Arendt internationellt erkänd när *The Origins of Totalitarianism* publicerades. Hon hyllades och jämfördes med tänkare som Marx i betydelse. Hennes originella och egensinniga beskrivning av totalitära ideologier, nazism och kommunism,

blev banbrytande. För detta fick hon motta mängder av priser och hade utan tvekan etablerat sig som en av sin samtids mest inflytelserika intellektuella. Arendts resonemang i *The Origins of Totalitarianism* är fortfarande i högsta grad aktuella – kanske än mer aktuella nu än för några decennier sedan. Inte minst hennes ambivalenta hållning till nationalstaten är fruktbar att reflektera kring idag.

Arendt och hennes arbeten om moraliskt ansvar, skuld, ondska, våld och möjligheten till förlåtelse har kommit att få stor betydelse. Hon är en av dem som först ställde frågan om förlåtelsens möjlighet efter andra världskrigets fasor. Hennes uppfattning är att de grymheter som den nazistiska regimen gjorde sig skyldiga till är oförlåtliga: Det som inte är möjligt att bestraffa är inte heller möjligt att förlåta.

Arendt resonerar kring förlåtelsens kraft och dess gränser i flera böcker, bland annat i *The Human Condition*. Hennes tänkande kring förlåtelse är tydligt färgat av hennes egna erfarenheter, av att själv ha mött omätbar grymhet – men också av mellanmänskliga relationer där svek påkallat förlåtelse. Förlåtelsen har kraft att hela och upprätta en relation, men det finns en gräns för vad som bör helas och upprättas.

Arendt kan upplevas som uppfordrande, krävande, ja till och med sträng, men hon kräver inte mer av

andra än hon kräver av sig själv. Det blir tydligt när man fördjupar sig i hennes liv att hon ställer mycket höga krav på sig själv: Varje människa har ett ansvar för hur hon hanterar sitt liv. Varje människa har också ett unikt och okränkbart värde. Hon är fri och ansvarig och äger därför speciella rättigheter. Att denna fundamentala utgångspunkt ifrågasätts, att mänskliga rättigheter kränks, fick Arendt erfara in på bara kroppen under åren på flykt och interneringen i Camp de Gurs.

I praktiken har dock ingen människa människovärde om vi inte i handling ger henne det. Det förstod Arendt och argumenterade därför för att blott människan kan garantera människan hennes värde och rättigheter. Här föreligger dock ett problem, menar Arendt: Mänskligheten kan ju plötsligt, i demokratisk anda, besluta sig för att eliminera ett helt folk. Det är vanskligt att förlita sig på andras välvilja eller förmodade godhet.

För övrigt är ju ”rätten att ha rättigheter”, som Arendt träffande uttrycker den statslöses situation, föga att glädjas över:

”Rätten att ha rättigheter’ har blivit en välkänd fras för att fånga den statslöses, flyktingens, den asylbeviljades och den

*tvångsförflyttades svåra belägenhet
– det vill säga den belägenhet man
befinner sig i då man kastats ut ur
det sammanhang där man bedöms
för sina handlingar och åsikter”*

- Hannah Arendt

För att få sin rätt till rättigheter uppfyllda krävs ett sammanhang – ett land, en stat, ett medborgarskap som medger detta sammanhang. Vad är en rättighet värd om det inte finns någon som har en skyldighet att uppfylla denna rättighet? Om alla – hela världen – bär lika stort ansvar för att förverkliga dessa rättigheter är risken överhängande att ingen axlar det ansvaret.

FN kungjorde sin allmänna deklaration om de mänskliga rättigheterna 1948, i en vilja att skapa en universell moral som tillerkände och värnade alla människors rättigheter. Arendt var mycket kritisk, och menade att universella mänskliga rättigheter och partikulära rättigheter baserade på medborgarskap står i ett komplext motsatsförhållande till varandra.

Arendt utvecklar sina tankar om relationen mellan rättigheter och stater i *Totalitarismens ursprung*:

”De mänskliga rättigheterna hade trots allt definierats som omistliga för att de tänktes vara oberoende av alla stater; men i samma stund som människor saknade en egen stat och måste falla tillbaka på sina minimala mänskliga rättigheter, visade det sig att det inte fanns någon myndighet som kunde skydda dessa rättigheter och ingen institution som var villig att garantera dem.”

- Hannah Arendt

Mot bakgrund av judarnas rättslöshet under 1930 och 1940-talet insåg Arendt att mänskliga rättigheter i praktiken inte kan förverkligas utanför nationalstaten. När människor berövas sitt medborgarskap, hamnar de oundvikligen i ett tillstånd av laglöshet: de som har störst skyddsbehov, statslösa och flyktingar, får inte sina rättigheter tillgodosedda, medan de som besitter en formell tillhörighet till en stat genom sitt medborgarskap får tillgång till grundläggande rättigheter. Det finns tveklöst en spänning mellan idealet att ”alla människor är föd-

da fria och lika i värde och rättigheter”, och det faktum att vi bara kan förverkliga jämlikheten inom en avgränsad politisk gemenskap: det sammanhang där man ”bedöms för sina handlingar och åsikter”, som Arendt uttrycker det. I essän *Rätten till rättigheter* skriver Arendt att ett medborgarskap är den avgörande förutsättningen för att få sina mänskliga rättigheter uppfyllda.

Arendt skrev *Rätten till rättigheter* 1949, fyra år efter krigsslutet, mitt i en pågående flyktingkatastrof. ”Världen fann inget heligt i den abstrakta nakenheten att vara människa”, konstaterar hon krasst. I *Rätten till rättigheter* formulerar Arendt sin tes om att de mänskliga rättigheterna dittills blott förverkligats i form av medborgerliga rättigheter. Det fungerar inte att åberopa en rättighet så länge man saknar en stat att ställa krav på. Rätten till rättigheter borde omformuleras som rätten till medborgarskap.

Arendt menade att staternas inbyggda själviskhet innebär att människor har störst möjlighet att få sina rättigheter försvarade om de vänder sig till sin egen regering, snarare än till något abstrakt internationellt förbund. Det är bara stater, som trots sina usla meriter och misslyckanden, förmår att erbjuda sina medborgare ett heltäckande, grundlagsenligt skydd som också är möjligt att upprätthålla.

Den grundläggande tanken bakom den rörelse som ledde fram till FN:s konvention om de mänskliga rättigheterna baserades på idén att alla människor har en gemensam natur, gemensamma behov och gemensamma strävanden – oberoende av etnicitet, kön, religion eller nationalitet. Men Arendt menade att flyktingar och överlevare från koncentrationslägren avslöjade att ”det abstrakta och nakna tillståndet att vara blott och bart en människa var deras största fara”. Lärdomen Förintelsen gav var att det inte räcker att betraktas som människa för att skyddas från grymheter. Det räcker inte att vara människa. Det krävs ett medborgarskap.

”I don´t fit”, sade Arendt en gång om sig själv. Det gick inte att placera henne i ett fack, varken politiskt eller filosofiskt. Arendt sätter sig över gränser mellan kontinental och analytisk filosofi, mellan teologi och filosofi, filosofi och politik, mellan höger och vänster, mellan akademiskt och populärt skrivande. Hon lyckas i sina många texter beröra ämnen av betydelse för de flesta människor, på ett sätt som talar till många utan att ge avkall på sin integritet som forskare. Arendt skrev lika självklart essäer för dagstidningar som akademiska monografier och visade att det är möjligt att förena ett stort och glödande samhällsengagemang med akademisk nit och trovärdighet.

1963 publicerades den bok som många förknippar henne med idag, den då kontroversiella *Eich-*

mann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil. Arendt hade, för The New Yorkers räkning, bevakat rättegången mot Eichmann på plats i Jerusalem. Hennes slutsatser, först publicerade som en artikelserie, och därefter i bokform, på förlaget Schocken Books, gick på tvärs med den etablerade uppfattningen av nazistiska förbrytare som Adolf Eichmann. Arendt beskrev Eichmann som ”en fantasilös byråkrat” som blott ”lydde order” istället för att bekräfta bilden av nazisten som ett alltigenom ondskefullt monster. Beskrivningen väckte anstöt och blev rejält kritiserad.

Ännu mer kritik fick Arendts reflektion kring de Judiska rådens roll i förintelseprocessen. Hon menade att några av de Judiska råden varit allt för samarbetsvilliga med den tyska regimen – kanske hade färre judar dött om de Judiska råden gjort motstånd istället för att samarbeta? Detta tolkades som om Arendt menade att judarna hade sig själv att skylla för sin undergång. I över ett år pågick en medial häxjakt på Arendt, hon fick motta hundratals hatbrev och många av hennes kollegor slutade att hälsa på henne. Mest smärtade henne förlusten av några nära, betydelsefulla vänner som bröt med Arendt på grund av de tankar och teorier hon för fram i boken som på svenska fått titeln *Eichmann i Jerusalem: Den banala ondskan*.

Arendt red dock ut även denna storm, och fortsatte fram till sin död den 4 december 1975 att tänka,

skriva och samtala. Till hennes senare verk hör *On Revolution* och *On Violence* samt flera texter om Walter Benjamin, Berthold Brecht, Karl Jaspers och andra människor som blivit betydelsefulla för henne, som vänner och som intellektuella.

Hannah Arendt var inte bara en briljant tänkare. Hon var också en fascinerande människa som levde ett dramatiskt liv. Hennes tänkande är intimt relaterat med hennes konkreta erfarenheter. Kärleken och ondskan var grundteman både i hennes liv och i hennes tänkande.

I början av sin akademiska gärning riktade Arendt sitt intresse mot kärleken. I sin doktorsavhandling om Augustinus kärleksbegrepp analyserade och diskuterade hon begreppet och dess olika uttryck. Livet tvingade henne att byta fokus, från kärlek till ondska, och under många år, kanske hela sitt liv, försökte Arendt förstå ondskan, dess väsen, dess upphov, dess bevekelsegrunder. Trots att kärlek och ondska är varandras motsatser så finns det likheter: Du vet när du möter dem. Du känner igen både kärleken och ondskan. Ändå är det så svårt, nästan omöjligt, att beskriva både kärlek och ondska.

Kärlek och ondska uppträder i olika former. Kärleken kan ta sig uttryck som vänskap, som erotiskt begär, omsorg, solidaritet, empati och som altruism. Kärleken kan också uppträda i förlåtelsen och i

ansvarstagande, även om kärlek inte är synonymt med förlåtelse och ansvar. Också ondskan uppträder i olika skepnader – i grymhet, likgiltighet, våld och den speciella form som drabbade Arendt hårt, i antisemitism.

I Arendts *Denktagebuch* finns en reflektion kring kärlek och ondskan. Med utgångspunkt i begreppet ”*Amor mundi*”, resonerar hon kring svårigheten att älska världen: Varför är det så svårt att älska världen? Och varför måste vi älska världen? Den kärlek Arendt diskuterar i relation till världen är inte kärlek i den konventionella meningen. Att älska världen innebär att förstå och försonas med världen som den är, i all sin ofullkomlighet och skröplighet – och försoningen är nödvändig för den fortsatta existensen. För Arendt handlade det om att ”förstå och acceptera det som verklighen hände”. Hur kan vi älska världen efter Förintelsen? I vilken värld är något som Förintelsen möjlig?

Arendt kopplar kärleken till världen, *Amor mundi*, till ansvarstagande, reflektion och omdömesförmåga. Att älska världen innebär att ta ansvar för världen, att reflektera över sina egna handlingar och förstå hur de påverkar världen. I hennes resonemang kring kärlek till världen finns paralleller till hennes tänkande om ondskan. Arendt menar att likgiltighet kan vara grogrund för ondskan – och likgiltighetens motsats är reflektionen. Därför har

alla ett ansvar att reflektera över sina handlingar, ett ansvar att välja, ett ansvar att inte bara lyda och följa flocken.

Hannah Arendt var hela livet upptagen av att förstå – både världen och människan. Hon sökte sanningen – och hon var kompromisslös i sitt sökande efter sanning. I en berömd intervju med Günther Gaus, för västtysk television strax efter att *Den banala ondskan* publicerats får hon frågan om skulle ha velat ha den ogjord – eller om hon menar att det var hennes plikt att publicera det hon lärt och kommit fram till. Arendt svarar med att parafasera den tysk-romerske kejsaren Ferdinand II:s motto ”Fiat iustitia, et pereat mundus”: ”Fiat veritas, et pereat mundus” – ”må sanningen yppas om så världen går under”. Det är ett motto värdigt en människa som satt sitt liv på spel mer än en gång i sin orubbliga tro på det som är sant och vad som är rätt.

Simone de Beauvoir

1908-1986 | Av Rutger Brattström

Simone de Beauvoir föddes 1908 i Paris. Hon studerade filosofi vid elitskolan École normale supérieure och det var där hon träffade Jean-Paul Sartre som kom att bli hennes livskamrat. Deras filosofiska arv är tätt sammanflätade och de är huvudpersonerna i den existentialistiska idétraditionen som växte fram i Frankrike under mitten av 1900-talet. Simone de Beauvoir är främst känd för att ha skrivit feminismens odödliga bibel *Det andra könet*, men hon skrev också andra filosofiska texter om främst etik och mänsklig frihet samt en mängd romaner som fått en bred läsekrets.

Vet man lite om de Beauvoir och Sartre vet man antagligen att de var uttalade socialister och frekvent besökte Sovjetunionen under 1960- och 70-talet. Men varför är en uttalad socialist med i Fria moderata studentförbundets Guruhandbok? För att förstå det måste vi skilja de Beauvoir och Sartres filosofiska arv från deras politiska åsikter. Filosofiskt

utforskade de den mänskliga friheten, politiskt var de färgade av tidsandan de levde i. Det finns bedömare som påstår att Existentialismen, till sin natur, är inkompatibel med socialismen, såsom William Irwin i *The Free Market Existentialist: Capitalism without Consumerism* där han argumenterar för att existentialisterna borde varit libertarianer. Man behöver dock inte gå så långt som Irwin gör för att inse att dagens liberala rörelse har något att hämta i Existentialismen, vilket följande redogörelse av de Beauvoirs idéer söker påvisa.

Vad var då Existentialismen? Vi behöver kortfattat diskutera huvuddragen för att kunna gå vidare med att diskutera några av de Beauvoirs texter. Den klassiska formuleringen av grundidén formulerades av Sartre i sin föreläsning *Existentialismen är en humanism* (1946) där han sa att "existensen föregår essensen". Vad menade han med detta? Jo, att det inte finns någon grundläggande mänsklig essens annat än just att vi existerar. De viktiga filosofiska frågorna utgörs alltså inte av frågor om "vad vi är" utan om "vad det innebär att vara". Vi människor är bara lager lagda ovanpå det faktum att vi existerar, lager som vi själva valt genom att agera i världen. Enligt Existentialismen är vi fria att välja vilka vi är, och välja hur vi uppfattar verkligheten, men vi är inte fria att sluta vara fria. Vi är dömda att välja så länge vi existerar. I många fall försöker vi dock dölja faktumet att vi är fria för oss själva då vi inte

är beredda att axla det totala ansvaret över oss själva, vårt liv och vår lycka. Ett exempel på hur vi flyr från ansvaret är hur vi tar på oss roller, färdiga recept på handlingsmönster som berättar för oss hur vi ska agera i olika situationer istället för att agera autentiskt.

I essän *Pyrrhus och Cineas* (1944) utforskar de Beauvoir friheten. I inledningen möter vi karaktärerna Pyrrhus, den grekiske krigsherren och Cineas, rådgivaren och filosofen. Pyrrhus vill ge sig ut i krig men Cineas är skeptisk. Om Pyrrhus nu ändå tänkt sig att återvända hem efter kriget, varför ska han då resa bort? På detta sätt ställer de Beauvoir frågor om mänskligt agerande. Vi är ändliga varelser som kommer att upphöra att existera och ingenting vi gjort kommer att bevaras för evigt, så varför ska vi göra någonting över huvud taget? Om nu slutresultatet av Pyrrhus krig är att han återvänder hem, då kan han ju uppnå samma slutresultat genom att stanna hemma. de Beauvoir håller inte med, enligt henne gör inte faktumet att vår existens är ändlig att den också är meningslös. Hon menar att Cineas bortser från att Pyrrhus agerar i en värld som han delar med andra, i den världen finns redan värderingar och mening skapade av andra människor. Genom vårt agerande väljer vi vilka av dessa värderingar och värden som ska fortsätta existera, eller vilka nya som ska skapas och efter oss kan andra människor fortsätta på våra projekt och därigenom

låta våra handlingar fortsätta vara meningsfulla. Det är omöjligt för oss att agera åt andra och vi kan inte heller frånta dem deras frihet då den är en del av existensen. Allt vi gör påverkar dock andra och skapar de ramar som andra handlar inom. Sammantaget blir mellanmänsklig interaktion en form av maktkamp, där vi försöker få andra att dela våra värderingar och agera i vår anda. Dock menar de Beauvoir att denna maktkamp måste präglas av tolerans, då det bara är vårt agerande som kan skapa mening i världen och då vi alla har samma förmåga att agera behöver vi behandla varandra som jämlikar. Det går helt enkelt inte att med tvång få en annan människa att värdera det som vi själva värderar. När vi inte visar denna tolerans för varandras frihet uppstår olika former av våld, ett misslyckande i samlevnaden. I liberala termer förordar de Beauvoir en form av icke-aggressionsprincip, men grundar detta i den mänskliga existensen istället för i metafysiskt motiverad naturrätt. En beskrivning som har en större klangbotten i den moderna ateistiska världen.

För en tvetydighetens moral (1947) är de Beauvoirs försök att formulera en etik utifrån Existentialismen. Hon frågar sig vad begrepp som ansvar eller rätt och fel har för betydelse då all mening utgår från den egna existensen. Liksom många liberala tänkare förstår hon att människor värderar saker olika och försöker navigera i den subjektiva verk-

ligheten. Hon menar dock att alla försök att på förhand avgöra vilken handling som är den rätta är "att hemfalla åt en naiv abstraktion". Att veta med säkerhet att de mål man söker uppnå med handlingen är åtråvärda är, enligt de Beauvoir, "det som skiljer en tyrann från en människa med god vilja". De svar vi söker i livet är inte på förhand givna. Konsekventialism eller principer är alltså föga värda när vi står inför ett dilemma. Ändock nöjer hon sig inte med Dostojevskijs kända slutsats, "om Gud inte existerade skulle vad som helst vara tillåtet". Om Gud inte kan tillhandahålla förlåtelse är vi istället totalt ansvariga för våra handlingar och de Beauvoir söker efter någon form av guidning i livets tvetydighet. Hon ser moralen som ett hantverk där vi bör bedöma varje given situation individuellt. Inget av alla svar som man kan komma fram till är rätt i sig, utan blir rätt genom att den som gör valet överväger sina mål, ställer dem mot varandra, och tar ett beslut. Beslutet i sig är inte omoraliskt, utan det omoraliska är att ta ett förhastat beslut, eller lura sig själv att man inte har något val. Liksom det är den individuella människan som ger mening till världen runt om sig, är det också den individuella människan som gör handlingar rätt eller fel. Likt Kant menar de Beauvoir att man måste betrakta varje människa som ett mål i sig, då det utan människan inte finns några mål att tala om, men olikt Kant menar hon att målet är nytt i varje ny situation och att inga imperativ kan vara till vår hjälp.

För att påvisa detta berättar de Beauvoir om en ung kvinna som i hjärtesorg försöker ta sitt liv med tabletter. Hon hittas av sina vänner som påkallar en läkare vilket räddar hennes liv. Vännerna gjorde då "rätt i att betrakta hennes handling som en tanklös handling och i att göra det möjligt för henne att förneka det eller att fritt göra om det". Om hon sedan gör om det, efter att ha klargjort att hon noga övervägt situationen och kommit fram till att hon vill dö, så är det fel att rädda henne. Det är således situationen, och inte konsekvenserna, som avgör vilken handling som är den rätta. Det allmänna bästa är, för de Beauvoir, totaliteten av varje enskilds persons bästa och kan bara förverkligas genom de konkreta möjligheterna som möjliggörs. Utifrån detta landar hennes analys i några mycket liberala ställningstaganden, såsom när hon "tar avstånd från paternalismen som tror sig ha gjort något för människan genom att förbjuda vissa möjligheter till frestelse när vad som behövdes var att ge skäl för att motstå dem". Hon menar också att "[p]olitiken [...] gör rätt i att förneka godheten" och låta den enskilde själv besluta om vad som är gott.

Det andra könet (1949), en fenomenologisk betraktelse över kvinnans villkor, är de Beauvoirs mest kända verk i vilket hon frågar sig vad det innebär att vara kvinna. Hon skiljer på begreppen kvinna och hona då hon inte är ute efter att besvara frågan i någon biologisk bemärkelse. Oavsett om det finns

någon väsentlig biologisk skillnad mellan könen eller inte så finns det skillnader mellan män och kvinnor i deras livssituationer och det är dessa hon undersöker. Hon är i detta fullt medveten om att hon skriver i en specifik tid och kontext och att det hon kommer fram till inte är några eviga sanningar utan kvinnans situation kan förändras. Frågan måste hur som helst besvaras genom att undersöka vad som skiljer kvinnan från mannen. de Beauvoir menar att det är neutralt, eller positivt, att vara man medan det är negativt att vara kvinna. Exempelvis finns det en allmän föreställning om att mannen är stark och rationell, medan kvinnan är svag och saknar rationalitet. En man behöver inte fråga sig vad som gör honom till man, medan de Beauvoir måste skriva en 800 sidor lång bok för att närma sig vad det är att vara kvinna. Mannen är subjektet, medan kvinnan är "den andre", ett objekt. Men vad innebär det egentligen? Vi måste förstå vad de Beauvoir menar med subjektet och "den andre".

Enligt de Beauvoir är subjektet något som uppstår då man ställer sig i motsats till andra medvetanden och gör sig själv till det väsentliga, något annat än "den andre". Det är inte ett konstant tillstånd utan en och samma människa är ibland ett subjekt och ibland "den andre". Du har säkert upplevt detta då du exempelvis blivit ignorerad i en grupp där alla andra känner varandra, för att i den situationen bli ett subjekt måste du anstränga dig för att visa dig

väsentlig. När det gäller kvinnan talar vi dock om "den andre" på gruppnivå. Individerna inom gruppen definieras av sin grupptillhörighet och inte av sina personliga egenskaper, de är inte subjekt. Andra marginaliserade grupper kan drömma om en gemensam frigörelse för hela gruppen, en egen stat där man inte är i minoritet eller en radikal omfördelning av resurser. de Beauvoir menar att Kvinnogruppen är unik bland dessa grupper, kvinnor är inte i minoritet, och inte heller kan man peka på en specifik historisk period som skapat gruppen som till exempel situationen för svarta i USA. Kvinnan har till synes alltid varit den andre. Kvinnorna är inte heller "ett vi" på samma sätt som andra grupper, deras samhörighet till sina män är i regel mycket starkare än den till andra kvinnor. Därmed finns den kollektiva vägen till frihet inte tillgänglig för kvinnan menar de Beauvoir.

Genom att bli "den andre" till sin mans subjekt får kvinnan tillgång till flera åtråvärda saker såsom ett mål i livet, ekonomiska resurser, säkerhet och uppskattning för att hon är "en god kvinna" som håller sig inom, de av mannen definierade, ramarna. Priset är att hon förlorar sig själv. Då hennes mål blir att leva för någon annan, mannen och senare barnen, slutar hon existera i någon autentisk mening utan existerar enbart i rollen som kvinna. Skulden för denna situation lägger de Beauvoir delvis på mannen, det är han som tillhandahåller och defi-

nierar kvinnorollen samt fyller den med mening, men skulden delas också av kvinnan som frivilligt underkastar sig. Kvinnorollen är, liksom alla andra roller, en flykt från det totala ansvaret över sig själv, ett sätt att slippa konfronteras med den existentiella ångesten som kommer då man behöver skapa mening på egen hand. Kvinnan väljer således att inte utöva sin frihet och bli ett subjekt. Hon avstår från att utöva det moraliska hantverket som beskrevs i *För en tvetydighetens moral*. Slutmålet handlar inte om kvinnlig lycka, utan om möjligheten att hävda sig genom sitt eget projekt och fullborda sig genom friheten.

En beskrivning av de Beauvoirs betydelse kan inte bortse från hennes rent litterära gärning. I hennes romaner får man träda in i personer som försöker tackla existentiella frågor och hantera den mellanmänskliga maktkampen. När vi vistas i deras medvetande får vi, från första parkett, bevittna det självbedrägeriet som alla människor ägnar sig åt för att avsäga sig ansvar. Vi kommer här att diskutera *De oskiljaktiga* (2020) som enkelt kan läsas från en liberala synvinkel. Den skrevs 1954, men gavs ut först efter att de Beauvoirs dotter återupptäckt den långt senare. Romanen handlar om de Beauvoirs barndomsvän Zaza.

Zaza lever livet till fullo, har sin egen uppfattning om det mesta och vågar utmana flickrollen under

det tidiga 1900-talet. Vid 15 års ålder förälskar hon sig i en pojke, och han älskar henne tillbaka. Zazas mor är dock inte nöjd, trots att pojken är från en rik familj. Hon förbjuder dem från att träffa varandra och pojkens far tar kort senare med honom till Sydamerika. Zaza straffas genom att sättas i konstant arbete. Hon tar hand om sina otaliga syskon, fejar på gården och skjutsar släktingar hit och dit. Hennes självständighet förtrycks i familjens kollektiv och de enda stunder hon får för sig själv är i bönen. Till slut hugger hon sig i foten med en yxa för att få slut på det ständiga arbetet och för att få vara ifred med sin vän, de Beauvoir, men det blir bara en kort resit. Snart sätts hon i arbete igen och stressas så mycket att hon blir sjuk och dör.

Varför gick det som det gick? När Zazas mor själv var ung tvingades hon in ett äktenskap av sin egen mor. Hon var länge djupt förtvivlad, men kom senare att finna sig i sin lott och började till och med älska sin påtvingade make. Hon internaliserade det påtvingade valet och gjorde det till sitt eget. Hon kastade bort sitt subjekt och ersatte det med kvinnorollen. Nu, en generation senare, kan hon inte förstå med vilken grymhet hon behandlar sin dotter. Inte ens efteråt inser familjen vad de gjort utan intalar sig att de "bara varit redskap i guds händer". På det hela taget är romanen en studie i den mänskliga interaktionens maktkamp som de Beauvoir började diskutera redan i *Pyrrhus och Cineas*. Den

påvisar det tragiska i situationer då människor som inte förstår friheten fått makt över de som gör det. De förstnämnda, som Zazas mor, har tvingats in i ett förmyndande system och ser inte längre hur de blir begränsade. De har fastnat, inte bara i sina vanor, utan också i sina tankemönster och får svårt att förstå att det finns alternativa sätt att leva. För dem är det obegripligt att någon vill leva ett annat liv än det just de lever. För att bli frihetliga måste de först förstå att det finns ett oändligt antal sätt att leva på, och att bara individen kan besluta om vilket som är rätt. Friheten är bara ett verktyg som möjliggör denna enorma flora av valmöjligheter.

Genom att läsa de Beauvoirs skönlitteratur inser man att enbart den enskilda människan har makten att göra sig själv nöjd med livet. Från detta kommer nästa insikt för oss liberaler, insikten att regleringar, riktade stöd och förbud inte bara är ineffektiva ingrepp på marknaden utan också statliga varianter av den livskvävning som Zaza utsattes för. Det liberala samhället är det enda som möjliggör autentiskt leverne.

Sammantaget var Simone de Beauvoir en egensinnig tänkare som utforskade den mänskliga existensen och friheten. Genom detta kom hon fram till en i grunden liberal livssyn utan att behöva göra metafysiska antaganden om människans naturliga rättigheter. För detta förtjänar hon givetvis sin plats i Fria Moderata Studentförbundets Guruhandbok.

Lästips

Brigitte Bardot & Lolitasyndromet
(Modernista: 2012)

För en Tvetydighetens moral (1947)

Det andra könet (1949)

De oskiljaktiga (1954)

Karl Popper

1902-1994 | Av Sara Bengtsson,
förbundssekreterare 2003-2004

Att argumenten är viktigare än åsikterna och att diskussionen är viktigare än besluten är paroller som är välbekanta i Studentförbundet. Inspirationen till dessa deviser är troligen hämtade från Karl Popper – en filosof som vi idag kanske mest förknippar med vetenskapsteori, men som under sitt verksamma liv hann skriva om vitt skilda ämnen som kunskapsteori, metafysik och samhällsfilosofi. I denna presentation av Popper har jag av valt att fokusera på den delen av Poppers filosofi som haft störst påverkan på Studentförbundet.

Historik

Karl Popper föddes 1902 i Wien och avled i England 1994. Han utbildade sig till lärare och snickare och försörjde sig på så sätt under sina studier i filosofi, fysik och matematik. 1934 publicerade han sin avhandling – *Logik de Forschung (Forskningens logik)* – ett verk som kritiserade Wienkretsens induktionsteori. Popper ansåg att en forskares

vetenskapliga teser måste kunna verifieras: ju fler verifikationer på att tesen stämmer, desto starkare blir den.

Debatten som följde avhandlingen möjliggjorde för Popper att föreläsa i Oxford och Cambridge och han blev snart en uppmärksammas och kontroversiell debattör inom den analytiska filosofin. 1937 erbjöds Karl Popper en docenttjänst i filosofi vid Canterbury University College i Christchurch på Nya Zeeland, och från andra sidan jorden följde han andra världskriget med dess våldsyttningar inom nazismen, kommunismen och förintelsen. Det var på Nya Zeeland som Popper skrev sina böcker om politisk och demokratisk filosofi.

Popper lyckades trots sin bredd göra avtryck både inom den vetenskapliga teorin och inom samhällsfilosofin. Om hans avhandling 1934 var ett banbrytande verk inom vetenskapsteorin är det boken *The Open Society and Its Enemies*, som publicerades strax efter andra världskriget, som gjorde avtrycket inom samhällsfilosofin. 1945 erbjöds Popper en tjänst vid London School of Economics, vilken han tackade ja till. 1949 förärades han en professur vid samma lärosäte. Han stannade i England tills han dog 1994 – då som Sir Karl Popper, efter att ha adlats av den brittiska drottningen 1965.

Filosofi

Poppers start som vetenskapsteoretiker hindrade ej honom för att utveckla sin filosofi på även andra områden. Utöver vetenskapsteorin funderade Popper även på kunskapsteori, metafysik och samhällsfilosofi. Poppers vetenskapsteori kritiserade främst induktionen, enligt vilken en naturlag kunde uppställas på grundval av ett stort antal liknande fall. Popper ansåg att induktionen var felaktig och menade, liksom Hume, att ett enda fall kan kullkasta en påstådd regelbundenhet. Det klassiska exemplet frågar – om jag bara har sett vita svanar innebär det att svarta svanar inte existerar?

I sin avhandling utvecklar han denna tanke och menar att allmänna lagar inte slutgiltigt kan verifieras, bara falsifieras. Under sin livstid utvecklade han detta tankesätt, och menade att syftet med vetenskaplig verksamhet är att lägga fram djärva hypoteser och sedan utsätta dem för ständig kritisk prövning. Hypotesen gäller till dess att den falsifieras, vilket innebär framsteg inom vetenskapen. Kullkastning av en hypotes innebär att man har mer kunskap än tidigare.

Grundtanken i Poppers avhandling – att man ständigt ska försöka falsifiera sina hypoteser, kritiskt granska sina teser och att lära av felet – blev för Popper en moralisk hållning och därmed även en politisk. Med andra världskrigets brutalitet i bak-

huvudet utvecklades Poppers kritiska vetenskapsteori till en demokratisk och politisk filosofi. Länken som förbinder Poppers samhällsvetenskapliga och naturvetenskapliga filosofi är öppenheten, erkännandet att misstag begås och viljan att identifiera dem. Popper ser misstagen som något positivt, någonting som man kan lära av och därmed förbättra sin tes eller sitt samhälle.

1945 publicerades *The Open Society and Its Enemies* i London. I boken beskriver Popper övergången från det slutna stamsamhället med dess underkastelser för magiska krafter, till det öppna samhället, som frigör människans kritiska förmåga. Poppers fokus på att förhindra tyranni och stoppa omöjliga utopier är förstäligt med tanke på förhållandena under vilken boken skrevs. Många av de resonemang Popper driver är än i dag både gångbara och tänkbara. Popper påstår att politikens syfte är att finna fel, undvika galenskap, analysera misstag och stoppa tyranner. Hans kritiska vetenskapsteori utvecklades till en lika kritisk politisk filosofi.

I *The Open Society and Its Enemies* ställer sig Popper den klassiska frågan sedan Platons tid – vem ska styra? Platon kom fram till att filosoferna utgjorde det överlägset bästa ledarna, vilket enligt Popper har legat till grund för osympatiska resonemang kring den överlägsna rasen, allmänviljan eller proletariatet. I Platons värld ansågs medborgarna vara

underordnade staten, i stället för tvärtom. Popper tog avstånd från detta och betraktade snarare människan som Sokrates – att vi från början ingenting vet. Denna okunskap påbjuder, både för vanliga medborgare och politiker, en ödmjukhet inför det man gör och en vilja att rätta till misstag som politiker och medborgare begår med på grund av okunskap. Han ansåg att människan är ett mål i sig inte enbart ett medel för statens mål.

Popper ville att man skulle ställa frågan: hur ska vi organisera politiska institutioner så att dåliga och/eller inkompetenta ledare hindras från att göra alltför mycket skada? Demokrati är det enda uppfunna system som möjliggör för folket att avsätta de som missbrukar sin politiska makt. Sökandet efter brister, liksom insikten att det inte är möjligt att uppnå det högsta goda, var enligt Popper skyddet mot politikernas maktfullkomlighet.

The Open Society and Its Enemies är inte bara en presentation av hur Popper önskar att samhället ska se ut. Som nämnts tidigare kritiserar han Platon, men tar sig även an Marx och Hegel. Medan Platon kritiserades för sina idéer om den styrande makten, drar Marx och Hegel på sig Poppers kritik på grund av sina förtjusningar för den utopiska sociala ingenjörskonsten där staten spelar en oerhört central roll. Både Marx och Hegels samhällsbyggande leder till centralplanerade helhetssystem där man

inte intresserar sig för de små misstagen, men där summan av dem gör att systemet faller samman.

Helhetsplanerare inser inte att det är lika lätt att centralisera makt som det är omöjligt att centralisera all den kunskap som är spridd på många individuella själar. I kontrast till den utopiska ingenjörskonsten à la Marx och Hegel ställde Popper sin egen modell – social ingenjörskonst bit för bit. Detta innebär att staten, inom väl avgränsade frågor, successivt provar sig fram för att finna den bästa lösningen på de problem som kan finnas i samhället.

Varför är han viktig för Studentförbundet?

Karl Poppers ledord och filosofi kan tolkas i många olika riktningar. Trots sin hårda kritik mot staten och kollektivism ansåg han till exempel att man måste skydda de ekonomiskt svaga medborgarna från den otyglade kapitalismen. Om det innebar en välfärdsstat eller enbart nattvåktarstat är svårt att uttröna. Han poängterade dock att skyddet skulle vara väldefinierat och småskaligt. Han argumenterade starkt för individen mot kollektivet. Hans samhällsteori gick ut på skademinimering: givet att vi måste ha styrande, hur gör vi för att minimera deras skadeverkning?

Förutom sina politiska idéer har Popper haft stor betydelse för Studentförbundet på det intellektuella

planet. Under 1970-talets början var Studentförbundet en studentikos politisk organisation som alla andra – om än något roligare. Åsikterna var många och ofta också sunda för tiden men de var ej intellektuellt baserade. Någon gång framåt decenniets mitt kom en studentförbundare över ett exemplar av Poppers bok om det öppna samhället, och därmed fick åsikterna om mångfald och åsiktsfrihet ett intellektuellt eldunderstöd.

I *The Open Society and Its Enemies* men också i hans vetenskapsteori betonas vikten av öppenhet och diskussion kring frågor i samhället. De djärva hypoteserna, oavsett om det gäller vetenskapsteori eller samhällsfilosofi, måste utsättas för möjlig falsifiering. Endast genom att låta sina hypoteser testas i praktiken kan de förkastas eller anammas. I dag kan vi se denna fråga om öppenhet och yttrandefrihet skära rakt genom dem som vill tillåta alla åsikter att vädras och de som anser att vissa bör tystas ner. Förutom sina politiska idéer hade Popper en särskilt stor betydelse för Studentförbundet under 70-talet. Att argumenten är viktigare än åsikterna är en devis som kvarstår i Studentförbundet än i dag och som sägs ha uppstått under denna period. Med de popperska influenserna förflyttade sig Studentförbundet från att verka inom den vanliga politiken till att vara en mer intellektuell och diskuterande organisation – en förflyttning som i hög grad gjordes möjlig med hjälp av Poppers idéer. Poppers in-

flytande var faktiskt så stort att det 1977 antogs ett program (presenterat i Svensk Linje nr 7-8/1977) kallat just "Det öppna samhället". Studentförbundet har förflyttat sina åsiktspositioner långt sedan 1970- talet. Men devisen att argumenten är viktigare än åsikterna kommer vi alltid hålla högt!

Elvis Presley

1935-1977 | Av Johnny Munkhammar

Få artister har haft en så mångfacetterad karriär som Elvis Presley: från rebell på 50-talet till mjuk skådespelare på 60-talet och ikon med självdistans på 70-talet. Spännvidden mellan toppar och botten är enorm; den sämsta filmen är betydligt sämre än de bästa konserterna och låtarna.

Att döma av antalet CD-skivor som säljs, dokumentärer som visas och imitatörer finns en stor efterfrågan – och många gillar väldigt olika saker. Själv är jag främst anhängare av 70-talsperioden medan andra ogillar den och uppskattar den James Dean-liknande rebellen från 1950-talet. De flesta kan däremot vara överens om att hans inverkan på det amerikanska samhället var enorm och bestående. Ett likriktat, inrutat, gammeldags samhälle – som det i mycket var inom den privata sfären – blev mer ungdomligt, tolerant och fritt. I sin tur banade detta väg för en liknande utveckling i Europa och andra artister som förstärkte trenden.

Upprördheten på 1950-talet när han framförde musik som var allt annat än brett accepterad, därtill på ett sätt som lämnade få oberörda, var stor. Rock 'n roll var rebelliskt, spännande och uppfattades som farligt. Mycket av musiken fanns sedan tidigare, men mest hos svarta musiker.

Elvis framförde den svarta musiken i en konservativ amerikansk söder. Detta bröt mot en stor mängd tabun. Han uppfattades som en utmanare till allt från familjevärden till religion. En ungdomskultur fick fart och antalet sätt att leva sitt liv som tedde sig möjligt blev så mycket fler än innan. En utveckling hade startats, som inte lät sig stoppas. Elvis själv var en paradoxal huvudperson i detta.

Självklart stod Elvis för den musik han framförde, men begrep inte själv varför upprördheten var så stor – han hade växt upp med sådan musik i fattiga förorter till Memphis. Hans eget privatliv var onekligen mycket frihetligt och på det flesta sätt allt annat än traditionellt. Men han var, trots allt, i grunden en väldigt religiös person och trodde starkt på den traditionella familjen. Han hade stor respekt för auktoriteter, inte minst äldre personer. Han var också mycket patriotisk, något som framgick i den första globalt tv-sända konserten via satellit från Hawaii 1973. Hans kostym pryddes av en stor örn i amerikansk flaggans färger.

Man måste helt enkelt inte själv vara liberal och radikal i alla avseenden för att ens verksamhet ska ha en sådan effekt. Man kan vilja ha ett konservativt privatliv, men samtidigt inte vilja tvinga andra att ha det – det är att stå upp för ett fritt val. Elvis personifierade den amerikanska drömmen, att vem som helst ska kunna komma från ingenstans och nå toppen. Han var själv väldigt medveten om detta och lät ingen glömma hur det hade börjat. I ett tal, då han fick en utmärkelse, 1971, sa han: "Every dream that I ever dreamed has come true a hundred times". Elvis är också en stark symbol för livsglädje. Den som ser på konserterna från 1970-talet, utan tvivel den artistiska höjdpunkten, ser det direkt. Han har så kul och lever livet – ända till slutet då en mängd problem tog överhanden innan han avled blott 42 år gammal.

På 1970-talet hade Elvis, som stor stjärna och etablerad sedan många år, en befriande självdistans. I en tid då många tog sig själva på stort allvar och många artister blev del av ett enda stort politiskt korrekt världssamvete, gjorde han tvärtom. Vid ett tillfälle på scen på 1970-talet tog han ett glas vatten mellan låtarna och bad publiken om ursäkt för avbrottet, med motiveringen: "My mouth is so dry, it feels like Bob Dylan slept in it all night". Han var paradoxernas man; en rebellisk kung. Och med en frihetlig inverkan på samhället vi idag har all anledning att uppskatta.

Musik- och filmtips

Elvis – in person (1969)

That's the way it is (1970)

Live on stage in Memphis (1974)

A hundred years from now, 1998
(inspelad 1970-71)

No 1 hits & 2nd to none (2003)

Samuel von Pufendorf

1632-1694 | Av Peter O Sellgren,
förbundsordförande 2002-2004

”Individer har rättigheter, och det finns handlingar som ingen får utföra mot dem (utan att kränka deras rättigheter). Dessa rättigheter är så starka och vittgående att de reser frågan vad, om något, staten och dess tjänstemän får göra.”

- Samuel von Pufendorf

Portalformuleringen i Robert Nozicks *Anarki, stat och utopi* sammanfattar på sitt sätt den eviga striden om hur omfattande den offentliga sektorn skall vara. När boken publicerades 1974 innebar det en viktig renässans för den moralfilosofiskt grundade föreställningen om individens okränkbara, naturliga rättigheter. En flera hundra år gammal skola – naturrätten – hade fått en modern försvarare i Nozicks verk.

Naturrätten kan spåras långt tillbaka i tiden. I korthet betyder det att lagar stiftade av människan inte får stå i konflikt med något av de överordnade rättssystemen. Skulle en sådan mänsklig lag stiftas, som motsäger vad de överordnade rättssystemen säger, är den utan verkan och behöver inte åtlydas av människorna.

Den äldsta naturrätten – som den exempelvis formulerades av Thomas av Aquino – vilade i allt väsentligt på religiösa uppfattningar och övertygelser. Under 1600-talet började däremot den mer sekulära naturrätten att vinna terräng, och den tyske rättsfilosofen Samuel von Pufendorf – samtida med John Locke i Storbritannien – beskrivs ofta som en av kontinentens främsta företrädare för en mer rationalistisk naturrätt.

Pufendorf – en paneuropeisk akademiker

Samuel von Pufendorf, född i Chemnitz (Sachsen) 1632, var verksam i flera länder. Hans akademiska bana inleddes vid universiteten i Leipzig och Jena. Redan under denna tid uppmärksammade han den holländske filosofen och juristen Hugo Grotius texter om naturrätten. Efter examen vid 24 års ålder fick Pufendorf arbete hos den svenske ambassadören i Köpenhamn. Därefter följde en kort sejour i Holland, innan han i början av 1660-talet förärades en egen lärostol i natur- och folkrätt vid universite-

tet i Heidelberg. Det tog sedan inte lång tid innan Pufendorf hade gjort sig ett namn i hela Europa som en av de mest förnämliga politiska skriftställarna.

Men hans uttryckssätt och åsikter skaffade honom också mäktiga fiender. Att han gav kyrkan en underordnad roll retade både teologer och jurister, och de han råkade i gräl med beskyllde honom för såväl ateism som kätteri.

Hans teser passade däremot bättre i Sverige, och 1668 kallades han till det då nybildade Lunds universitet. Pufendorf tillträdde som den förste professorn i rättsvetenskap – en lärostol han innehade till 1676 då universitetet till följd av krig tillfälligt lades i malpåse. Under åren i Lund hann han dock färdigställa sitt mest ryktbara verk, *De jure naturae et gentium* (*Om naturrätten och folkrätten*), som utkom 1672. Det spreds snabbt i Europa och översattes till engelska, tyska och franska.

Vid år 1677 hade Pufendorf begett sig till Stockholm, där Karl XI hade utsett honom till rikshistoriograf. Han utgav skildringar av både Karl X:s och Sverige historia, vilket ledde till att han 1684 blev adlad. Tre år senare fick han tillåtelse att bege sig till Berlin, där han erhöll preussiskt adelskap och romersk riksfriherrevärdighet. Den 26 oktober 1694 avled Pufendorf i Berlin, strax efter att han vid ett sista återbesök i Sverige hade upphöjts till friherre av Karl XI.

Övergången till den sekulära naturrätten

Under Pufendorfs levnad var det fortfarande mycket kontroversiellt att förankra rättigheter i människans förnuft i stället för att stödja sig på Bibeln eller andra religiösa grundvalar. Dittills hade rättsfilosoferna fått göra tydliga förbehåll när de lade fram hypoteser om att människan endast med hjälp av sitt förnuft skulle kunna vara kapabel att urskilja den naturliga lagen, *lex naturalis*.

Bland annat Hugo Grotius, vars verk Pufendorf alltså hade inspirerats av redan som universitetsstudent, hade börjat glänta på den sekulariserade naturrättens dörr. Han hade öppnat för möjligheten att naturliga rättigheter eventuellt kunde tänkas existera ”även om vi skulle medge det som inte kan medges med mindre än det ytterligt syndfulla – att det inte finns någon Gud”. Ett sekulariserat rättssystem var fram till Pufendorfs tidevarv med andra ord någonting som man på sin höjd kunde tillåtas spekulera kring – men att ”medge det som inte kan medges med mindre än det ytterligt syndfulla” var ännu inte aktuellt.

Inledningsvis kände sig också Pufendorf tvingad att ta avstånd från sådana sekulära idéer, men det var i alla händelser vid denna tid som de första ansatserna till en förnufts- snarare än Gudsbaserad naturrätt kunde börja skönjas. Brytpunkten då naturrät-

ten alltmer började skjuta de religiösa premisserna i bakgrunden och i stället lyfta fram människans förnuft närmade sig med hög fart.

Naturtillstånd och samhällskontrakt

För förståelsen av den gryende sekulära naturrätten är begreppet ”naturtillstånd” av stor betydelse. Såväl Pufendorf som Locke (och nyss nämnde Grotius) uppfattade naturtillståndet som ett tillstånd kännetecknat av frånvaron av en sammanhängande statsbildning och därmed frånvaron av en positiv rätt. Så länge en positiv rätt inte finns råder ”naturens lagar” – vilka av Pufendorf likställs med ”förnuftets lagar” – och det är till dessa lagar som människor har att förhålla sig i naturtillståndet. Bland annat fastställer naturlagen människors rättigheter och skyldigheter i förhållande till varandra, vilket är vad som ”skiljer människor från bestialiska djur”.

Naturlagens primära bevekelsegrund är mänsklighetens fortlevnad, fastslog Pufendorf, och det är just av det skälet som naturtillståndets människor inte befinner sig i det ständiga krig med varandra som exempelvis Thomas Hobbes hävdar i *Leviathan*. Tvärtom befinner sig naturtillståndets individer naturligt i fred med varandra, i enlighet med förnuftets lagar. Emellertid kommer naturtillståndet med tiden att bli allt mer labilt och opålitligt, och därför kommer så småningom inträdet i ett

civilt samhälle och därefter upprättandet av en gemensam auktoritet – någon form av stat – att ske.

Den gemensamma auktoriteten har en uppgift: att stifta lag som är förenlig med naturrätten och att opartiskt döma vid tvister människor emellan. Denna gemensamma auktoritet godkänner medborgarna genom ett implicit samhällskontrakt. Det är inget fysiskt, existerande kontrakt som var och en måste underteckna för att vara bunden till. I stället anses man ha accepterat samhällskontraktet och därmed staten så snart man uppehåller sig inom det territorium som staten ifråga gör anspråk på.

Universella rättigheter

Människans naturliga rättigheter är dock oberoende av huruvida hon befinner sig i naturtillståndet eller under den gemensamma auktoriteten. Rättigheterna är universella och någonting som människor uppstår i egenskap av att vara just människor – inte som delar av en viss samhällsgrupp.

Därmed existerar rättigheterna oberoende av tid och rum. Rättigheterna kan sägas föregå staten: de finns oavsett om de upprätthålls och försvaras av den gemensamma auktoriteten, eller om upprätthållandet och försvaret av dem sker på något annat sätt. Tanken på att människors rättigheter är oberoende av huruvida den positiva rätten erkänt dem eller ej var det andra skälet till att den spirande na-

turrätten uppfattades som mycket radikal. Inte nog med att rättigheternas uppkomst och existensberättigande tillskrevs förnuftet snarare än Guds vilja – därtill ansågs de stå över eventuell mänskligt stiftad lag (lex humana). Rättigheterna var helt enkelt absoluta. Ur varje konflikt med lex humana skulle lex naturalis avgå med segern.

Fortlevnad, tolerans och förnuft

Vad naturlagen vill med människan kan formuleras på olika sätt. Gemensamt för såväl den religiöst grundade som den sekulära naturrätten är övertygelsen om att människans fortlevnad och respekt för övriga individer i samhället står i samklang med naturlagen – det vill säga står i samklang med Guds vilja (för den religiöst baserade naturrätten) alternativt förnuftet (för den sekulära naturrätten).

Fortlevnaden avspeglas i självbevarelsedriften och driften att fortplanta sig. Den ömsesidiga respekten i samhället bottenar dels i den urgamla devisen pacta sunt servanda, regeln om att avtal skall hållas, men handlar också om en negativ frihet i förhållande till andra människors liv, kropp, goda rykte, ära, handlingsfrihet, etc (det som Hugo Grotius kallade *sum* och som ett halvsekel senare grovt sett kan sägas ha manifesterats i John Lockes *property*-begrepp).

Den negativa friheten hindrar människor från att ha positiva anspråk, krav, på varandra. De positiva

anspråken, kravrättigheterna, strider mot rättigheten att slippa behöva uppfylla andras krav och den därpå följande skyldigheten att själv inte ställa några krav på andra. Den negativa friheten handlar med andra ord om att slippa tillgodose omgivningens krav på det att jag själv inte skall kräva någonting annat av omgivningen än att bli lämnad ifred.

John Rawls

1921-2002 | Av Anton Lindblad

John Bordley Rawls var en av de mest inflytelserika filosoferna under det 20:e århundradet. Genom sitt *magnum opus*, *A Theory of Justice*, och hans näst främsta verk *Political Liberalism*, presenterade Rawls sina centrala idéer om rättvisa och liberalism – som fortfarande har en avgörande påverkan på modern liberal filosofi.

Rawls huvudsakliga bidrag till politisk filosofi är hans teorier om distributiv rättvisa och *justice as fairness*, som han presenterade i ”*A Theory of Justice*”. I detta verk argumenterar Rawls för att principerna för rättvisa i ett samhälle bör väljas bakom en slöja av okunskap – det vill säga utan kännedom om ens egna specifika egenskaper och sociala position. Han hävdar att i en sådan situation skulle rationella individer välja rättvisa principer, vilka bland annat säkerställer den största fördelen för samhällets mest utsatta.

I denna text beskrivs John Rawls liv, centrala verk och tankegods. Vidare berör jag kortfattat viss kritik som har lyfts mot Rawls. Slutligen lämnar jag en lista på rekommenderade verk av filosofen.

Det är viktigt att notera att Rawls under sitt liv endast vid ett tillfälle ställde upp på en intervju. På grund av detta är den information som finns om hans privatliv för det mesta oundgängligen baserad på andrahandskällor.

Bakgrund och liv

John Bordley Rawls föddes 1921 i Baltimore, Maryland, USA. Maryland, en del av *Mid-Atlantic*-regionen (nordöstra USA) utgjorde en tidigare del av Amerikas Konfedererade Stater. Det är ur denna kontext Rawls familj och begynnande historia bör ses, då hans far, William Lee Rawls (f. 1890 d. 1970), åtminstone delvis synes ha präglats av de racistiska ideal som karaktäriserat konfederationen. Familjen Rawls var välbeställda vilket, i kombination med hemstatens tidigare deltagande i slaveriet och det bristande säkerställandet av rättigheter för afroamerikaner, synes ha influerat Rawls filosofi, inte minst såvitt gäller *medfödda* egenskaper eller fördelar.

John Rawls liv präglades tidigt av såväl religiöst inflytande som akademiska ambitioner. Efter att ha studerat vid privatskolan Kent School sökte sig

Rawls till Princeton University i syfte att bli en minister of religion (motsv. präst eller pastor). Efter sin examen fullgjorde Rawls – i tidiga 20-årsåldern – sin militärtjänstgöring under andra världskriget, något som påstås ha influerat Rawls intresse i politik och politisk filosofi. Erfarenheterna i Papua Nya Guinea, Filippinerna och inte minst kärnvapenattacker mot Japan ska ha gjort att Rawls tappade sin tro på Gud.

Efter andra världskrigets slut tog Rawls upp studierna och doktorerade i filosofi på ämnet etiskt beslutsfattande vid Princeton University. Härefter förlöpte Rawls akademiska karriär genom ett utbyte till Oxfords universitet. Efter ett antal kortare perioder vid diverse amerikanska lärosäten upptog Rawls slutligen en professur vid Harvard University där han spenderade nära 40 år av sitt liv.

Rawls *magnum opus* tillika första bok – *A Theory of Justice* – publicerades 1972. Dessförinnan publicerade Rawls en större mängd artiklar, däribland *Two Concepts of Rules* år 1955 samt *Constitutional Liberty and the Concept of Justice* år 1963. Fram tills Rawls *A Theory of Justice* präglas hans tankegods inte sällan av utilitarism och Ludwig Wittgensteins språkfilosofi och språkspel.

Den 24 november 2002 avled John Rawls 81 år gammal.

Huvudsakliga idéer och utveckling

Eftersom Rawls i stort sett aldrig deltog i allmän debatt eller lät sig intervjuas är det som oftast bäst att låta hans verk vara talande för hans idéer och tankar. I denna del presenterar jag därmed kort innehållet och de underliggande resonemangen i två av Rawls främsta verk: *A Theory of Justice* och *Political Liberalism*.

A Theory of Justice

A Theory of Justice utgör hörnstenen i Rawls moraliska och politiska filosofi. Bokens titel anknyter till Rawls rättviseteori om distributiv rättvisa och åsyftar diskussionen om hur principer för rättvis distribution rent metodologiskt ska framställas liksom innehållet i dessa principer.

Rawls *theory of justice* vilar på kontraktsteoretisk grund, i linje med Locke, Rosseau och Kant. Liksom övriga kontraktsteoretiker grundar sig även Rawls tankesätt på ett system av tre delar: (i) naturtillståndet, (ii) kontraktet (faktiskt eller hypotetiskt) och (iii) de institutioner som tillsammans utgör staten. Naturtillståndet, vilket enligt Rawls terminologi, benämns originalpositionen (eng. *original position*) måste förstås ur Rawls dikotomiska syn på hur människan ser på samhällsordningen:¹ människans rationella syn på ett politiskt system reflekterar individens egenintresse medan männ-

iskans resonlighet (eng. *reasonable*) – den utsträckning i vilken individen är beredd att underkasta sig begränsningar i uppnåendet av sina mål. Det är denna senare föreställning om människans *resonlighet* som ger upphov till Rawls klassiska tankeexperiment om originalpositionen/naturtillståndet.

Originalpositionsexperimentet utgår från vad som närmast får betraktas som spelteoretiska förutsättningar. I tankeexperimentet åläggs människan (som individ) att välja principer för distributiv rättvisa under en *slöja av okunskap* (eng. *veil of ignorance*). Denna okunskap rör människans egna egenskaper, ambitioner och mål. Människan tvingas med andra ord att välja rättvisepprinciper utan vetskap om sin *de facto* plats i samhället. Kombinationen av människans rationalitet och resonlighet, tillsammans med ett antal andra antaganden, leder då, enligt Rawls, till ett generellt koncept för rättvisa (eng. *the general democratic concept of justice*) som sedan nyanseras med två principer (eng. *the special democratic concept of justice*).² Det generella konceptet för rättvisa som produceras av originalpositionen innebär att alla primära nyttor³ ska fördelas lika om inte en heterogen distribution länder till de mest förfördelades fördel. Det speciella konceptet konstrueras av två principer:⁴

- I. Varje person ska tillerkännas ett anspråk grundläggande, jämlika rättigheter och friheter; och
- II. Sociala och ekonomiska ojämlikheter måste uppfylla två kriterier för att vara godtagbara
 - a. De ska vara knutna till funktioner och roller som är tillgängliga för alla på ett sätt som är underkastat rättvisa och lika möjligheter (eng. *fair and equal opportunity*);⁵ och
De ska medföra största möjliga fördel för de mest förfördelade medlemmarna i samhället.⁶

Sammantaget syftar Rawls' *A Theory of Justice* att tillhandahålla såväl en metodologi för skapandet av ett rättvist samhälle liksom det substantiella innehållet i vad denna metodologi bör leda till och hur detta slutresultat balanserar individuella rättigheter och friheter med samhällets övergripande välbefinnande och distributiva åtgärder.

Political Liberalism

I verket *Political Liberalism* (1993) reflekterar och nyanserar Rawls sina tidigare ställningstaganden, framför allt de i *A Theory of Justice*. *Political Liberalism* berör framför allt de mer institutionella aspekterna av ett samhälle som präglas av demokratisk liberalism – framför allt stabilitet och pluralism.

Några centrala moment förtjänar att lyftas särskilt. Inledningsvis konstaterar Rawls att pluralism är en konsekvens av ett välfungerande liberalt politiskt system, varför pluralism inte *per se* kan anföras som kritik, eftersom detta vore att kritisera själva friheten i sig. Vidare når Rawls i *Political Liberalism* en slutsats om överlappande konsensus (eng. *overlapping consensus*) såsom en central del i uppnåendet av stabilitet. Med överlappande konsensus avses konsensus mellan inkompatibla, rimliga⁷ uppfattningar om de basala rättvisepinciperna (se ovan) såsom institutioner vilka bäst tillgodoser och respekterar de ifrågavarande individernas frihet, möjlighet och uppfattningar.⁸

Kritik mot Rawls

Rawls har kritiserats för antagande om homogen värdering av nyttor, det vill säga att personer värderar nyttor och marginalförändringar i nyttor på samma sätt (pengar är värdefullt och mer pengar är mer värdefullt). Som svar på denna kritik utvecklade Rawls i *Political Liberalism* sitt ställningstagande på så vis att de primära nyttorna⁹ ska förstås i förhållande till personens (varom det är fråga) politiska föreställning.

Den princip som lättast länder sig till kritik är även den som är mest originell i Rawls tankegod: differensprincipen.¹⁰ Libertariansk kritik av differensprincipen utgår i stort från att de redistributi-

va åtgärder som genom principen rättfärdigas inte kan vara godtagbara inskränkningar av individers frihet (exempelvis beskattning till fördel för de förfördelade). Det finns även utilitaristisk kritik mot differensprincipen i det att den inte nödvändigtvis maximerar nytta.

Lästips

A Theory on Justice (1972)

Two Concepts of Rules (1955)

Legal Obligation and the Duty of Fair Play (1964)

The Justification of Civil Disobedience (1969)

Political Liberalism (1993)

Justice as Fairness: A Restatement (2001)

1 Människans syn på samhällsordningen och staten, enligt Rawls, följer av densammes kritik mot Hobbes' tankeexperiment om fångarnas dilemma. Av utrymmesskäl kan inte Rawls' argument utvecklas vidare här, jag hänvisar därför i stället läsaren till *A Theory of Justice* (1972) s. 269 f.

2 Det är viktigt att notera att individens rationalitet utgör grunden för att individen ska välja de principer som kan tänkas maximera dennes personliga framgång (vilken måste abstraheras på grund av slöjan av okunskap) samtidigt som den kan finna sig i att underkastas vissa begränsningar på grundval av dennes resonlighet. Givetvis kan även andra principer än de av Rawls förfäktade väljas av människan, varav Rawls har listat de sannolikt mest frekvent (hypotetiskt) förekommande alternativen i *A Theory of Justice* (1972) s. 124).

3 Se föregående not.

4 Det är härvidlag viktigt att notera att Rawls ändrade sig någorlunda i formuleringen av originalverket från 1972 och den slutliga versionen som publicerades 2001. Förändringen tog i huvudsak sikte på att Rawls införde strängare krav på basala friheter och i viss mån förändrade innebörden av *differensprincipen*. Vidare är det viktigt att notera att principerna

gäller i den nu beskriva ordningen – de är, med andra ord, lexikaliskt hierarkiskt ordnade eller kumulativa.

5 *Fair and equal opportunity* innebär att tillgången till funktioner och roller inte bara ska vara formell – att ett universitet tillåter alla att söka – utan att alla ska ha en rimlig chans att *de facto* få tillgång till funktionen eller rollen i fråga.

6 Denna senare sats (II.b) utgör *differensprincipen*.

7 Frågan om rimliga uppfattningar (eng. *reasonable comprehensive conception of the good och reasonable doctrines*) behandlas i *Political Liberalism* (1993) s. 59.

8 En annan central aspekt av liberala demokratier som problematiseras i verket är det politiska systemets *objektivitet* i förhållande till oförenliga, motstående politiska föreställningar (eng. *political conceptions*).

9 Se not 6 ovan.

10 Se II.b ovan.

Judith N. Shklar

1928-1992 | Av Nelly Åkesson

Judith N. Shklar anses vara en av 1900-talets främsta politiska filosofer. Shklar föddes år 1928 i Riga. Som 13-åring tvingades hon med familj fly undan andra världskriget, först till Sverige och senare till Kanada och USA. Hon påbörjade sin akademiska karriär som 16-åring vid McGill-universitetet och började så småningom doktorera vid Harvard där hon fortsatte sin karriär. Väl på Harvard spred hon sina idéer genom undervisning, seminarium och föreläsningar. Hon skrev 8 verk där essän *Liberalism of fear* (1984) anses vara hennes mest kända. Studenter och kolleger sägs ha sett upp till henne för förmågan att ta obekväma ställningstaganden och stå upp för sina idéer.

Shklar började studera politisk teori för att förstå 1900-talets grymhet. Hon frågade sig vad det egentligen var som hade fört världen in i en sådan avgrund. Shklar var kritisk till huruvida det var möjligt att använda politiska idéer utan att först

reflektera över den historiska kontexten ur vilken politiken haft sitt ursprung. I hennes argumentation i relation till rädsla ser man tydliga spår av den grymhet hon själv utsatts för. Hon uttryckte att man för att faktiskt uppskatta grundläggande liberala rättigheter kanske på något sätt behöver ha utsatts för bristen på dessa rättigheter. Den grymma historien är ett viktigt perspektiv att beakta eftersom det påminner oss om vad som skulle kunna vara idag och vad som kan hända imorgon. Genom detta perspektiv kan vi således utforma liberala demokratier på ett sätt som i så stor utsträckning som möjligt motverkar att grymhet uppstår i framtiden.

Shklar's filosofi har en förmåga att kombinera psykologiska insikter om mänsklighetens natur med en unik förmåga att se igenom intellektuell ohederlighet. Som person var Shklar nyfiken på världen och öppen för nya synvinklar och vågade därför konstant ompröva sina idéer och leta nya observationer och perspektiv.

Till skillnad från flera av sina kolleger, såg Shklar riskerna med att popularisera filosofiska teorier. Hon var skeptisk mot det hon kallade för ”*grand theories*” eftersom dessa har en tendens att förlora sina viktigaste delar. Därför trodde hon inte på att förenkla budskapen för att nå ut till den breda massan. Shklar ville snarare ta fram teorier och idéer med substans som är mer invecklade, men också mer genomtänkta.

Idéer

Frihet och liberala rättigheter är prioriterade främst ur perspektivet att de skyddar mot grymhet. Det är helt centralt i Shklar's teorier. Shklar såg att stater är benägna att missbruka makt gentemot folket, om denna makt inte är begränsad. Målet med politisk teori och lagstiftande, ansåg Shklar, är att bygga samhällen som minskar risken för grymhet. Det finns en stor vikt i att vara medveten om den grymhet som finns eller kan uppkomma. Offentligt grymhet, resonerade Shklar, är nämligen nästan alltid inbyggd i det system av tvång som stater måste förlita sig på för att kunna upprätthålla statens funktion.

Shklar fokuserade i sina teorier på att skydda den individuella medborgaren. Hennes tolkning av meningen med liberalismen är att varje vuxen ”*bör kunna fatta så många faktiska beslut utan fruktan eller favörer angående så många aspekter av sitt liv som är förenliga med alla andra vuxna människors lika frihet*”. De liberala rättigheterna såg hon inte främst som grundade i någon absolut moral, utan snarare som en praktisk förutsättning för att begränsa det statliga våldet mot medborgarna.

Frihet kunde enligt sklar bara växa fram när statens makt är spridd mellan grupper och när det finns ett system som skyddar varje medborgare genom att minimera statens våld mot individer. När ett sådant

system är på plats, kan inte ens den grymmaste individen från statligt håll bruka våld mot medborgarna. Det främsta hotet mot friheten är den systematiska fruktan, och det finns inget som i lika hög utsträckning framkallar denna fruktan som förväntan om institutionaliserad grymhet. Det är därför liberala rättigheter är centrala, menade Shklar: för att dessa skyddar medborgaren mot grymhet.

Lästips

Rädslans liberalism: Judith N Shklar i urval (Timbro, 2019)

After Utopia (1957)

On political obligation (1990)

Lysander Spooner

1808-1887 | Av Danjell Elgebrandt,
viceordförande 2004-2005

”The highwayman takes solely upon himself the responsibility, danger, and crime of his own act. He does not pretend that he has any rightful claim to your money, or that he intends to use it for your own benefit. [...] The proceedings of those tyrants, robbers, and murderers, who call themselves ‘the government’ are directly the opposite of these of the single highwayman.”

- Lysander Spooner

Lysander Spooner föddes i New England år 1808. Han växte upp i ett fattigt hem tillsammans med föräldrarna och åtta syskon. På grund av familjens

ansträngda ekonomiska läge tvingades den unge Spooner att stanna och arbeta av sin skuld till fadern (för mat och husrum under sin barndom) tills dess att han fyllde tjugofem. Därefter valde Spooner att utbilda sig till advokat. Hans läromästare var den blivande guvernören och senatoren John Davies; en man som genom sin syn på politik, filosofi, juridik och inte minst logik kom att ha stort inflytande på Spooner. Främst bidrog Davies till att utveckla Spooners tankar om *natural law*, idén att det existerar en universell lag som man kan nå kunskap och insikt om genom att studera juridik, precis som vilket naturvetenskapligt ämne som helst.

Vid denna tidpunkt fordrade Massachusetts lagar att en advokat innan han tilläts praktisera tillbragte en viss tid som lärling vid ett advokatkontor. Collegestudenter tvingade göra detta i tre år medan övriga fem år. En collegeutbildning i det tidiga 1800-talets USA var rent klassisk och hade liten inverkan på en advokats faktiska duglighet. Spooner, som kom från enkla förhållanden och saknade collegeutbildning, skrev sitt första politiska verk i petitionen *To the members of the Legislature of Massachusetts*. Spooner menar i denna petition att det borde vara upp till klienterna och en fri marknad (även om Spooner inte använder det uttrycket) att prissätta och anlita vem som helst som advokat.

Ungefär samtidigt som petitionen publicerades (och antogs, vilket gjorde slut på den orättvisa lag-

stiftningen) publicerade Spooner sitt första (större) teologiska verk, *The Deist's reply to the Alleged Supernatural Evidences of Christianity*. Den knaster-torra titeln står med kontrast med språket vilket är ett av Spooners adelsmärken. Ingen kan som han få synbart blytung och dammiga resonemang och argument att lysa med samma kraft. Patoset och stringensen samt kompromisslösheten i sökandet efter en högre sanning gör att allt Spooner satt sin penna till håller mycket hög kvalitet, och den teologiska debatten passade hans konflikträdna och ifrågasättande personlighet perfekt. I verket går Spooner till angrepp mot kristendomen på epistemologisk grund. Människan är skapad så att hon förlitar sig på bevis för att skapa sig en världsbild. Spooner skriver att nya testamentets mirakel och övernaturligheter är avancerat charlataneri.

Spooner var inte på något sätt ateist. Han var, liksom många av USA:s grundande fäder, deist och menade att Gud hade skapat världen men sedan helt dragit sig tillbaka från den. Således existerar inget övernaturligt i denna värld och var människa var sin egen lyckas smed. Spooners texter om religion är, helt avsiktligt, mycket provokativa även med dagens mått mätt, och i det tidiga 1800-talet betraktades de som kätterska av många. Tack vare den höga toleransen mot religiösa dissidenter som separationen mellan kyrka och stat i USA medförde var Spooner detta till trots aldrig i någon faktisk

fara. I det tidiga 1800-talets New England ansågs självtillräcklighet vara den kanske största dygd en man kunde besitta. Det var därför naturligt att Spooner efter en tid som advokat beslöt sig för att pröva lyckan i det vilda Amerika som precis börjat tämjäs. Även om Spooners försök att slå sig in på landmarknaden misslyckades formade denna tid honom djupt. Här var han i sitt rätta element; en brutal men rättvis meritokratisk miljö som väl fångade den amerikanska nybyggarandan. De finansiella kriserna vid 1830-talets slut kom dock som en chock för de flesta amerikaner, inklusive Spooner. Han återvände från sina projekt i den amerikanska vildmarken fattig men inte på något sätt uppgiven. För honom var frågan hur det kunde komma sig att så mycket välstånd, tillväxt och skaparkraft på bara några år kunde förbytas i panik, kris och depression? Efter att ha undersökt saken noggrant under några år var Spooner redo att avkunna sin dom. Den skyldige för den amerikanska krisen var ingen annan än staten, och Spooner kunde bevisa det!

Anledningen till krisen stod att finna i bristen på bra betalningsmedel. I västra USA rådde det alltid stor brist på mynt, utgivna på guldmyntfot. Detta gjorde att handel och tillväxt försvårades samt att ett deflationstryck skapades. Vid tidpunkten var valutautgivning något som privata banker hanterade, så det var inte statliga interventioner av dagens typ som låg till grund för problemet. Däremot avgjorde

den federala maktens godtycke vem som fick rätt att driva en bank. Spooner attackerar denna ordning i sitt verk *Constitutional Law*. Där slås det fast att lagar bara kan vara giltiga om de inte står i strid med konstitutionen.

Konstitutionen i sin tur kunde bara vara laglig där om den harmoniserar med *natural law*. Denna syn bäddade för Spooners nästa stora strid, om slaverifrågan. Tjugo år före inbördeskriget kom den dock att ha störst inverkan på synen att själva fenomenet "bank charters" är konstitutionsvidrigt eftersom de inskränker medborgarnas kontraktsfrihet. Drömmen om personlig rikedom dog inte i och med fiskot med landspekulationen. Spooner rustade nu för en strid med staten som inte bara var rättfärdig utan också hade möjligheten att bli synnerligen lönsam. United States Postal Service hade precis fått en farlig fiende i Spooner. Ett område som inte alls berörts av det tidiga 1800-talets magnifika tillväxt var nämligen postgången.

Fortfarande var det en genombyråkratiserad och ineffektiv organisation som tog ut mycket väl tilltagna monopolvinster på bekostnad av det amerikanska folket. Ingen som helst konkurrens tilläts och behovet av en välfungerande postgång var enormt. En svart marknad hade förstås uppstått där ett favoritknepp var att sitta och stryka under ord i en tidning som sedan skickades till en mottagare

som fick dechifrera budskapet. Att skicka tidningar var nämligen mycket billigare än brev. Ett kryphål i lagen existerade dock. Det var bara förbjudet att driva företag med affärsidén att transportera post. Att helt enkelt ta med sig post på en ångbåt eller vagn och dela ut den var inte reglerat i lag. Spooner startade företaget American Letter Mail Company för att dra nytta av detta. Till skillnad från de flesta som skötte liknande verksamheter så diskret som möjligt gjorde Spooner inte ens ett försök att gömma sig. Istället skrev han ett öppet brev till USA:s Postmaster General där han avslöjade sina intentioner. Med uttalandet följde ett exempel av Spooners skrift *The Unconstitutionality of the Laws of Congress Prohibiting Private Mails*.

Spooners företag blev en enorm succé eftersom det levererade post mycket snabbare än staten samt till knappt halva priset. Från federalt håll insåg man att det inte gick att konkurrera ut Spooner. De svarade med att hota alla företag som bar American Letter Mail Company-post att mista alla sina kontrakt med den statliga posten. Detta blev dödsstöten för American Letter Mail Company, och än i dag har ingen kommit närmare en fri postmarknad i USA än Spooner och hans lilla företag.

Spooners starka övertygelse att slaveri var något djupt omoraliskt och samtidigt intimt förknippat med en orättfärdig och farlig stat kom att ställas på

sin spets i och med det amerikanska inbördeskriget. De flesta abolitionister ställde sig bakom nordstaterna, men Spooner tog sydstaternas parti. På sitt vanliga metodiska sätt delade han upp frågan i två delfrågor, konstitutionen och slaveriets avskaffande, och sökte sedan hitta en logisk ståndpunkt som skulle vara förenlig med dem bägge.

I Spooners ögon är ingen regim som vägrar undersåtarna utträde legitim. Allt annat skulle nämligen implicera ett slaveri i sig. Slaveriets existens skulle kraftigt försvåras i och med att södern blev självständig. Då skulle det inte längre finnas något som hindrade en total abolition av slaveriet i nord. Därmed skulle det inte heller finnas lagar som fordrade att förrymda slavar skickades tillbaka till sina herrar. Om slaveriet inte avskaffades i USA fanns inget rättfärdigande av kriget i första läget och i händelse av detta var det ”ett krig för att skapa nya slavar under en stor stat snarare än ett för att befria slavar under kedjor och piskor.”

Efter inbördeskriget och fram till sin död radikaliserades Spooner, troligen till följd av besvikelse över att aldrig ha funnit kärleken. Precis som många av Spooners tidiga texter ibland har fått folk att etikettera honom som socialist har många av hans senare texter, särskilt *Revolution* från 1880 givit honom ett aningen oförtjänt rykte som en extremt radikal anarkist. Det är svårt att göra en så mångsidig tän-

kare som Spooner rättvisa. Även nedslag i så vitt åtskilda områden som kristendomens natur, ett effektivare banksystem, slaverifrågan och det federala monopolet på posttjänster är otillräckliga för att täcka den stora textproduktion som Spooner lämnade efter sig. I dag skulle han kanske nedlåtande ha kallats för en åsiktsmaskin men ett sådant omdöme avslöjar bristen på kunskap om hur mycket Spooner lade ned i sitt arbete. Minst ett par essäer av Lysander Spooner borde därför tillhöra varje frihetsvans allmänbildning.

Lästips

www.lysanderspooner.org där allt material som nämnts ovan finns digitaliserat.

Fria Moderata
Studentförbundet

Studentförlaget
HORISONT

ISBN 978-91-987677-2-8

9 789198 767728